

159492

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER ANABİLİMDALI

**TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME SÜRECİNDE DEVLET
GELENEĞİNİN ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Şefik Gökarp YAVUZ

Tez Danışmanı
Prof.Dr.Kemal Görmez

ANKARA-2005

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Şefik Gökalp Yavuz'a ait Türkiye'de Modernleşme Sürecinde Devlet Geleneğinin Etkisi adlı çalışma, jürimiz tarafından Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Başkan PROF.DR.Eyüp İSBİR

(İmza)

Üye PROF.DR.Kemal GÖRMEZ

(İmza)

Üye PROF.DR.M.Naci BOSTANCI

ÖNSÖZ

Batı dışındaki diğer toplumlarda görüldüğü gibi Türk toplumu da bir modernleşme süreci yaşamış ve yaşamaktadır. Ancak Türk modernleşme sürecini diğer modernleşme süreçlerinden ayıran önemli bir farklılık vardır, o da; Türk modernleşmesinin bütün bir süreç olarak devlet çatısı altında yaşanmış olmasıdır.

Türk modernleşmesinin bu özelliği sürece damgasını vurmuş ve yaklaşık üç yüzyıllık modernleşme çabalarına yön veren her zaman devlet olmuştur. Gerçi modernleşme doğası gereği itici,sürükleyici bir güce gereksinim duyar ancak bu Türkiye’de olduğu gibi her zaman salt devlet eliyle olmak zorunda değildir. Türk modernleşmesi, önceleri devletin modernleşmesi ile başlamış daha sonra ise sürecin zamanla toplumun modernleşmesini de içine alan bir toplum mühendisliğine dönüşmesiyle bu günkü karakterine bürünmüştür.

Gerek sürecin uzunluğu ve kendine has nitelikleri, gerekse de konunun güncelliği nedeniyle Türk siyasal hayatı ve Türk idare tarihi açısından oldukça önemli bir konu olarak gördüğüm Türk Modernleşmesi konusunu seçmemde ve diğer aşamalarda yardımcı olduğu için danışman hocam Prof.Dr. Kemal Görmez’e ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında desteğini ve yardımlarını gördüğüm diğer herkese teşekkür ederim.

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	V

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNİTE,MODERNLEŞME VEMODERNLEŞME KURAMLARI

1.MODERNLİK VE MODERNİTE.....	1
2.MODERNLİĞİ HAZIRLAYAN ETKENLER / MODERNLİĞİN ARKA PLANI.....	9
3.BİLİMSEL GELİŞMELER VE SANAYİ DEVRİMİ.....	16
4.SİYASAL GELİŞMELER.....	19
5.MODERNLEŞME KURAMLARI.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞME SÜRECİ

1.18.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN GENEL DURUMU.....	35
2.MODERNLEŞMEYİ ZORUNLU KILAN NEDENLER	41
3.İLK MODERNLEŞME HAREKETLERİ.....	46
4.TANZİMAT DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ.....	74
5.I.MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ..	91

6.II.MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ.....	99
7. CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE BİR SİYASAL KÜLTÜR OLARAK DEVLET GELENEĞİNİN MODERNLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ VE SÜRECİ ETKİLEYEN DİĞER FAKTÖRLER

1. TÜRKİYEDE BİR SİYASAL KÜLTÜR OLARAK DEVLET GELENEĞİNİN MODERNLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ.....	127
2. SÜRECİ ETKİLEYEN DİĞER FAKTÖRLER.....	144
SONUÇ.....	157
KAYNAKÇA.....	164
ÖZET TÜRKÇE.....	175
ÖZET İNGİLİZCE.....	176

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayı
S.	: Sayfa
D.G.B.İ.T	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.D.V.İ.A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Yaklaşık olarak üç yüzyıldır süre gelen Türk Modernleşme süreci oldukça kapsamlı ve zengin bir çalışma sahası oluşturmaktadır. Bu durum, sürecin uzunluğuna ve konunun güncelliğini korumasına bağlanabileceği gibi modernleşmeye verilen öneme ve sarf edilen büyük çabalara rağmen tam anlamıyla bir başarıya ulaşılamamasına da bağlanabilir.

Oldukça kapsamlı ve kanaatimce bir o kadar da önemli olan Türk Modernleşme süreci genel olarak çalışmanın konusunu teşkil etmekle birlikte çalışmanın ana konusu Türk Modernleşme sürecine şekil veren devletçi geleneğin, bir siyasal kültür olarak devlet geleneğinin modernleşme sürecine olan etkilerinin açıklanmaya çalışılmasıdır. Şüphesiz böyle bir şeyin yapılabilmesi için önce Türk Modernleşme sürecinin ortaya konulması gerekmektedir.

Türk Modernleşme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi içinse öncelikle Modernleşme kavramının ele alınması gerekmektedir. Bu ise en iyi şekilde onbeşinci ve onsekizinci yüzyıllar arasında Avrupa'da yaşanan gelişim ve değişimin incelenmesiyle mümkün olacaktır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde modernlik ve modernite kavramları, modernliği hazırlayan etkenler; Rönesans, Reform ve aydınlanma düşüncesi ile Batı dışı toplumlar için geliştirilen modernleşme kuramları gibi konular ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türk Modernleşmesi Osmanlıdan başlayarak Cumhuriyete kadar devam eden bir süreç içinde bölümlere ayrılarak ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde öncelikle gelişen ve güçlenen

Avrupa karşısında Osmanlı İmparatorluğunun genel durumu da ele alınmış ve modernleşmeyi zorunlu kılan nedenler incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde çeşitli dönemlere ayrılarak incelenen Türk Modernleşme sürecinin başlangıcı Lale Devri olarak ele alınmıştır. Aslında literatürde modernleşme hareketlerinin başlangıcı ile ilgili tam bir fikir birliği yoktur ve çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. Kimi tarihçilere göre; değişimin başlangıcı olarak Tanzimat Dönemi gösterilirken, kimi tarihçilere göre de; değişimin başlangıcı olarak Lale Devri gösterilmektedir. Fakat Osmanlı'daki Modernleşme hareketlerinin başlangıcı ile ilgili olarak farklı görüşler varsa da literatürde bu dönemin Lale Devri ile başladığı fikri daha yaygındır. Bu nedenle çalışmamızda modernleşme hareketlerinin başlangıcı olarak Lale Devri ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümünde ise çalışmanın ana konusunu oluşturan siyasal kültür olarak devlet geleneğinin Türk modernleşme sürecine etkileri incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla ikinci bölümde incelenilen konular devlet geleneği bağlamında yeniden ele alınarak Türk modernleşme sürecinin gelişimindeki devlet geleneğinin rolü belirlenmeye çalışılmıştır. Son bölümde ayrıca süreci etkileyen bürokrasi, yabancı devletler ve aydınlar gibi diğer faktörlerde incelenmeye çalışılmıştır.

I.BÖLÜM

MODERNİTE, MODERNLEŞME VE MODERNLEŞME KURAMLARI

1.1. MODERNLİK VE MODERNİTE

Modern kelimesi Latince “tam şimdi,bugüne ait” anlamına gelen “modo” kelimesinden türetilmiş bir kelimedir.Etimolojik kökeni itibariyle uzun bir tarihi geçmişli olan “modern” kavramının tarih boyunca en karakteristik özelliği bir “kopma” durumunu yansıtır olmasındır. Günümüzde olumlu bir çağrışıma sahip olan “modern” kelimesinin sözlüklerdeki karşılığı olarak “günümüze ait olan, çağdaş, çağcıl” ifadeleri gösterilmektedir.Bu kullanım esasında, kelimenin orijiniyle de uyumaktadır.¹

Esasında modernliği tanımlamaya kalkışmak, sorunlu bir alana dalmaktır; çünkü ne bir hareket, ne de bir akımdır modernlik. Diğer yandan, yalnızca bir tarihsel kesit, belirli bir dönemi ve bu dönemde hakim olan özellikleri betimlemek için kullanılan bir terim yada nosyonda değildir. Gene de öncelikle zamana ilişkin bir terimdir; günümüze ait bir dönemi kendisinden kalkarak tanımlama çabasında olan bir bilinç durumudur ve içinde yaşanan zamanı teşhis etmeye yönelik bir hareket içindedir bu bilinç.²Modernlik bu anlamıyla tarihsel olanın karşıtı olarak da değerlendirilebilir.

Modern kavramı, Latince biçimi ile “modernus” tarihte ilk defa M.S. 5.yüzyılın sonuna doğru,Hıristiyan olduğu kabul edilen dönemi, Romalı ve

¹ H.Emrah BERİŞ: “ Modernite’den Postmoderniteye” ed. Mümtaz’er TÜRKÖNE Siyaset Lotus Yayınevi,Ankara,2003,s.484

² Ahmet DEMİRHAN: Modernlik, İstanbul: Ağaç Yayınevi,1992,s.11

Pagan geçmişten ayırmak için kullanılan bir terimdir.³Bu nedenledir ki terim, eski ile yeni arasında bir zıtlığa ve farklılaşmaya gönderme yapmaktadır. Bir tarafta olumsuzlanan, değer ve fikirleri geçmişte kalmış eski vardır; diğer tarafta ise yaşanan günün şartlarına uygun unsurları içerisinde barındıran ve güncel olduğu için olumlu bir anlam yüklenen yeni.⁴

Modernlik bu sebepten dolayı, Hristiyan Orta çağların bir icadı olarak nitelendirilebilir. Bu durumun, düşünce olarak, eski dünyayla güçlü bir karşıtlığa yol açmış olması gerektiğini hayal etmek mümkündür. Eski dünya Pagandı, Modern dünya ise Hristiyan. Yani, eski dünya karanlığın örtüsü altında kalmışken, modern dünya Tanrı'nın oğlu İsa'nın Mesih biçiminde ortaya çıkmasıyla dönüşüme uğramıştı.⁵

Bu noktada pagan zaman kavramı ile Hristiyan zaman kavramı arasındaki karşıtlık üzerinde durmaya değer. Çünkü iki zaman kavramı arasındaki karşıtlık modernliğin tarihindeki ilginç bir özelliği ortaya çıkarmaktadır. Modernlik olarak anlaşılan şeyin ne denli büyük bir kısmının Hristiyan Tarih felsefesinde içerilmekte olduğu görülmektedir. Bu tarih felsefesinde zaman, doğa alanından çıkarılarak insanlaştırılır (her ne kadar yüce bir varlığın rehberliğinde olsa da). Zaman eski çağ düşüncesinin döngüleri ve yeniden ortaya çıkışlarından farklı olarak geri çevrilemez bir düz çizgi halinde tasvir edilir.⁶

³ Ahmet ÖZKIRAZ: Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum, Konya:Çizgi Kitabevi, 2003,s.14

⁴ H.Emrah BERİŞ: a.g.e., s.484

⁵ Krishan KUMAR: Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Çev. Mehmet Küçük,Ankara:Dost Kitabevi,2004,s.88

⁶ Krishan KUMAR: a.g.e., 91.

Hristiyanlık bir başlangıcı (yaratılış ve cennetten kovulma), bir ortası (Mesih'in ilk kez gelişi) ve bir sonu (Mesih'in ikinci gelişi) olan bir öykü anlatmakta ve olayların zorunlu bir düzene sahip olduğunda ısrar etmektedir. Aynı zamanda, kendi öykü anlayışında kronolojiyi tersine çevirmekte ve öyküyü geriye doğru son noktasından başlayarak görmektedir. Dolayısıyla, Hristiyanlık geleceğe yönelimlidir. Bugünü bir beklenti duygusuyla doldurur, böylelikle bugün ve gelecek arasında sürekli bir gerilim tesis eder. Geçmiş yalnızca, gelecek vaadini yerine getirme yolunda olan bugüne bir giriş olarak görmektedir. Bütün bunlar muhtemeldir ki; Ortaçağ Hristiyan dünyasının, "eski" ve "modern" arasındaki genel karşıtlığın tüm gücüyle eski dünya ile arasındaki mesafeyi oluşturmaya neden olmuştur.⁷

Daha önce de belirtildiği üzere "modern" kelimesi ilk kez M.S. beşinci yüzyılın sonlarına doğru kullanılmıştır ve bu dönemde "modernle" kastedilen anlam; Antik Hristiyan olduğu kabul edilmiş olan dönemi, Romalı geçmişten ayırt etmektir. Antik çağlar, Hristiyan döneme geçildiğinde de bir model olarak değerlendirilen dönemdir. Antik çağ müracaat edilmesi gereken temel bir mihenk taşı olduğu gibi kendisine ait bir büyüğü ve dokunulmazlığı da vardır. Değerlerin meşruluk kazanmaları ve tanımlanması büyük oranda Antik çağla ilişkilendirilip ilişkilendirilmemesine bağlıdır ve bu nedendir ki antik çağ 18. yüzyıla kadar tartışmasız bir şekilde taklit edilmiştir.⁸

Klasiklerin antik çağa yükledikleri büyü ve dokunulmazlık 18. yüzyıldaki "modernus" adıyla meşhur olan tartışma ile bozulmuştur. Bu tartışmadaki ana sorun, Antik çağın taklidine devam edilip edilmemesi gerektiği ve estetik mükemmelliğin geçmişin değerleriyle yakalanıp yakalanamayacağıdır. Böylece kesin ve sonsuz bir güzellik anlayışının yerine, zamana bağımlı,

⁷ Krishan KUMAR: a.g.e., 91

⁸ Ahmet ÖZKIRAZ: a.g.e., s.15

değişebilir bir güzellik anlayışı hakim olmaya başlamıştır.⁹ Ortaya çıkan bu ilk modernlik bilinci kronolojik öneminin dışında konumuz açısından fazla bir değer taşımamaktadır.

“Modernite” (modernlik) terimi ise Modern kelimesinden türetilen, belirli bir coğrafya (Avrupa) ve belirli bir tarihi dönemde yaşanan, büyük ve köklü değişimlere tekabül eden ve bu dönemin, takip ettiği geçmiş dönemlerden farklılığını anlatmak için kullanılan bir terimdir. Diğer bir ifadeyle modernite terimi, 17. yüzyıla birlikte Avrupa’da yaşanan toplumsal, siyasal ve kültürel alandaki değişiklikleri, yeni toplumsal hayat ve örgütlenme biçimlerini karşılar.¹⁰ Hakikaten bu süreçte insanlık tarihi açısından son derece önemli gelişmeler yaşanmıştır.

17.yüzyıl Avrupa’sında öncelikle tarım toplumunun yerini sanayi toplumu almaya başlamıştır. Feodal toplum ve feodal üretim tarzı ortadan kalkmış; siyasi iktidar merkezileşmiş ve kapitalist ekonomi toplum hayatına hâkim olmuştur. Kentleşme; ticaret ve sanayileşmenin gelişmesiyle beraber ivme kazanmış ve kentlerin nüfusu ciddi oranlarda artarken kırsal alandaki nüfus giderek azalmıştır. Siyasi katılım genişlemiş ve demokrasi tek meşrû yönetim tarzı olarak görülmeye başlanmıştır. Toplumsal ilişkiler akılcı bir zemin üzerine oturtulmuş ve meşrûiyet kaynağını dinden alan teolojik yönetim anlayışı yerini laik iktidara bırakmıştır. Merkezi Tanrı olan dünya görüşünün yerini merkezi insan olan dünya görüşü almıştır. Bütün bunların dışında geleneksel toplum biçimi olan cemaatler çözülerek yerlerini cemiyetlere bırakmışlardır.¹¹

⁹ Ahmet DEMİRHAN: a.g.e., s. 12-13

¹⁰ H.Emrah BERİŞ: a.g.e., s.484

¹¹ H.Emrah BERİŞ: a.g.e., s.484

İlk olarak Aydınlanma düşünürleri tarafından ortaya atılan Modernite (modernlik), insanlara kendi potansiyellerini gösterdiği gibi insanların gelenek, din ve tanrı gibi kendi dışındaki otoritelerden kurtulmasının da yolunu aramıştır. Modernlik ile birlikte insan olgusu yeniden tanımlanmaya çalışılarak insana yeni payeler biçilmiştir. 18. yüzyılın sonlarına kadar çoğunlukla belirli görevleri yerine getirmek için var olan insan, bu dönemden sonra kendisi karar veren, kendi rollerini ve kendi geleceğini kendisi şekillendiren etkin bir güç konumuna gelmiştir.¹²

Modernite (modernlik) öncelikle insanı sonrasında ise insanın dünyasını etkilemiştir bu nedenle modernite sözcüğüne bir anlam vermek mümkündür. Buradaki mantık, geçmişin bilinmedik semantik alanını yapılaştıran yeni bir mantık, yeni bir dünya görüşünün mantığıdır. Modern olmak artık düne ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak anlamına gelmektedir.¹³

Touraine'e göre ise; modernlik düşüncesi, eski düzenlerin yıkılması ve nesnel yada araçsal akılcılığın etkisiyle tanımlandığı ölçüde, özgürleştirme ve yaratım gücünü yitirmektedir.¹⁴ Modern olarak adlandırılması gereken şey, geçmişi ve inançları silip atan bir toplumdan ziyade eskiyi yıkmadan moderne dönüştüren, dinin giderek bir topluluk bağı olmaktan çıkmasını ve toplumsal iktidarlara parçalayan ve öznelleştirme hareketini zenginleştiren bir toplum olmalıdır.¹⁵

¹² Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.15

¹³ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.17

¹⁴ Alain TOURAINE: Modernliğin Eleştirisi çev.Hülya TUFAN, İstanbul:2004 Yapı Kredi Yayınları, s.16

¹⁵ Alain TOURAINE: a.g.e. s.354

Moderniteye geçişle ilgili olarak Jeanniere, dört devrimden söz etmektedir. Bunlar bilimsel,siyasal,kültürel,teknik ve endüstriyel devrimlerdir. Jeanniere bilimsel devrimi Newton'la başlatmaktadır. Siyasal devrimi ise, modern demokrasinin önce İngiltere ve Amerika'da, ardından da Fransa'da belirişiyle damgalar. Buradaki yenilik, demokrasinin ötekiler arasındaki yalnızca bir yönetim biçimi olmayıp, devletin tek rasyonel biçimi haline gelmiş olmasıdır. Modern devlet sadece demokratik olabilir. Artık iktidarın kaynağı, Tanrı gibi başka bir yerden değıl, yalnızca halktan gelmektedir.¹⁶

Moderniteye farklı yaklaşan bir başka düşünür de Berman'dır. Berman Modernliğı; günümüzde dünyadaki bütün insanlarca paylaşılan bir hayati deneyim, uzay veya zamana, yaşamın imkanları ve zorluklarına ilişkin deneyim tarzı olarak tanımlamaktadır. Berman'a göre Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçmektedir ve modernliğın bu anlamda insanlığı birleştirdiğı söylenebilir ancak paradoksal bir birlikteliktir bu, bölünmüşlüğün birliğıdir.¹⁷

Ayrıca modernliğın kendine özgü bir tarihi olduğunu vurgulayan Berman modernliğı  evreye ayırmaktadır. Modernliğın birinci evresi kabaca 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın başlarına kadar süren dönemdir. İnsanlar bu ilk evrede modern hayatı yeni yeni algılamaya başlamışlardır ve henüz neyle karşı karşıya oldukları konusunda fazla bir fikirleri yoktur. İkinci evre, 1789'ların büyük devrimci dalgasıyla başlar ve Fransız ihtilali ve ihtilalin etkileri ile modern ve büyük bir kamu bir anda dramatik bir şekilde doğmuştur. nc evreyi ise 20. yüzyıl oluşturmaktadır. nc evrede modernleşme süreci neredeyse tüm dünyayı saracak kadar genişlemiş ve gelişmekte olan modern dünya kültürü sanatta ve düşünce alanında göz alıcı

¹⁶ Ebel JEANNIERE: Modernizm Postmodernizm, ev. N.T.KÜÇÜK, Birikim, 1990, sayı 40, s.80

¹⁷ Marshall BERMAN: Modernlik Dn, Bugün ve Yarın, ev. Ümit ALTUĞ, İst: Birikim, 1992, s.43

başarılar sağlamıştır. Diğer yandan, modern kamu, genişledikçe çok sayıda özel dillerde konuşan bir sürü parçaya ayrılmış; çok fazla ve küçük şekillerde ele alınan modernlik düşüncesi derinliğinden ve canlılığından çok şey kaybetmiş, insan hayatlarını anlamlandırma ve örgütlenme yetisini yitirmiştir. Berman'a göre bütün bunların sonucunda insanlar kendilerini modernliğin köklerinden kopmuş bir modern çağın ortasında bulacaklardır.¹⁸

Weber ise modernliği kültürel bir olgu olarak ele almış ve rasyonel bir yaklaşımla bu durumu meşrulaştırmaya çalışmıştır. En önemlisi ise Weber, Batıdaki gelişmelerin evrenselliğinden bahsetmesidir. Weber'e göre "Bugün bilim, geçerli saydığımız bir gelişme düzeyi içinde yalnızca Batı'da vardır."¹⁹ Batıdaki bilimsel faaliyetin meşruluğunun sebebi sadece onun deneysel yöntemine dayalı olarak çalışması değildir. Zira dünyanın diğer bölgelerinde ve kültürlerinde de, belli başlı eksikliği içermesine rağmen, hayli detaylı bilme ve gözlem yapma biçimleri oluşturan deneysel yöntem geliştirebilmiştir.²⁰

Aynı durum sanat için de söz konusudur. Bütün sanat dallarında, dünyanın başka yerlerinde belirli bazı gelişmeler olmuşsa da, bunlar Batı'da ortaya çıkan gelişmeler ışığında değerlendirildiğinde, belirli tarz ve üslupların sadece Batı'da çıkmış olduğu görülmektedir. Bu tür farklılıklar alanı basılı eserlerden eğitim kurumlarına kadar bütün bir bilimsel ve sanatsal faaliyetin uzantılarının örgütlenme biçimine yayılabilir. Weber'e göre bu farklılıkların can alıcı noktası, iş bölümü açısından farklı görevlere sahip uzmanlaşmış memurların Batıda yeni bir boyut kazanarak ortaya çıkmalarıdır. İnsani yaşamın temel siyasal, teknik ve ekonomik koşullarının bir görevliler örgütü tarafından yürütülmesi ve dahası hukuk eğitimi görmüş

¹⁸ Marshall BERMAN: a.g.e., s.44-45

¹⁹ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.24

²⁰ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.24

bir devlet görevlileri ordusunun ortaya çıkması sadece Batıya özgü bir olgudur.²¹

Kronolojik bir modernlik tanımlaması yapan Hegel Reform ve Rönesans ile başlayan çağı, modern çağ olarak adlandırmaktadır. Tarihsel olarak konumlandırılan bu modern çağ; Antik çağ, Orta çağ ve Modern çağ olarak sıralanan bir kronolojiye dayandırmaktadır. Hegel için modern çağ, başlangıcını geçmişte bulan ve kendisini belirlemesine göre geleceğe doğru yavaş yavaş taşınan bir süreci ifade etmektedir. Artık Antik çağın model olması sona ermiştir. Modern çağ kendi bilinçliliğinin farkında olan bir çağdır ve modern olmanın kendi dışında hiçbir ölçütü yoktur. Modern olmak, içinde yaşanılan çağın bilincinde olmak demektir. Bu nedenle modernlik, kendi bilinçliliğini kendi içinde kurabilmekte ve edindiği tüm anlamlar bütünü bu yolla edinmektedir.²²

Touraine ise modernliğin gerçek tarihini, dünyanın belli bir bölgesinde ve yüzyıldan fazla bir süre zarfında (1750-1870) aydınlanma felsefesinin kısa ama parlak zaferinden sonra, kişisel ve kolektif bir öznenin ortaya çıkışının tarihi olarak belirtmektedir. Bu özne, giderek toplumsal rollerden kurtularak kendisini toplumsal ve kültürel bir kimlik olarak görmek istemiş ve akılcılıkla hem diyaloga, hem de çatışmaya girmiştir.²³

Hem felsefi hem de iktisadi olan klasik anlayışın, modernliği, aklın utkusu, özgürleşme ve devrim olarak, modernleşmeyi de, eylem halindeki modernlik, yani tamamen içsel bir süreç olarak tanımladığını belirten Touraine'e göre; Tarih kitapları, haklı olarak modern dönemden Rönesans'tan başlayarak Fransız Devrimine ve İngiltere'deki kitlesel sanayileşmenin başlarına değin

²¹ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.24-25

²² Ahmet DEMİRHAN: a.g.e. s.50-51

²³ Alain TOURAINE: a.g.e., s.12

uzanan dönem olarak söz etmektedirler ve o dönemde merkezi rol oynayan şey, sermaye ve emekten ziyade akıldır.²⁴

1.2. MODERNLİĞİ HAZIRLAYAN ETKENLER/MODERNLİĞİN ARKA PLANI

Modernitenin, Avrupa'da ortaya çıkması ve modernitenin felsefi ve fikri altyapısını, Aydınlanma düşüncesi ile onu önceleyen Rönesans ve Reform hareketlerinin oluşturması sebebiyle modernitenin fikri boyutunun anlaşılabilmesi için öncelikle Rönesans ve Reform sürecinin anlaşılması gerekmektedir.

Doğrudan belirli bir tarihe denk düşmeyen Rönesans çağı ile genelde 15. ve 16. yüzyıllarda İtalya'da yaşanan entelektüel ve kültürel gelişmeler kastedilse de süreç gerçekte 12. ve 13. yüzyıllarda başlamaktadır. Bu dönemde dini ve mistik bilgi karşısında akli bilgi ve insan aklına verilen değer artmıştır. Fakat aynı dönemde yaşanan gelişmeler siyasal yapılanmayı ve iktidar ilişkilerini değiştirmemiş; mevcut egemen sınıflar güçlerini ve varlıklarını korumuşlarsa da insan aklının önem kazanmasının etkileri, 16. yüzyılla birlikte Aydınlanma düşüncesinin eski düzeni aşındırması ile hissedilmiştir.²⁵

Moderniteye olan etkisi bakımından Rönesans'ın önemi, insanın kendisini bağlayan din, tanrı ve gelenek gibi otoritelerden kurtulmasının imkan sağlamış olmasıdır. Gerçekte Rönesans ve Reform çağları bir anda yeni bir

²⁴ Alain TOURAINE: a.g.e., s.44

²⁵ H.Emrah BERİŞ: a.g.e., s.485

dünyaya geçişi yada geçmişten tam bir kopuşu ifade etmemektedir. Rönesans ve Reform sadece bu doğrultuda bir yol açmıştır. Örneğin bu dönemde Aydınlanma çağıının aksine insan aklı temasına yaslanıp doğrudan Hristiyanlığa karşı çıkma veya dine saldırı gözlemlenmemektedir. Ortaçağın dini söylemi, feodal ekonomisi ve egemenlik ilişkilerinin yerini laikleşmeye başlayan ve bireyi merkeze alan yeni bir söylem almıştır.²⁶

Bu gelişmelere paralel olarak Avrupa'da çoğu köy ve kasabanın büyüyerek birer şehir haline gelmeye başladığı yani kentleşmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Yaşanan bu süreçte üretim ilişkileri tarıma dayalı olan feodal toplumlarda tarımın yerini, ticarete dayalı üretim ilişkileri almış ve ticaret merkezi konumuna gelen bazı Avrupa kentleri eski imparatorlukların büyük kentlerine benzer bir ihtişama sahip olmuştur. Gelişen ticari hayat; sermaye birikimini ve bunun sonucu olarak da yeni bir sınıf olan burjuvaziyi yanında getirmiştir. Ticaretin merkezinde yer alan imparatorluklar ve burjuvazi sınıfı siyasi ve toplumsal hayat üzerinde oldukça etkin bir rol almıştır. Aynı gelişmeler eski feodal ilişkilerinde ortadan kalkmasına yol açmıştır çünkü kentleşme süreci yerel bağılılıkları zayıflatmış ve toplumsal ilişkilerin değişmesine yol açmıştır.²⁷

Aydınlanma ile birlikte ise insanlık tarihinde ve özellikle Batı tarihinde felsefi,sosyal ve kültürel alanlarda köklü dönüşümler meydana gelmiştir. Aydınlanma çağı ile birlikte daha önceki tarih ile modern zaman arasında bir kopuş yaşandığı gibi Batı toplumları Aydınlanma çağı ile yeniden toplumsal bir şekillenme yaşamıştır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında modern toplumun Aydınlanma çağı'nın ürünü olduğu söylenebilir.²⁸

²⁶ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.485

²⁷ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.485

²⁸ Ahmet ÖZKIRAZ: a.g.e., s.36

Aydınlanma felsefesi ise, bu felsefesinin adlandırmasıyla Aydınlanma çağı olarak da anılan onsekizinci yüzyılda, gücüne katıksız bir şekilde inandıkları aklın işlersel kılınmasının sağladığı bir ortamda bir grup *philosophe*'un var olan değerler ve toplumsal kurumların eleştirisini amaçlayan bir felsefe hareketinin adıdır ve niteliğinde sadece gerçek anlamda felsefi bir karakter taşımasından ötürü ortaya çıkmıştır. Aydınlanma felsefesi hem dolaylı ekonomik ve toplumsal sonuçları itibarıyla hem de akılsal devrim olarak adlandırılan oluşumun altyapısını oluşturarak “modern toplum”un entelektüel temellerini atmıştır.²⁹

Demirhan'a göre de modernlik bir proje olarak onsekizinci yüzyıl aydınlanma filozofları tarafından ortaya konmuştur. Aydınlanma filozofları tarafından ortaya konan bu “modernlik projesi” epistemolojik, etik ve estetik alanlarda, hem insanın bilişsel potansiyellerini göstermiş hem de özneye kendi dışındaki tüm otoritelerden kurtulmasının, özgürleşmesinin yolunu açmıştır.³⁰

Literatürde sıkça kullanılan *Aydınlanma* terimiyle kast edilen şey, onsekizinci yüzyılda yaşanan, sonuçları ve gerçekleştiği yer itibarıyla hemen hemen bütün Avrupa'da ve Amerika'da etkili olan, İngiliz Devrimiyle başlayıp, Fransız Devrimiyle sona eren bir felsefi hareket ve buna ek olarak bu hareketin sonuçlarıyla belirginlik kazanmış toplumsal ve siyasal bir süreçtir. Bu hareketin esas amacı, insanları esasta “kötü” ve “köleleştirici” olduğuna inanılan önyargı ve hurafenin (dolayısıyla bunları ürettiğine ve kurumsallaştırdığına inanılan kurulu dinin) temsil ettiği varsayılan “eski düzen”den kurtararak, esasında “iyi” ve “özgürleştirici” olduğu tereddütsüz kabul edilen aklın düzenine sokmaktır. Aydınlanma'nın entelektüel yapısında aklın düzeni, bütün insanlar için a priori olarak iyi sayılan tüm unsurları

²⁹ Ahmet Çiğdem: *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.15

³⁰ Ahmet DEMİRHAN: a.g.e. s.18

kapsamaktadır. Dolayısıyla her çeşit felsefi ve toplumsal proje, akla ve akılda somutlaşan ilkelere yaslanmak zorundadır.³¹ Aydınlanmanın aynı zamanda akıl çağı olarak adlandırılması da bu nedenledir.

Daha öncede belirtildiği üzere, Aydınlanmanın arka planında, onbeşinci yüzyılın ortalarındaki Rönesans hareketi, onaltıncı yüzyıldaki Reform hareketi ve de onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren etkileri belirginleşen *Kartezyen felsefe* bulunmaktadır. Onsekizinci yüzyıl ise aydınlanma yüzyılıdır. Bu yüzyılı diğerlerinden ayırt edici kılan, bütün kullanım farklılıkları ve çeşitliliğiyle birlikte akıl kavramıdır. Akıl kavramı, özlemine duyduğu, mücadele ettiği ve başardığı her şeyin bir ifadesi olarak Aydınlanma yüzyılının birleştirici ve merkezi bir noktasını oluşturmuştur. Bu akıl kavramı, tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş bir kavram olmaktan çok, bütün toplumsal özneler, milletler ve bireyler için geçerli olan ve evrensel bir niteliğe sahip bir kavramdır.³²

Konuyla ilgili olarak Kant da aydınlanmayı açıklayan bir yazısında şöyle demektedir; "Aydınlanma insanın kendi kendisini maruz bıraktığı reşit olmama durumundan kurtulmasıdır. Reşit olmama durumu, bir insanın başka bir şeyin rehberliği olmadan kendi aklını kullanma erkine sahip olmayışıdır. İnsanların kendi elleriyle düştükleri bu reşit olmama durumunun nedeni, aklın olmayışından ziyade, insanın başkasının rehberliğine başvurmadan aklını kullanma kararlılığının ve cesaretinin olmayışıdır."³³

Kant'ın Aydınlanma düşüncesine yaptığı başka bir değerli katkı da eleştiri kavramıyla ilgilidir. Kant Aydınlanma çağının aynı zamanda bir eleştiri

³¹ Ahmet Çiğdem: a.g.e., s.14

³² Ahmet Çiğdem: a.g.e., s..19

³³ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s. 19

çağı olduğunu ve her şeyinde bu eleştiriye tabi kılınması gerektiğini düşünmektedir. Kant'ın eleştirisinin ilk ve dolaysız nesnesi akıl kavramı ve bu kavramın boyutlarıdır. Kant için akıl, alışkanlık ya da deneyle belirlenen bir yetiyi değil, zorunluluk ve evrensellik yasalarının dayanması gereken bir temeli teşkil etmektedir.³⁴

Kant'ın eleştirel felsefesi, Aydınlanma düşüncesinin temel konularından bir çoğunu anlamlı bir şekilde bir araya getirdiği için, Avrupa felsefesinin daha sonraki gelişiminde esaslı bir rol oynamıştır. Daha da önemlisi ise, onun, dış dünyaya ilişkin, varlığı en açık bir biçimde doğa bilimlerinde kanıtlanan bilgi türüyle ilgili olan 'saf aklın' eleştirisi, dönemin muhtemel temel felsefi tartışması olan konuda karşıt fikirlerin, empirizm ve rasyonalizmin yaratıcı bir sentezini sağlamıştır.³⁵

Aydınlanma çağının en belirgin özelliği insan merkezli bir varlık ve bilgi anlayışını ortaya çıkarmasıdır. Böyle bir anlayışın oluşumu uzun bir tarihsel sürecin etkinliği ile gerçekleşmiştir. Aydınlanma çağından önceki dönemde bilimsel aktiviteler yeni bir bilgi anlayışına hazırlık niteliği taşımış ve yeni bir paradigmanın oluşumunun tamamlanmamış temellerini oluşturmuştur.³⁶

Aydınlanma ile ilgili yorumların genellikle kapsayıcı olmayan iki ana çizgide toplandığı görülmektedir. Cassirer'in başlatmış olduğu birinci yaklaşım Aydınlanmayı yaşanan bir deneyim olmaktan ziyade modernliğin kaynağı olarak yorumlanan bir idealar bütünü olarak değerlendirirken, ikinci

³⁴ Ahmet Çiğdem: a.g.e., s.92

³⁵ David WEST: Kıta Avrupası Felsefesine Giriş çev.Ahmet CEVİZCİ, İstanbul:1998, Paradigma Yayınları, s.32

³⁶ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.37

yaklaşım ise Aydınlanmayı Fransız Devrimi ve sonrasında başlayan totaliteryan hareketlerin alt yapısı olarak değerlendirmektedir.³⁷

Fransız Devrimi modernitenin ürünü ve bir anlamda da üreticisi olarak modern dünyanın yapısına ve işleyiş tarzına tarihsel olarak geri çevrilemez formasyonlar katmıştır. Aydınlanma ise, kökensel formu arasında büyük farklılıklar içerse bile, modernitenin bilincini oluşturan bir neden olarak varolmuş ve modern dünyanın felsefi ve ontolojik açıdan kendisini anlamasında inkar edilemez bir rol oynayarak modern dünyanın biçimlendirilmesinde payı olan dönüm noktalarından birisi olarak düşünülmesi ve kavranılması gerekmektedir.³⁸

Aydınlanma çağı, modernite için bir zamansal başlangıç olmasının yanında aynı zamanda, modernitenin tasarlandığı, düşünüldüğü bir zemindir. Günümüzde modernitenin özü olarak bir şeylerden bahsedebilmemizi mümkün kılan özellikler, ilkeler (akılcılık, bireysellik, dünyanın büyüünün bozulması, nedensellik, determinizm, ilerlemecilik, Avrupa merkezlilik v.b.) kökenleri Aydınlanma'da bulunan ve zamanında geçmişten bir kopuşu ifade edecek şekilde işlenmiş ilkelerdir.³⁹

Aydınlanmanın moderniteye en önemli etkilerinden biri de bu dönemde yeni bir tarih bilincinin oluşturulmuş olmasıdır. Zira aydınlanma çağından önceki dönemde tüm geleneksel toplumlarda bu denli ilerlemeci bir zaman bilinci olmadığı gibi, kayda değer, vurgulanan bir zaman bilincinin de olmadığı iddia edilebilir. Çünkü hiçbir Doğu ve Batı medeniyet ve

³⁷ Ahmet Çiğdem: a.g.e., s.15

³⁸ Ahmet Çiğdem: a.g.e., s.17

³⁹ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.35

geleneğinde, dinin sunduğu öğretilerden bağımsız bir gerçeklik ve zaman algısı yoktur.⁴⁰

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki; hem Reform, hem Rönesans hem de Aydınlanma fikrinin ortaya çıkışlarındaki ortak yön, hepsinin de Ortaçağ bağnazlığını sürdüren Kilise'ye karşı birer inanç ve düşünsel bağımsızlık arayışı ve savaşımları olmalarıdır. Ancak bu hareketler arasındaki farklılıkların da görülmesi gerekir. Örnek vermek gerekirse, Reform dinsel bir oluşumdur ve bilimsel yada felsefi yenilik arayışları içermemektedir. Bu açıdan bakıldığında, Rönesans ve Aydınlanma'nın daha yakın amaçlar taşıdıkları ve aralarında bir süreklilik gösterdikleri gözlemlenir. Bu iki hareket arasında görülen en belirgin ayrılık ise ürettikleri düşüncenin bağımsızlığı düzeyindedir.⁴¹

Rönesans düşünürü yetkeye ve bağnazlığa karşı çıkar, fakat düşüncesini bağımsız olarak yürütecek yeni ölçütler ve biçimlerden henüz yoksundur. Bu ölçütler geliştirilemediği sürece de yetkeye ve dogmacılığa başkaldırmak aranan düşünsel özgürlüğü sağlamaya yetmemiştir. İşte Aydınlanmayı bağımsız yapan şey , doğruluğu saptamada kendine özgü yeni bir ölçüt geliştirebilmiş olmasıdır. Bu ölçüt ise akılcılık ya da akla uygunluktur⁴² Aynı zamanda Akılcılık Modern düşüncenin yirminci yüzyıl düşünce hayatının temelini de belirleyen en önemli niteliği sayılabilir.

Touraine ise Modernliği dolayısıyla aydınlanmayı "akıl"ılaştırmayla özdeşleştiren bu klasik modernlik yaklaşımına karşı çıkar. Ona göre modernlik tek bir ilkeyi, hele de aklın egemenliğini engelleyen şeylerin

⁴⁰ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.41

⁴¹ Arda DENKEL: Düşünceler ve Gerekçeler-Felsefe Yazıları I-,İstanbul:1997,Göçebe Yayınları,s.172

⁴² Arda DENKEL: a.g.e., s.173

yıkımını temel almaz. Modernlik akıl ile öznenin diyalogundan oluşur. Akıl olmadığında, özne kendi kimlik saplantısına takılır kalır; özne olmadığında ise, akıl bir güçlülük aracına dönüşür.⁴³ Touraine'nin modernliğe yönelik temel eleştirisi de bu yöndendir. Ona göre modernliğin, kendisini akılcılaştırmaya indirgeyen tarihsel bir geleneğe sahip olması modernliğin anlamını zayıflatmaktadır.

1.3. BİLİMSEL GELİŞMELER VE SANAYİ DEVRİMİ

Onyedinci yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da, insan düşüncesinde, deneyiminde ve deney araçlarında topyekün bir yenilenme görülmüştür. Bu dönem yaşanan bilimsel gelişmelerin yoğunluğu ve içeriği ile bu gelişmelerin bilimsel ve sosyal hayata olan katkıları nedeniyle bilimsel devrim olarak da adlandırılmaktadır. Bilimsel devrimin en büyük özelliği, bilimsel yöntemin, yani önermelerin doğruluğunun deneysel olarak sınanması yolunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak da fizik, kimya ve biyoloji gibi temel bilimlerin felsefeden bütünüyle ayrılmasıdır. Özellikle astronomi alanında Kepler ve fizik alanında ise Galilei ve Newton'un yapmış olduğu araştırmalar ve kurmuş olduğu kuramlar sonucunda bilimde çok büyük bir atılım gerçekleştirilmiş ve bilim, diğer düşünsel etkinlikleri yönlendiren bir düşünsel etkinlik konumuna yükselmiştir.

Keşfi bilimsel devrimin başlangıcı olarak kabul edilen Newton'un Evrensel Yerçekim Kanunu ile doğrudan Tanrı ve melekleri tarafından yönetilen bir doğadan, kendi kendisini düzenleyen bir doğa tasarımına

⁴³ Alain TOURAINE: a.g.e. s.18

geçilmiştir. Newton'dan sonra evren; mekanik olarak düzenlenmiş, determinizme boyun eğen ve insanın yasalarını keşfetmek zorunda olduğu bir evren olarak görülmeye başlanmıştır.

Öncelikle, Isaac Newton'un keşfettiği ve Newton fiziği olarak adlandırılan fizik kanunun, tabiat olaylarını neden-sonuç ilişkilerine oturtarak bunları belirli kanunlara bağladığını ve bu bağlamda tabiattaki gelişmeleri Tanrı'nın iradesine dayandıran Hristiyan teolojisini temelden sarsmış olduğunu belirtmek gerekmektedir. Newton'un keşfinden önce hakim olan teoloji kökenli anlayış, tabiatın Tanrı tarafından yönetildiği inancına dayanmaktaydı ve yine bu anlayışa göre tabiatın güzellikleri Tanrı'nın ihtişamını yansıtırken, karşılaşılan doğal afetler ise Tanrı'nın gazabını yansıtmaktaydı. Newton ise kendinden önce hakim olan teoloji kökenli anlayışın aksine dünyayı belirli kurallara göre işleyen bir makineye benzetmiştir. Makineler nasıl belirli ilkelere çerçevesinde çalışıyorsa dünya da aynı şekilde matematiksel hesaplara dayanmaktadır. Doğa kanunlarının matematiksel araştırmalar sayesinde keşfedilebileceği fikri, insanların dine olan yaklaşımını da değiştirmiş ve din, bilimden farklı bir olgu olarak kabul edilerek bir inanç meselesi olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁴

Modernitenin oluşumundaki temel etkenlerden bir diğeri de tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiştir ve bu geçiş büyük oranda Sanayi devrimi vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Sanayi devriminin gerçekleşmesini sağlayan faktörler ise gelişen ticari hayatla birlikte Avrupa'da ekonomik açıdan en güçlü sınıf haline gelen burjuvazinin ticaretten kazanmış olduğu sermayeyi sanayi alanında kullanması ve yine Avrupa'da yaşanan bilimsel devrimin sanayi toplumunun gelişimine olan katkılarıdır. Bilimsel

⁴⁴ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.489-490

araştırmalarla ulaşılan sonuçlar teknolojinin yenilenmesinde kullanılmış ve teknik ile bilim arasında yakın bir bağ oluşturulmuştur.⁴⁵

Yukarıda belirtildiği gibi teknoloji alanındaki gelişmeler şüphesiz bilimsel devrim ve sanayi devrimi sayesinde gerçekleşmiştir. Teknoloji denilen şey bir birikim sonucu ortaya çıkmaktadır. Birikim ise ilerlemenin işaretidir ve zaman içindeki gelişmeyi geri dönülmez şekilde belirler. Teknolojinin toplumdaki belirtisi ise endüstrileşme düzeyidir. Bu açıdan bakıldığında günümüzde en ileri düzeyde endüstrileşmiş olan toplumlar modern toplumlardır diyebileceğimiz gibi, "Modernleşmeye de; geçmişteki endüstrileşmemiş toplum tipinden, günümüzdeki endüstrileşmiş toplum tipine doğru bir değişmedir"⁴⁶ diyebiliriz. Bu husus; bize sanayi devriminin, modernleşme konusu içerisinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu belirtmesi açısından önemlidir.

Ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'a göre Sanayi Devrimi, insan yaşamının yazılı belgelere geçen tarihindeki en köklü dönüşümdür. Bu konudaki genel yargının aksine Sanayi devriminin anlamı, yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanmasıdır.⁴⁷

Sanayi devrimi ilk olarak İngiltere'de yaşanmıştır fakat ilk kez İngiltere'de yaşanmış olması İngiltere'nin işe sıfırdan başladığı ya da hızlı sanayileşme ve teknolojik gelişmenin önceki evrelerinin yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Yine de önceki dönemlerde yaşanan evrelerin hiçbirisi, tarihin karakteristik modern aşamasını, sürekli teknolojik devrim ve toplumsal

⁴⁵ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s. 490

⁴⁶ Emre KONGAR:Toplumsal Değişme Kuramlar-İlkeler,İstanbul:Bilgi Yayınevi 1972,s.194

⁴⁷ Eric HOBBSAWM:Sanayi ve İmparatorluk, çev. Abdullah ERSOY,Ankara:1998,Dost Kitabevi,s.32

dönüşüm aracılığıyla kendini sürdürebilen iktisadi büyümeyi başlatmamıştır. Bundan dolayı, ilk olması nedeniyle İngiliz sanayi devrimi bir çok önemli yönden, kendisinden sonraki diğer tüm sanayi devrimlerinden farklıdır. Daha sonraki devrimler İngiliz deneyiminden, örneğinden ve kaynaklarından yararlanabilmişlerdir. İngiltere'nin diğer ülkelerden faydalanması ise az ve sınırlı ölçülerde olmuştur.⁴⁸

İlk olarak İngiltere'de başladığını belirttiğimiz sanayileşme, pamuğu işleyen çırçır makinelerinin icat edilmesiyle pamuklu dokuma alanında başlamıştır. Diğer bir önemli sanayileşme aygıtı da buhar makinesidir. Yaşanan bu süreçte Ortaçağın mesleki dayanışma esasına dayanan lonca sisteminin dağılması aynı iş kolunda faaliyet gösteren pek çok farklı işletmenin “piyasaya” girmesiyle sonuçlanmıştır. Diğer yandan bir işin farklı parçalarının üretimini üstlenen işletmeler yerine işin tamamını aynı kapalı mekan içinde tamamlanmasını sağlayan fabrika sistemine geçilmiştir. Bu arada işbölümü ve uzmanlaşmada yaygınlaşmıştır. Aslında işbölümü ve uzmanlaşma modern toplum öncesinde de varolan bir olgudur ancak modern toplumun ortaya çıkarmış olduğu işbölümü ve uzmanlaşma olgusu Ortaçağ Avrupa'sında ki lonca sisteminden çok daha kompleks bir yapıya sahip idi.⁴⁹

1.4. SİYASAL GELİŞMELER

Modernitenin en önemli belirleyici özelliği siyasal alandaki ve iktidar ilişkilerindeki değişimdir. Aydınlanmanın anahtar kavramı olan “akıl” kavramını bu alanda da görmek mümkündür. Yaşanan bu süreçte iktidar ilişkileri açısından kurumsal ve pratik alanda büyük değişiklikler yaşanmış ve demokrasi akla uygun tek yönetim biçimi olarak görülmeye başlanmıştır. Tek

⁴⁸ Eric HOBSEBAWM: a.g.e., s.33

⁴⁹ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.491

meşruiyet kaynağı olarak halkın gösterilmesi ve iktidarın merkezileşmesi ise yaşanan gelişmelerin temelini oluşturmaktadır.⁵⁰

Meşruiyet, yönetilenlerin herhangi bir zorlama olmaksızın, kendi rızaları ile yöneticilerin otoritesine itaat etmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle yönetilenlerin, devletin kendileri üzerindeki otoritesini onaylamalarıdır meşruiyet. Weber'in meşruiyete dair üçlü tipolojisi ele alınırsa modernitenin doğurduğu "modern devlet"ın yasal-akılcı otoriteye dayandığı görülür. Weber'e göre geleneksel otorite, meşruluğunu içinde örf ve adetlerinde bulunduğu geleneklerden alır. Karizmatik otoritenin meşruiyet kaynağı ise yönetilenlerin lidere duyduğu güven ve hayranlıktır. Modern toplumun meşru otorite tipi olan yasal-akılcı otorite ise bunlardan farklı olarak meşruiyetini hukuk kurallarından almaktadır. Kişinin devlet otoritesine itaat etmesinin nedeni onun akla uygun olduğuna inanması ve rasyonel beklentilere cevap vermesidir. Otoritenin emirlerine itaat, emirlerin, geçerlilik sınırları anayasalar tarafından çizilmiş kurallara uygun olmasına bağlıdır. Yöneticiler belirli kurallar çerçevesinde seçilir ve tüm eylemlerinde yine bu kurallara bağlı kalmak zorundadırlar.⁵¹ Weber, bu yaklaşımıyla modern hukuk devletini işaret etmektedir.

Weber'e göre, modern devlet, kendiside daha genel bir siyasal birlikler kategorisinin özel bir biçimi olan devletin özel bir biçimidir ve devlet ise sürekli işlemler yapan yaptırımcı bir siyasal örgüt olarak, düzenin uygulanmasında, idari personeli, fizik güç ve şiddetin meşru kullanımı tekeli haklarını başarıyla elinde tuttukça, 'devlet' olarak anılacaktır. Modern devletin, idari kadroları yasal düzenlemelerle denetlenen örgütlü faaliyetlerinin esas aldığı yasalarla değişen idari ve yasal bir düzeni vardır. Bu düzen

⁵⁰ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.492

⁵¹ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.492

sistemi, çok geniş ölçüde kendi yetki alanındaki tüm eylemler üzerinde bağlayıcı otorite olma iddiasındadır.⁵²

Nitekim Weber'e göre modern toplum, yasama yoluyla değişen idari ve yasal bir yapıya sahiptir ve idari mekanizma bu toplumda resmi faaliyetlerini yasama düzenlemelerine göre yapmaktadır. Kendi yurttaşı olan herkes üzerinde ve onun yargı ve nüfuz alanı içinde yapılan tüm eylemler üzerinde bağlayıcı otoritesi söz konusudur. Yasal olarak oluşturulmuş bulunan hükümet yasalar izin verir veya öngörürse toprakları üzerinde kuvvet kullanma meşruiyetine sahiptir.⁵³ Böylesi bir modern toplumda yasal düzen, bürokrasi, belirli bir bölge üzerinde yargı hakkı ve ona nüfuz etme ile kuvvet kullanma meşru temeline sahip olma modern devletin temel ögesidir.

Modern devletin ortaya çıkışı ise bir dizi tarihi olayın karşılıklı etkilenmeleri sonucu gerçekleşmiştir. Kapitalizm modern devletin ortaya çıkmasında hayati bir rol oynamıştır ancak bu durum modern devletin oluşumunun yalnızca kapitalizmin gelişimi ile alakalı olduğu anlamına gelmemektedir. Kendisinden önceki yapılanmalardan çok daha kompleks bir yapıya sahip olan modern devletin ortaya çıkmasını sağlayan, kapitalizm dışında başka etkenlerde vardır. Her şeyden önce "modern devlet büyük ölçüde ulus devlettir". Esasında ulus-devletler var olmadan önce modern devletler temel nitelikleri ile tarih sahnesinde görülmeye başlamışlardır ancak her ikisinin de kaynaşarak bugün anladığımız şekilde ulus-devlet halini alması ise onsekizinci yüzyıl sonlarında ve özellikle Fransız Devriminin egemenliğin meşru kaynağı olarak halkı göstermesiyle gerçekleşmiştir.⁵⁴

⁵² Christopher PIERSON: Modern Devlet, çev. Dilek HATTATOĞLU, İstanbul:2000 Çivi Yazıları, s.23

⁵³ Ersin KALAYCIOĞLU: Çağdaş Siyasal Bilim, Beta, 1984, s.142

⁵⁴ H.Emrah BERİŞ: a.g.e., s.493

Gerçekten de modern kurumların, özellikle modern devletlerin ivmelenmesini ve yaygınlaşmasını sağlayan en önemli kurumsal unsurlardan biri kapitalizm ise, diğeri de ulus-devlettir. Ulus-devlet varlıkları Avrupa'yı tarıma dayalı merkezileşmiş imparatorluklardan ayıran feodalizm sonrası krallıklar ve prensliklerin dağınık düzeninden kaynaklanan çok sayıda rastlantısal olayla biçimlenmiş ulus devletler yönetsel güçlerini, geleneksel devletlerin yapabileceğinden çok daha etkili biçimde yoğunlaştırabilmişlerdir. Bu, ulus bilincinin, yeni devlet düzeninin getirdiği, ekonomik ve askeri destekle sağlanmıştır. Bunun sonucu olarak da çok küçük devletler bile toplumsal ve ekonomik kaynaklarını modernlik öncesi sistemlerin kullanabildiklerinin ötesine taşıyabilmiş ve ulusçuluğun gücünü herhangi bir tehdit karşısında topyekün bir savunma mekanizması geliştirerek veya ekonomik ve toplumsal gelişmede itici bir öge gibi kullanarak yapabilmışlerdir.

Kuramsal açıdan modern devlet, Ortaçağ din bilginlerinin iktidarın ilkesi ve kullanımını birleştiren yaklaşımına laik bir içerik kazandıran Machiavelli ile başlayıp, egemenlik kavramının meşruluğunu ön plana çıkaran "de jure" bir hukuk alanı üzerine oturtulan Bodin ile süren ve Hobbes'la zirveye çıkan bir sürecin ürünü olarak kabul edilmektedir. Modern devletin kurulmasına en büyük kuramsal katkı ise Thomas Hobbes'tan gelmiştir. "Hobbes, bu katkıyı nihai ve mutlak egemen bir yönetici (yeryüzünde ölümlü bir tanrı) önermesi ile aşkın bir politik aygıtı tasvir ederek yapmıştır. Hobbes'a göre toplumu oluşturan tüm bireyler iradelerini egemenin kişiliğinde cisimleşen ortak iradeye devrederler ve ortak iradeyi temsil eden ise egemendir".⁵⁵

Machiavelli'nin temellerini atmış olduğu Bodin, Hobbes ve Rousseau'nun ise önemli ölçüde geliştirdiği egemenlik kuramının Avrupa tarihinde belirli bir dönemde yaşanan somut gelişmelere cevap vermesi nedeniyle, dünyevi

⁵⁵H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.493

ilişkileri anlamlı kılacak ve onları tek çizgili bir gelişim sürecinde sunacak, Tanrısallıktan koparak süreklilik kazanmış bir siyasal iktidar meydana gelmiştir. Diğer bir ifadeyle meşruiyetin Tanrı'ya değil halka dayandığı ilkesi benimsenmiş, iktidarın meşruiyet kaynağı dünyevileşmiştir. Machiavelli'nin başlatmış olduğu bu çizgi laik yönetimin kurumsal temellerini oluşturmuştur. Pratikte ise Laiklik, reformdan sonra Avrupa'da ortaya çıkan iki büyük Hristiyan mezhebi nedeniyle yaşanan din savaşlarının sona erdirilmesi amacıyla benimsenen bir uzlaşma yöntemidir.⁵⁶

Touraine'e göre ise; modernlik, aynı zamanda hem doğal, hem tanrısal olan aynı zamanda yine hem akıl karşısında saydam, hem de yaratılmış olan kutsal dünyayı sekteye uğratmıştır. Son ereklere insanın ulaşamayacağı bir dünyaya göndererek, akla ve dünyevileşmeye ait bir dünya koymak yerine; gökten yere inmiş, insanlaşmış bir özne ile teknikler tarafından kullanılan bir nesneler dünyası arasındaki ayrılığı ortaya koymuştur. Tanrısal iradenin, aklın ya da Tarih'in yarattığı bir dünyanın birliğinin yerine akılcılaştırma ile öznelleştirmenin ikiliğini koymuştur.⁵⁷

Modernite ile birlikte gelişen bir başka siyasal gelişmede, Avrupa'da onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren; burjuva sınıfının beklentilerine yönelik liberal söylem doğrultusunda devletin müdahaleciliği minimum seviye indirilmiş ve Pazar ilişkileri yaygınlık kazanmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle kapitalist üretim biçimi iyice yerleşmiştir. Piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmiş modern hukuk bu şekilde ortaya çıkmış ve pazar ilişkilerini güvence altına alacak olan özel hukuk yeterince gelişmiştir.⁵⁸

⁵⁶ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.494

⁵⁷ Alain TOURAINE a.g.e.,s.17

⁵⁸ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.495

Gittikçe liberalleşen pazara koşut giden diğer bir gelişme de Anayasal Devletin kurumsallaşmasıdır. Anayasal devlet, bireysel özgürlükleri ve temel hakları tanıyıp güvence altına alan, siyasal yönetimi bireylerin hak ve özgürlükleri aleyhine hukuki ve kurumsal mekanizmalar ile sınırlayan devlet türüdür. Bu yaklaşıma göre birey ve devlet karşılıklı olarak bazı yükümlülükler altına girerler. Toplumla ilişkilerinde belirleyici pozisyonda bulunan devlet, tüm toplumsal kimliklere eşit mesafede bulunur. Bireyler ise devletin kamusal alanda getirmiş olduğu kısıtlamaları kabul ederek bunlara uyacaklardır.⁵⁹ Bir başka şekilde ifade edilecek olursa; bu yaklaşıma göre hem devlet hem de vatandaşlar yasalarla bağlanarak, birbirleri ile olan ilişkileri yasalar çerçevesinde belirlenmiştir.

1.5. MODERNLEŞME KURAMLARI

“Modernlik” olarak bahsettiğimiz kavram bir durum ise “modernleşme” en açık anlamıyla bu durumun oluşumuna işaret eden bir süreç olarak anlaşılabilir. Ancak modernleşme kavramı işaret ettiği gerçekliğin doğası gereği Avrupalı değil, Avrupalı olmayan toplumların durumuna işaret etmektedir. Bu nedenle bu bölümde anlatmaya çalışacağımız modernleşme kuramlarının başlıca konusu, Avrupalı olmayan toplumların Avrupa’nın geçmiş olduğu varsayılan doğrusal bir tarih çizgisi üzerindeki bir mesafeyi kat etmeleridir. Avrupalı toplumların modernliklerinin tarihi hakkında geliştirdikleri bilgiler ve analizlerinin varlığı ve bu alandaki söylemleri de bu durumu değiştiremeyeceği gibi söz konusu tarihin bir ölçüde modernleşecek veya modernleşmekte olan toplumlara tarihsel bir güzergah önerisiyle yüklü

⁵⁹ H.Emrah BERİŞ: a.g.m., s.495

oldukları bile söylenebilir.⁶⁰ Bundan dolayı “modernlik”i, Batı toplumlarının tarihsel durumuna tahsis ederken, “modernleşme” yi de aynı kavramsal çerçevenin bir uzantısı olarak Batılı olmayan ülkelere atfedilen bir sorun olarak ayırt edebiliriz.

Modernleşme olgusu, dünyanın her tarafında görülebilen veya hissedilebilen bir olgu olarak varlığını devam ettirmektedir . Bu açıdan modernleşme kavramı farklı biçim ve bağlamlarda kullanılmaktadır. Bazı yaşam biçimlerini, müzik türlerini veya buna benzer şekilde modern kişiliklerden yada modern düşünce şekillerinden bahsedilenebilmektedir ve esasında bununla çoğu kez nesnelerin girdiği yeni kılıklar kastedilmektedir. Bu durumda “modern” bugüne ait bir şeydir ve aynı şey yarın daha başka, yani daha modern olacaktır. Ancak sosyal bilimciler, modern kavramının sadece en yeniye işaret eden boyutuyla yetinemezler.onlar sadece sosyal gerçekliği betimlemekle kalmaz, aynı zamanda bizi kuşatan pek çok değişim süreçlerinde de bir yön saptamaya çalışırlar. Sosyal bilimlerde modernleşme kavramı, genellikle, Batılı toplumun çok iyi betimlenmiş tarihsel gelişme çizgisiyle ilişkilendirilmektedir.⁶¹

Habermas’a göre modernleşme; “birbirini tamamlayan ve etkilerini giderek artıran süreçlerin tamamını ifade eder. Bu anlamda modernleşme; kaynakların seferber edilmesini ve kapitalleştirilmesini, üretim güçlerinin gelişmesini, emek ve çalışma verimliliğinin yükseltilmesini içerir. Aynı şekilde merkezi bir siyasal örgütün kurulmasını, ulusal bir kimliğin yaratılmasını, siyasal katılımı ve kent yaşamını gerektirir. Sözü edilen bütün bu değişimlerin altında ise kuralların ve değerlerin laikleşmesi yatmaktadır”.⁶²

⁶⁰ Ahmet ÖZKİRAZ a.g.e., s.43

⁶¹ Van Hans DER LOO: Modernizmin Paradoksları Çev.Kadir CANATAN,1993:Bilgi ve Hikmet, Sayı:1,s.114

⁶² Cemil OKTAY: Siyaset Bilimi İncelemeleri,İstanbul:Alfa Yayınevi,2003,s.238

Modernleşmenin, değişimin özel bir hali olduğunu vurgulayan Kongar'a göre ise modernleşme insanoğlunun genel evrim çizgisi bakımından geri kalmış toplumların, zamanımızda bu çizginin son noktasına varmış toplumlara yetişmesi demektir.⁶³ Diğer bir ifadeyle belirtecek olursak insanoğlunun gelişmesi yönünden modernleşme bir ilerleme değil bir eşitleme sürecidir ve bu niteliğinden dolayı modernleşme büyük ölçüde planlı ve programlı bir toplumsal değişme gerektirmektedir. Çünkü erişilecek hedef bellidir.

Modernleşme, özgür bir değişmeyi değil fakat birbirleriyle iç içe girmiş dönüşüm süreçlerinin bir yumağını ifade etmektedir. Öncelikle, modernleşme, malların kütleli üretimine dayalı endüstriyel kompleksleri ifade eder; ancak, modernleşme hiçbir zaman sadece endüstrileşmeyle sınırlı kalmaz. Modernleşme aynı zamanda artan kentleşme, büyü ve dinin gerilemesi, düşünce ve eylemlerin ileri derecede akılcılaşması, gittikçe ilerleyen demokratikleşme ve azalan toplumsal farklılıklar, aşırı bireycilik ve daha pek çok başka ekonomik, toplumsal siyasal ve kültürel değişimleri içermektedir.⁶⁴

Sosyal bilimcilerin modernleşme isminden kavram olarak bahsetmeleri her ne kadar çok yakın bir geçmişe dayanıyorsa da modernleşme düşüncesinin kökeni ondokuzuncu yüzyılın entelektüellerinin çalışmalarında görülebilir. Bu duruma örnek olarak Ferdinand Tönnies ve Emile Durkheim'i gösterebiliriz. Bu kişiler teorilerine modernleşme teorisi dememişlerdir; ama, açıklamaları günümüz modernleşmesiyle büyük paralellikler arz etmektedir.⁶⁵

⁶³ Emre KONGAR:a.g.e. s.229

⁶⁴ Van Hans DER LOO:a.g.e.,s.114

⁶⁵ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e.,s.44

Tönnies'in, *Cemaat ve Cemiyet* adlı kitabında tanımlanan Cemaat'in ayırt edici özelliği; insanlar arasındaki ilişkilerin duygusal bir temele dayanmasıdır. Cemaatin tersine Cemiyette ise ilişkiler rasyonel gerekçeler ve hesaplarla kurulmaktadır. Cemaat toplumunda geçmiş ve gelenek merkezi bir rol oynamakta ve genellikle de toplumsal ve coğrafi hareketlilik sınırlıdır. Cemiyet'te ise her şeyi belirleyen gelenek değil, tam tersine, gelecektir. Tönnies, değişimi (modernleşmeyi) Cemaatten Cemiyete geçiş olarak nitелеmektedir. Tönnies'e göre Modernleşme sürecinde cemaat duygusu, inanç ve gelenek yerini dinamizm, bilimselleşme ve ticarileşmeye bırakacaktır. Duygusal ve kendiliğinden ilişkilerin yerini yapaylık ve akılçılık alacaktır.⁶⁶

Kongar'a göre modernleşme, çoğunlukla siyasal, kültürel ve ekonomik görüntüleriyle birlikte tüm toplumsal yapının, gelişen teknolojiye bağlı olarak endüstrileşmesinin etkileri olarak ele alınmaktadır. Esasında teknoloji, toplumsal evrimi belirlediğinden ve toplumsal evrim bir devamlılık gösterdiğinden, bu devamlılığın iki ucundaki toplumlara ilişkin tipolojiler geliştiren bütün düşünürler modernleşmeye bir ölçüde ışık tutmaktadırlar.⁶⁷ Toennies'in Cemaat ve Cemiyet ayrımı ile belirlenen bu tipolojiler, Redfield'in köylü kentli, Becker'in mukaddes-laik toplum kavramları ile daha da geliştirilmişlerdir.

Modernleşmenin karmaşık bir süreç olduğunu belirten Oktay'a göre modernleşme süreci tek bir değişkene indirgenemez ve tek bir eksen etrafında açıklanamaz. Söz konusu karmaşıklığın önemli boyutları arasında, sanayileşme, kentleşme, okur yazarlık oranındaki artış, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının yaygınlaşması, siyasete olan ilginin artması gibi etkenler

⁶⁶ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.46

⁶⁷ Emre KONGAR: a.g.e., s.205

vardır ve işte bütün bu değişkenler, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemek suretiyle karmaşık bir modernleşme süreci oluşturmaktadırlar.⁶⁸

Modernleşmenin temelinde akılcı ve pozitivist bir ruhun yattığını ve bunun ardında modernleşme konusunda Batı modelinin evrensel olarak geçerli olduğunu ileri süren Lerner'e göre de, Batı'da görülen kentleşme, artan okur yazarlığa, artan okuryazarlık kitle haberleşme araçlarının daha etkin olmasına, artan kitle haberleşme araçlarının etkisi ise daha geniş toplumsal ve ekonomik katılıma, bütün bunlarda modernleşmeye yol açmıştır.⁶⁹ Bu süreçlerin aynı sıra ile bütün dünyada geçerli olduğunu belirten Lerner, aynı zamanda modernleşmenin, batılılaşmak olduğunu da belirtmektedir.

Lerner, modernleşme kavramını tanımlarken, modernleşmenin temelinde kentleşmenin yattığı fikrinden hareket eder. Lerner'e göre bir toplumdaki gönüllü kentleşme oranı yüzde yirmi beşi geçtiği zaman artık modern üretim gerekliliği ortaya çıkar ve böylece modernleşme başlamış olur. Okur yazarlık oranındaki artış, hem endüstrileşmenin bir sonucu aynı zamanda da onun gerçekleşmesi için gerekli bir şarttır. Daha sonra kitle haberleşme araçlarının etkisine girme başlar. Son aşama ise siyasi katılımdır. Lerner'e göre bu dört değişken arasında çok yüksek bir korelasyon vardır.⁷⁰ Ne var ki Lerner'in bu değerlendirmesi hem etnosentrik hem determinist bulunmaktadır. Çünkü kurulu bir modele göre tamamlanması gereken yalnızca bir gelişme modelinin var olduğunu iddia etmekle birlikte, geleneksel toplumların durağan ve homojen olduklarını vurgulamakta ve modernliğin tek şekilli olduğunu varsaymaktadır.⁷¹

⁶⁸ Cemil OKTAY: a.g.e., s.238

⁶⁹ Emre KONGAR: a.g.e., s.193

⁷⁰ Emre KONGAR: a.g.e., s.195

⁷¹ Ahmet ÖZKIRAZ: a.g.e., s.58

Modernleşme konusunda Lerner gibi, Batıdaki ülkelerin bütün dünya ülkelerine örnek olduğu yada olması gerektiği gibi temel bir görüşten hareket eden Eisenstadt'da modernleşmeyi tarihi olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da gerçekleştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasi sistemlere doğru bir değişme süreci olarak tanımlamaktadır.⁷²

Lerner ve Eisenstadt'tan farklı olarak J. Levy ise modern toplumlarda görülen niteliklerin, modern olmayan toplumların modernleşmesi için gerekli bir ön koşul olmadığını ve modernleşmenin sağlanması için, zamanımızdaki modern toplumların almış olduğu tedbirlerin aynısının modern olmayan toplumlar tarafından alınmasının şart olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Levy modernleşmekte olan ülkelerin bir birine benzeyen yollar izleyerek modernleşmelerinin mümkün olamayacağını da belirtmektedir. Levy'nin belirttiği bir diğer nokta ise toplumların Batılı ve Batılı olmayan toplumlar olarak ikiye ayrılmasının yanıltıcı olduğudur.⁷³ Levy'nin toplumların Batılı ve Batılı olmayan toplumlar olarak ikili bir ayrıma tabi tutulmasını eleştirmesinin nedeni, Batılı olmayan toplumların da kendi aralarında farklılıklarının olduğunu savunmasıdır.

Modernleşme kuramları oluşturma gayreti içerisinde olan kişiler, geleneksel toplumdan modern topluma geçişi odak noktası olarak modellerini geliştirmektedirler. Burada belirtilmesi gereken nokta geleneksel ve modern gibi ikili bir ayrım modernleşme teorilerine ait bir kavramlaştırmadır. Batılı olmayan toplumlardaki değişim süreçlerini açıklamak amacıyla geliştirilen modernleşme kuramı, her şeyden önce, "modern" ve "geleneksel" olarak nitelenen iki toplum tipinin karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu

⁷² Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e.,s.58

⁷³ Emre KONGAR: a.g.e.,s.199

tipleştirmede esas olarak modern toplum tipinin ne olduğu ifade edilmiş ve geleneksel toplum bir tür “modern olmayan toplum” biçiminde algılanmıştır.⁷⁴

Köker'e göre ise modern toplum kavramı, “belirli bir insan tipini, insanla doğa ve insanla insan arasındaki ilişkilerin belirli bir kavranış biçimini, belirli bir iktisadi ilişkiler sistemini ve nihayet, genellikle bu öğelerin oluşturduğu toplumsal ve iktisadi temel üzerine bina edildiği düşünülen bir siyasal yapıyı içermektedir”.⁷⁵

Modernleşme literatürünün tipik temsilcilerinden biri olan Eisenstadt ise modernleşen toplumun devamlı yapısal değişimleri olduğunu vurgulamakta ve bu yapısal değişimleri siyasal örgütlenme, ekonomik yapı ve mesleki sistem olarak özetlemektedir.⁷⁶ Eisenstadt'ın siyasal örgütlenmeden kastı, küçük ve parlamenter kliklerden geniş çıkar gruplarına dönüşümün gerçekleşmesi ve bürokrasinin genişlemesi; ekonomik yapıdan kastı, küçük ölçekli aile şirketleri ile fabrikalardaki sınırlı imalat ve yerel ticaret şirketlerinin merkezileşmiş, bürokratikleşmiş, büyük üretim ve ticaret örgütlenmeleri haline dönüşmeleri; mesleki sistemden kastı ise yeni mesleklerin, meslek kollarının ortaya çıkmasıdır.

Modern toplum soyutlaması siyasal, kültürel ve ekonomik düzeylerde pozitif olarak tanımlandığı halde, geleneksel toplum, modern olanın karşılığı olan her şey şeklinde görülmektedir. Geleneksel toplum-modern toplum ayrımı batı dışı toplumların içerisinde bulundukları değişim sürecini açıklamakta kullanılırken, batı dışı toplumların içinde bulundukları değişim sürecinin başlangıç ve sonuç aşamalarını ifade etmektedir. Bu noktada

⁷⁴ Levent KÖKER: Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.39

⁷⁵ Levent KÖKER: a.g.e., s.40

⁷⁶ Emre KONGAR: a.g.e.s.197

önemli olan husus alenen veya insanlık kavramı altında Batı toplumlarının evriminin genel yasalarını bulma amacına yönelik ondokuzuncu yüzyıl tarih felsefelerinden farklı olarak modernleşme kuramlarının Batılı olmayan toplumlar için geliştirilmiş olmasıdır.⁷⁷

Batı'da geleneksellikten modernliğe geçiş süreci en az dört yüzyıllık bir sürede ve adeta kendiliğinden gerçekleşen bir süreçtir. Diğer bir ifadeyle Batı kendi iç dinamikleri sayesinde "modernleşmiştir" de denilebilir. Buna karşılık, Batılı olmayan toplumlarda modernleşme, daha kısa bir zaman dilimi içinde, kendiliğinden olmayan ve dış etkenlerin yoğun itici gücü etrafında ortaya çıkmaktadır; çünkü, Batılı olmayan toplumlarda, modern topluma doğru değişmek, kendiliğinden bir süreç olmadığından, toplumun çoğunluğunu oluşturan ve gelenekselliğini sürdüren kitlelerin, bu süreçte itici bir güç olarak ortaya çıkmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla, Batılı olmayan toplumlarda yabancı bir elit topluluğunun veya Batılı modern kültürü benimsemiş yerli bir aydın grubunun ya da her iki grubun birlikte oluşturacağı bir gücün yol göstericiliğine ihtiyaç vardır.⁷⁸

Bir başka açıdan ise modernleşme genellikle, esas itibari ile kalkınma (ekonomik gelişme) şeklinde algılanılmaktadır. Modernleşmeyi bu çerçevede ele alanların birincil kabulü, modernleşmenin iktisadi kalkınmayla bütünleşmiş toptan bir toplumsal süreç olduğu ve bu sürecin evrensel bir örüntü olduğudur. Terimin ifade ettiği olgunun söz konusu edildiği ülkelerde gözlenebilen benzer karakterler iktisadidir. İster Batılı, ister Batılı olmayan "modernleşmiş" toplumlara bakıldığında bu ortak yargıya varılmaktadır. Ancak sosyolojik ve antropolojik açıdan bu ekonomik gelişmeyi sağlayacak insan tipi ve toplumsal örgütlenme biçimi üzerinde daha çok durulmakta ve bu noktalara adeta kalkınma öncülleri olarak bakılmaktadır. Esasında

⁷⁷ Ahmet ÖZKİRAZ: a.g.e., s.52

⁷⁸ Levent KÖKER: a.g.e., s. 51

modernleşme kuramlarına sosyolojik anlam kazandıran özellik de budur.⁷⁹ Bu açıdan ele alındığında sosyolojik olarak modernleşme sanayileşmeye ve ekonomik gelişime toplumsal ve kültürel bakımdan temel olacak ve Batı Avrupa ile Kuzey Amerika ülkelerine özgü olan kültür ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak anlaşılmaktadır.

“Günümüzün sanayileşmiş ülkelerinin dışında kalan ülkelerde gerçekleşen modernleşme biçimi siyasal ve kültürel bir ağırlık taşır” yargısının ışığında, Chodak’a göre “kültürleşerek modernleşme” ve “güdümlü modernleşme” olmak üzere iki modernleşme türü vardır. Kültürleşerek modernleşme, daha çok kendiliğinden işleyen bir süreç olup, tarihsel dinamiklerin bir sonucudur. Güdümlü modernleşme ise modernleşen ülkedeki örgütlerin, kurumların ve değerlerin sanayileşmiş ülkelerde var olan biçimlere benzeştirilmesini içeren karmaşık bir süreçtir. Bu durum, sanayileşmiş ülkelerin modernleşmesi kolaylaştıran temel süreçlere bakılmaksızın, onların modernleşme sonuçları ile işe başlayan bir şekli ifade etmektedir.⁸⁰

Bir başka düşünür James S. Coleman ise üç farklı modernleşme biçiminden bahsetmektedir. Bunlar tarihsel, tipolojik ve evrimsel modernleşme biçimleridir. Tarihsel siyasal modernleşme, özellikle Batı Avrupa’da görülen büyük dönüşüm süreçlerinden etkilenerek ortaya çıkan siyasal yapı ve kültür değişmelerini nitelemektedir. Tipolojik siyasal modernleşme, modern öncesi “geleneksel” yönetim biçiminin geleneksel sonrası “modern” yönetim biçimine dönüşmesini kavramlaştırır. Evrimci siyasal modernleşme ise, sorunları çözebilecek, süregelen değişmeye uyum sağlayabilecek ve yeni toplumsal hedeflere yaratıcı biçimde erişebilecek

⁷⁹ Suavi AYDIN: Modernleşme ve Milliyetçilik, Ankara:1993, Gündoğan Yayınları, s.24

⁸⁰ Szalay CHODAK: Societal Development, New York: Oxford Univ. Press, 1973’den naklen Suavi AYDIN:a.g.e. s.25

siyasal insan kapasitesi yaratımı yoluyla gerçekleştirecek açık uçlu bir gelişmeyi anlatmaktadır.⁸¹

Aydın'a göre ise; Siyasal modernleşme olgusu iki temel biçimde varolmaktadır. Bunlardan birincisi gönüllü olarak ortaya çıkan sistemli durumlar, ikincisi ise, özellikle İkinci Dünya savaşı sonrasında “gelişmiş ülkeler veya uluslararası kuruluşlar eliyle empoze edilen ya da örgütlenen çabalardır. İlkinde oryantalizm’in etkisi ve aydınların modernleşmeci tavrı sezilirken; ikincisinde, temelleri sömürge yönetimlerinde atılmış kültürel yeniden yapılanma sürecine yaslanan ve etkisini dışarıdan alan örgütlü çalışmalar ile Batı hükümetlerinin yardım programları devreye girmektedir.⁸²

Eisenstadt ise, siyasal modernleşme ölçütlerini ana hatlarıyla; “siyasal gücün kapsamının genişlemesi ve merkezi otoritenin elinde yoğunlaşması, potansiyel gücün toplum içinde daha büyük gruplara doğru yaygınlaşması, siyasal rejimin demokratik olması veya halka dayanması” şeklinde ifade etmektedir.⁸³ Ancak siyasal modernleşmenin dünya ölçüsündeki görüntüsüne bakıldığında, Batı ülkeleri diğer ülkeler arasında temelde önemli bir fark olduğu görülmektedir. Batı için siyasal modernleşme, temsili ve demokratik kurumların gelişmesi ve yerleşmesidir. Halbuki Batı’nın dışında kalan ülkelerde siyasal modernleşme otokratik ve oligarşik bir biçimde başlatılmıştır.⁸⁴

Modernleşme türevsel bir yaklaşımla ele alındığında ise sanayileşme ile kültürel ve siyasal modernleşmenin, modernleşme sorununun birer ögesi

⁸¹ James S. COLEMAN: “Modernization:Political Aspects”, Ed.D.L. Sills,1968’den naklen Suavi AYDIN: a.g.e. s.27

⁸² Suavi AYDIN: a.g.e.,s.28

⁸³ Emre KONGAR: a.g.e. s. 196

⁸⁴ Suavi AYDIN: a.g.e., s.32

olarak görünmektedir. Ancak kültürel modernleşme ile siyasal gelişmeyi birleştiren bir ortak payda vardır. Bu ortak payda ulus-devlet ve uluslaşma kavramlarıyla anlatılmaya çalışılan olgudur. D.A. Rostow ve Nordinger gibi araştırmacılar modernleşme sürecinin ilk adımında ulusal kimliğin ortaya çıkması, ulusal birliğin sağlanması ve bunu takiben de merkezi yönetimin kurumlaşmasını bir öngereklilik olarak göstermektedirler.⁸⁵

Sonuç olarak belirtmek gerekirse modernleşme kökten ve esaslı değişimleri toplum gündemine getirmesi nedeniyle özünde devrimci bir nitelik de taşımaktadır. Gerçekten de geleneksellikten modernliğe geçiş, temelli ve önemli değişimler meydana getirir. Modernleşmeyle birlikte artık hiçbir şey geleneksel durumda olduğu gibi değildir. Gerek yaşam biçiminde, gerek siyaset alanında ciddi değişimler ortaya çıkmaktadır.⁸⁶ Ancak bu devrimci niteliğine karşın modernleşme yavaş işleyen bir süreçtir. Belirtilen değişimler birkaç kuşağın hayatını kapsayacak kadar oldukça geniş bir zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir. Bazı toplumlar ve bazı siyasi düzenler ise, bu süreci yapay yöntemlerle hızlandırabilmektedirler; ancak, bu tür hızlandırıcı siyasaların orta ve uzun vadede çok vahim problemler meydana getirdiği görülmektedir.⁸⁷

⁸⁵ S.P. HUNTINGTON, J.I. DOMÍNGUEZ: Siyasal Gelişme Çev.:Ergun. ÖZBUDUN Ankara:1985 S Yayınları, s.18

⁸⁶ Cemil OKTAY: Siyaset Bilimi İncelemeleri, İstanbul:Alfa Yayınevi, 2003, s.237

⁸⁷ Cemil OKTAY: a.g.e. s. 239

İKİNCİ BÖLÜM: TÜRK MODERNLEŞME SÜRECİ

2.1. 18.YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN GENEL DURUMU

Tarihte büyük bir coğrafya üzerinde hüküm sürmüş ve bir çok milleti nüfuzu altına almış olan Osmanlı Devleti, siyasi, sosyal ve kültürel mirası ile de Türkiye Cumhuriyetinin alt yapısını oluşturmuştur. Onüçüncü yüzyılın sonlarında Anadolu'nun Kuzeybatısında küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı Devleti,1453 yılında İstanbul'un fethiyle birlikte imparatorluk haline gelmiş, onaltıncı yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise gücünün en yüksek mertebesine erişmiştir.

Devletin gücünün zirvesine ulaştığı bu dönemde Türklerin karakteristik olarak Hristiyan Batı dünyasını küçümsedikleri görülmektedir. Esasında Osmanlı devletinin son derece güçlü olduğu onaltıncı yüzyılda Batı'da merkezi devletler oluşmuş, bununla birlikte ortaya çıkan coğrafi keşifler; ticareti, askeri ve siyasi organizasyonları Akdeniz dünyası boyutlarından kıtalararası boyuta taşımıştır. Ancak Osmanlı Devleti geleneksel üstünlüğünün ne kadar büyük bir tehditle karşı karşıya kaldığını ilk anda anlayamamıştır.⁸⁵

Akıp giden zaman içinde son derece güçlü olan devletin askeri alandaki gelişmeleri ciddi şekilde takip etmesine karşın takip edemediği gelişmeler de olmuştur. Avrupa'nın onyedinci yüzyılla birlikte girdiği modernite süreci

⁸⁵ Derviş KILINÇKAYA: "Osmanlı Devletinin Gerilemesi ve Yenileşme Çabaları" T.Faik ERTAN(Ed.), Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara,Siyasal Kitabevi,2001,s.27

toplumsal ve siyasal yapılanmayı etkilemiş ve çoğu Avrupa ülkesini iktisadi açıdan hayli zenginleştirmiştir.⁸⁶

Bu dönemde Avrupa'nın içinde bulunduğu tarih bilinci, ekonomik ve teknolojik bilinç ile yapılar, sermaye birikimi, coğrafi yerleşim ve etkileşim alanının genişlemesi ve gelişme yönünde bir dönüşüm geçirmesi yavaş yavaş ve göreceli bir şekilde Osmanlı'nın kurumsal yapılarının çözülme sürecini başlatmıştır.⁸⁷ Başlayan bu süreç, artık ilerleme yerine mevcut konumunu ve sınırlarını korumaya çalışan Osmanlı'nın iç çelişki ve bozulmalarıyla da birleşerek sanayi devrimine uzanan ve Batılı devletlerin üstünlükleri ile sonuçlanan son aşamanın temelini atmıştır.

Güçlü Osmanlı Devletinin, Batılı devletlere karşı bakış açısının ciddi şekilde sorgulanmasına yol açan ilk gelişme 1683 yılında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın giriştiği II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sona ermesidir. Başarısızlıkla sonuçlanan II.Viyana kuşatması üzerine Avusturya ve müttefikleriyle sürdürülen savaş 1699'da Karlofça barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Tarihte ilk kez düşmana toprak vermiştir ve bu durum Osmanlı devlet ve fikir adamlarını askerlik alanında ıslahat yapmaya zorladığı gibi, Batı'nın daha yakından tanınması gerektiği fikrine de inandırmıştır.⁸⁸

Osmanlı devletinin ve toplumunun Onaltıncı yüzyıldaki sarsıntılardan sonra gelişen değişimi, Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde ortaya çok daha değişik bir yapı çıkarmıştır. Bu dönemde ülkede padişahın mutlak gücünden

⁸⁶ H. Emrah BERİŞ: a.g.m., s.507

⁸⁷ A. Mesud KÜÇÜKKALAY: Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler 'Avrupa ve Osmanlı Devleti' Konya, Çizgi Kitabevi, 200, s.219

⁸⁸ Ercüment KURAN: "Osmanlı Türklerinin Batıyı Algılamaları" Türk Yurdu Dergisi 700.Yılında Osmanlı Sayısı 37-39 s.37

ve ülkenin dışa dönük genişleme siyasetinden söz etmek mümkün değildir. Osmanlı devleti Onsekizinci yüzyılda çok farklı bir değişim sürecine girmiştir. Bir süredir baş edemediği Batılı devletler karşısında tutunabilmek için giderek Batılı Devletlerden daha çok şey öğrenmeye ve Batılı kurumları kendisine mal etmeye başlamıştır.⁸⁹ Diğer bir ifadeyle “Batılılaşmaya” başlamıştır.

1699’da imzalanan Karlofça ve daha sonra imzalanan Pasarofça antlaşmaları ile diğer antlaşmalar, merkezi hükümetin taşra üzerinde hali hazırda azalmakta olan otoritesini iyice zayıflatmıştır. Dikkati çeker bir şekilde, eyalet bağımsızlığının ilk olarak görüldüğü ve en ileri gittiği yerler Asya ve Afrika’daki eski İslam toprakları olmuştur. Bu hareketler kesinlikle Osmanlı idaresine karşı kamusal ya da ulusal direncin ifadeleri değildir. Bu hareketlerin çoğu uzaklıktan ve padişahın otoritesinin zayıflığından yaralanarak eyaletlerinin gelirlerinin daha büyük kısmını almak ve eyaletlerini fiilen bağımsız prenslikler haline getirmek isteyen asi paşa ve subaylar idi.⁹⁰

Onsekizinci yüzyıl başlarında fiili özerklik kazanan bağımsız derebeylerin Anadolu’daki durumu ise oldukça farklıydı. Bunlarda başlangıçta subay veya memur iken padişahın vasalları haline gelmişlerdir. Ancak bunlar Arap ülkelerindeki paşalardan farklı olarak, idare ettikleri halk içinde kök salarak onlardan kuvvet almışlardır. Bunların devlete olan mali ve askeri yükümlülükleri iyi düzenlenmiş ve düzenli bir hükümranlılık ve vasallık sistemi haline gelmiştir. İmparatorluğun esas merkezi, kalesi ve idareci elitinin vatani olan Rumeli’de ise merkezi hükümet bazı doğrudan kontrol mekanizmalarını koruyabilmiştir. Ancak burada da yeni ‘eşraf’ aristokrasisi olan âyanlar, sürekli olarak devlet görevlerini üzerlerine alarak Onsekizinci yüzyıl

⁸⁹ Metin KUNT, ve başk. : Türkiye Tarihi, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, s.64

⁹⁰ Bernard LEWIS: Modern Türkiye’nin Doğuşu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s.38

sonlarında kendi özel orduları, hazineleri ve mahkemeleriyle, Anadolu derebeylerinin bağımsızlığıyla yarışır hale gelmişlerdir.⁹¹

Onsekizinci yüzyılda Osmanlı devletinde göze çarpan bir diğer gelişmede, çekirdek yapısı akıncı bir toplum olan Osmanlı devletinin genişleme geleneğine dayanan dış siyaset politikasının değişmesidir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, genişleme geleneğine dayanan dış siyaset politikasındaki bu değişim zorunlu bir nitelik taşımaktadır. Bu durum Avrupalı devletlerin durumu ile bire bir ilgilidir.

Osmanlı İmparatorluğunun 1739'a kadar gerçekleştirmiş olduğu savaşlar önemli uluslararası siyasal gerçekleri vurgulamıştır. Bu siyasal gerçekler ise artık Doğu Avrupa siyasetinde, dış siyasetlerinde genel bir işbirliği yapan Habsburg ve Rus imparatorluklarının birinci derecede rol oynuyor olmaları ve Osmanlı devletinin aynı anda birden fazla düşmanla savaşa girmesinin son derece tehlikeli olacağıdır. Osmanlı yönetimi bir yandan Doğu Avrupa'daki hasımlarını dengelemeye çalışırken diğer yandan savaştan mümkün olduğunca kaçınmaya çalışıyordu.⁹² Onsekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde genişleme siyasetinin artık işlemeyeceği iyice anlaşılmıştı ve Osmanlı devleti artık savaş yoluyla genişlemekten çok diğer ülkelerle diplomasi yoluyla iyi geçinerek barışı ve durumu korumayı amaçlıyordu.

Osmanlı devletinin dış dünyaya bakışındaki bu değişiklikler, devletin iç düzeninde de değişime yol açmıştır. Bu dönemde İstanbul yönetiminin giderek sivilleştiği görülmektedir. Devletin vezirleri Onsekizinci yüzyıla gelinceye kadar askeri yöneticilikten yetişmiş kişilerken bu dönemden sonra katiplikten yetişme kalem efendilerinin vezirliğe daha çok getirildiği

⁹¹ Bernard LEWIS: a.g.e. s.38

⁹² Metin KUNT, ve başk.:a.g.e. s.65

görülmektedir. Bunun dışında sivil bürokrasinin içinde de çeşitli görevlerin birbirine göre öneminde de önemli değişiklikler söz konusu olmuştur. Örneğin; Onyedinci yüzyılla birlikte merkezi yönetimin parasal gerekleri ön plana çıkmaya başlamasıyla defterdarlık makamı gittikçe güçlenmiştir. Güçlenen diğer bir makam da devletin dış yazışmalarını yöneten Reis ül-küttablık makamıdır. Devletin dış ilişkilerinde, diplomaside en önemli kişi olan Reis ül-küttab; barış döneminin diplomatik ilişkileri ön plana çıktıkça yönetimde ağırlık kazanmıştır.⁹³

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, dış ilişkiler ve diplomasinin bu kadar ön plana çıkmasına karşın Onsekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde dahi, Osmanlı devletinin herhangi bir ülkede daimi elçiliği yoktur. Bu durum ise Osmanlı-Avrupa diplomatik ilişkilerinde tek taraflı bir sistemin meydana gelmesine neden olmuştur.⁹⁴ Çünkü başlıca Batılı devletler Osmanlının aksine asırlardır İstanbul'da daimi elçiliklerini bulundurmışlardır.

Osmanlının Hristiyan Batılı devletlerden uzak durma gibi bir dış siyaset anlayışının varlığıyla açıklanabilecek bu durum; Osmanlı devletinde elçilik konusunda bir bilgi birikimi, tecrübe ve bir geleneğin oluşmamasının yanı sıra Osmanlı devlet yönetiminde ve siyasetinde de büyük bir eksikliğin doğmasına da yol açmıştır. Bu ise Onyedinci ve Onsekizinci yüzyılın değişen ve gelişen dünyasında devletin dış siyasetinin gerçekçi ve doğru bir şekilde yürütülememesi gibi son derece zararlı bir durum ortaya çıkarmıştır.⁹⁵

Onsekizinci yüzyılda devletin iç ve dış siyasetinde bunlar yaşanırken Osmanlı ekonomisi ise genel bir gelişme göstermektedir. Ancak bu gelişme

⁹³ Metin KUNT, ve başk. :a.g.e. s.66

⁹⁴ Rifat UÇAROL: "Yakın Çağ Başlarında Osmanlı İmparatorluğu" Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.11, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s.206

⁹⁵ Rifat UÇAROL: a.g.m. s.206-207

uzun soluklu olmamış, Osmanlı-Rus savaşı ile durmaya mahkum olmuştur. Esasında Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı iktisadi hayatı bütün cepheleriyle bir gelişme içinde görülmektedir. Bu dönemde zirai üretim ve ticaretinde önemli artışlar ve dokuma sanayinde fabrika düzeyinde gelişmeler olmuştur. Onsekizinci yüzyılın başlarına kadar ihracı yasak olan bir çok ürünün ihracı bu dönemde serbest bırakılmıştır. Bu sayede o dönemde devlet hazinesine ihracat vergisinden dolayı önemli miktarda gelir girmiştir.⁹⁶

Ancak Onsekizinci yüzyılı ilk yarısında yaşanan bu olumlu gelişmelerin yerini daralan ve gerilemeye başlayan bir iktisadi hayat almıştır. Bu dönemde sanayi alanında ve zirai alanda ciddi gerilemeler görülmüştür. Yüzyılın sonlarına doğru uygulanan hububat, deri, ipek, yün gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamullere ihraç yasağı⁹⁷ iktisadi hayatın içine düştüğü buhranı göstermesi açısından önemlidir.

Onsekizinci yüzyılda gerçekleşen Osmanlı ve dünya tarihi açısından önemli bir gelişmede 1789 yılında yaşanan Fransız devrimidir. Fransa'da gerçekleşen devrimin etkileri birkaç yıl sonra Osmanlı devletine de ulaşarak Osmanlı halkını da etkilemeye başlamıştır ancak 1789 yılının Osmanlı tarihi için ayrı bir önemi vardır. 1789 yılında vefat eden I. Abdülhamid'in yerine III.Selim'in padişah olmasıyla birlikte bu ana kadar ağır aksak yürütülen Avrupa tarzı eğitim kurumlaşma hareketleri hızlanmıştır. Bu süreçte Osmanlı devleti, hem dış düşmanlara karşı direnebilmek, hem de ülke içinde merkezi yönetimin otoritesini artırabilmek için önemli bir değişim sürecine girmiştir.⁹⁸

⁹⁶ Mücteba İLGÜREL: "18.yy.da Osmanlı İktisadi Hayatı" Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.11, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989, s.176-177

⁹⁷ Mücteba İLGÜREL: a.g.m. s.177

⁹⁸ Metin KUNT, ve. başk.. :a.g.e. s.71

Onsekizinci yüzyılı ilginç bir asır ve değişimin adının konmayıp zaruri olarak yaşandığı bir asır olarak niteleyen Ortaylı'ya göre "onsekizinci yüzyılı bir gerileme çağı olarak kabul etmek düşünsel bir hamlıktır". Bu çağda devlet ve toplum, modern merkezi bir ordunun kuruluşuyla, buna benzer vergilendirme ve mali organizasyonla, ister istemez yükselen tüketimle ve bunların oluşturacağı dini tepkilerle bir arada baş etmek zorunda kalmıştır.⁹⁹

Onsekizinci yüzyıl siyasi düşüncesi Türk toplumunun Batılılaşması etrafında cereyan etmiş ancak bu dönemde yaşananlar Batılılaşma olarak adlandırılmamıştır. Hele bu dönemde Batı'nın siyasi müesseselerinin kabulü veya reddi anlamında tartışmaya alınması söz konusu bile olmamıştır. Bu dönemde Batılılaşma olgusu layihalarda ifade ve talep edilmekten ziyade hayatın içinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁰

2.2. MODERNLEŞMEYİ ZORUNLU KILAN NEDENLER

Onüçüncü yüzyılın sonlarında tarih sahnesindeki yerini alan Osmanlı Beyliği takip ettiği tutarlı ve istikrarlı politikalarla kısa süre içinde üç kıtada egemen bir imparatorluk haline gelmişti. Ancak akıp giden asırlar içinde üstünlükler ve başarılarla dolu bir geçmişin gururuyla kendi iç dünyasına kapanmış ve dış dünyadaki gelişmelere ayak uyduramamıştır. Bu durumda eski askeri başarıların yerini yenilgilerin almasına neden olmuştur. İşte bu giderek kötüleşen durumdan kurtulmak içinde yavaş yavaş daha başka türlü

⁹⁹ İlber Ortaylı: "Osmanlı'da 18.yy. Düşünce Dünyasına Dair Notlar" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.38

¹⁰⁰ İlber Ortaylı: a.g.e., s.40

davranmak ve köklü bazı değişiklikler yapma düşüncesi Osmanlı düşünce ve yönetim hayatında doğmaya başlamıştır.

Osmanlı'nın oldukça güçlü olduğu onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda devlet, büyük bir başarıyla işleyen kurumlarında rastlanan aksaklıkları çözebilen ve her an yenilikler yapabilen bir porte çizmiştir. Ancak ilerleyen zaman içinde Osmanlı Devleti'nin bir takım iç ve dış nedenlerle duraklamaya başladığı görülmektedir.

Güçlü Osmanlı Devletinin duraklama devresine girmesinin başlıca iç nedeni mülki idaredeki bozulmadır. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra gelen padişahların devlet işleriyle ilgilenmemeleri, mevcut tahta geçiş sisteminin değiştirilerek yerine "ekberiyet" yani hanedanın en büyük erkeğinin tahta geçirilmesi usulünün benimsenmesi, şehzadelerin sancağa çıkma usulünden vazgeçilerek şehzadelerin devlet yönetme tecrübesinden mahrum kalmaları gibi sebepler devlet otoritesinin zayıflamasında etkili olmuştur. Mülki idarede yaşanan bu sorunlar askeri teşkilatı da etkilemiştir. Devlet için son derece önemli kabul edilen Kapıkulu Ordusu'nda devşirmelerin yerine gelişi güzel adam alınmasının sonucu olarak askeri kuvvetlerdeki disiplin bozulmuştur.

Bir zamanlar askeri başarıların kazanmasında büyük pay sahibi olan yeniçerilerde devletin içinde bulunduğu durumdan faydalanarak sık sık ayaklanmaya ve bazı devlet adamlarının da şahsi çıkarlarına alet olmaya başlamıştır. Bunlar yenileşme hareketlerini kabul etmedikleri gibi yapılmaya çalışılan yeniliklerin önünde de en büyük engeli oluşturmuşlardır. Askeri

sistemdeki bu bozulmalar, savaşların kaybedilmesine, savaşlarda alınan yenilgiler ise ekonomik kayıplara neden olmuştur.¹⁰¹

En büyük kaynağı savaş ganimetleri olan Osmanlı ekonomisinde Ondördüncü yüzyılda başlayan gelişme onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Ancak onaltıncı yüzyılın son çeyreğinden itibaren savaş ganimetlerinin azalmasıyla birlikte Osmanlı maliyesindeki açıklar artmış, reaya ve loncalar üzerindeki denetimler artmaya başlamıştır.¹⁰² Özellikle 1580 yılından itibaren ülkeye giren bol miktarda ve ucuz Amerikan gümüşünün Osmanlı üzerindeki mali etkisi hızlı ve felaketli olmuştur. Gümüş kıtlığı bunalımlarına alışmış olan Osmanlı yönetimi bu bolluk bunalımını anlayamamış ve dışarıdan içeriye akan yeni ticareti elverişli bir şekilde vergileyememiştir. Osmanlı yönetiminin uygulamış olduğu geleneksel tedbirler ise durumu sadece daha kötüye götürmüştür.¹⁰³

Ülke ekonomisinin bozulması ve mülki yapıda ortaya çıkan aksaklıklar ve olumsuzluklar dolayısıyla başta İstanbul olmak üzere ülkenin bir çok yerinde isyanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İstanbul'da kapıkulu İsyanları, Anadolu'da Celali İsyanları, Eflak, Boğdan, Suriye ve Lübnan gibi yerlerde görülen yeni hanedan ayaklanmaları ülkeyi bir anarşi ortamına sürükleyerek devleti yıpratmıştır.¹⁰⁴ Devlet bu kargaşa ve buhran ortamlarının üstesinden gelebilmiş ancak bir daha eski güçlü dönemlerini yaşayamamıştır.

Onaltıncı yüzyıldan itibaren devletin diğer kurumlarında olduğu gibi eğitim kurumlarında da bozulmalar başlamıştır. Ülkenin temel eğitim

¹⁰¹ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2003, s.3

¹⁰² Arslan EREN : "Osmanlı Ekonomisindeki Kurumsal Gelişmeler", Osmanlı c.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.239

¹⁰³ Bernard LEWIS: a.g.e. s.29

¹⁰⁴ M. ŞAHİN: Türk Tarihi ve Kültürü, Gündüz Yayınları, Ankara, 1999, s.137

kurumları olan medreseler nakilci, kuralcı ve özden uzak ayrıntılarla boğuşmaya başlamışlardır. Akli ve müspet ilimler programdan çıkarılarak yalnızca dini ve hukuki bilimler öğretilmiştir.¹⁰⁵

İçeride yaşanan bu gelişmelerin yanında devletin duraklamasında etkili olan diğer bir faktörde onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Avrupa'da meydana gelen yeniliklerdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, kendisinden daha zayıf durumda bulunan Avrupa'daki kalkınma girişimlerini takip edememiştir. Coğrafi keşifler ile yeni kıtalar giren Avrupalılar ise Atlas Okyanusu, Büyük Okyanus, Hint Okyanusu, Afrika ve Amerika'ya sahip olmuşlardır. Bu dönemden sonra Avrupa anayurdunda kapalı vaziyette kalmamış, hem Doğu hem de Batıya doğru yayılmıştır. Dünyanın o zamana kadar bilinmeyen kıtaları, yerleri tanınmış, özellikle İspanyollar ve Portekizliler geniş ülkelere sahip olarak sömürge imparatorlukları kurmuşlardır. Bu gelişmeler neticesinde Akdeniz limanları eski önemini kaybederken, Atlas Okyanusu kıyılarındaki Lizbon, Londra gibi limanlar önem kazanmıştır. Bu durumda geleneksel Osmanlı ticaret yollarının kullanılmamaya başlanmasına sebep olmuştur.¹⁰⁶

Coğrafi keşifler ile daha önceleri Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu pek çok ürüne başka yollardan ulaşması, bu ürünleri vergi ödmeden ve hiçbir devletin kayıtlarına tabi olmadan yeni keşfedilen topraklardan temin ederek daha masrafsız ticaret yapabilmesi dünyanın jeostratejik dengesi değiştirmiştir.¹⁰⁷ Coğrafi keşiflerle Avrupa'da genişleyen ticaret hacmi ve artan para sermayesi bilimsel ve teknolojik gelişimleri hızlandırarak Avrupa'da Sosyal, psikolojik, dinsel ve düşünsel dönüşüme neden olmuştur.

¹⁰⁵ Yahya AKYÜZ: Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s.67.68

¹⁰⁶ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.4

¹⁰⁷ A. Mesud KÜÇÜKKALAY: a.g.e., s.201

Yeni yerlerin keşfi ile birlikte Avrupa'da oluşan büyük sermaye ve kültür birikimleri Rönesans ile işlenmeye başlanmıştır. Rönesans hareketleri ile ilim, kültür, düşünce, sanat ve edebiyatta hızlı bir gelişme içerisine giren Avrupa, geleceğin temellerini de bu dönemde atmıştır. Artık her şeyi sorgulayan, deney ve gözlemi esas alarak, akla ve bilime önem veren bir Avrupa oluşumuna girilmiş ve bütün bu çabalarda teknolojik gelişmeleri beraberinde getirmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı'nın Batı karşısında güçsüz konuma geçmesini sağlayan önemli nedenlerden biride Ateşli silahların icadı örneğinde görüldüğü gibi Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmeler ve bu gelişmelere Osmanlı'nın ayak uyduramamasıdır.

Yaşanan tüm bu gelişmelerle birlikte onyedinci ve onsekizinci yüzyılda Avrupa ülkeleri ile yaptığı savaşlar, Osmanlı devletine, kendi teknik donanımını Avrupalı devletlerle karşılaştırma imkanı vermiştir. Ancak bu sonuç pek parlak olmamış, Osmanlılar, ellerindeki savaş aletlerinin yetersiz olduğunu, teknik anlamda yenilik yapmak gerektiğini maddi ve manevi büyük zararlar ödeyerek ve toprak kaybederek acı bir şekilde öğrenmişlerdir.¹⁰⁹

Sonuçta Osmanlı Devleti, bir ortaçağ zihniyeti ve ekonomisiyle onyedinci yüzyıla, hızlı bir modernleşme sürecinde olan Avrupa'dan daha zayıf ve geri bir şekilde girmiştir. Avrupa'nın yakaladığı gelişim hızına karşın Osmanlı Devleti kendi iç sorunlarıyla uğraşmaya başlamıştır. Bütün bu aksaklıkların giderilmesi ve devletin diğer devletler karşısındaki eski üstün konumuna gelebilmesi için Osmanlı Devleti onyedinci yüzyıldan itibaren idari ve teknik olarak bazı yenilik hareketleri yapmak ve Batı ile olan teknik açığı, özellikle

¹⁰⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.5

¹⁰⁹ Esin KAHYA: "Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirmesi" *Türk Yurdu Dergisi* 700. Yılında Osmanlı Sayısı, XX,149, Ocak 2000 s.40

savaş teknolojisi açığını kapatmak üzere yeni atılımlar yapma zorunluluğu hissetmiştir.

2.3. İLK MODERNLEŞME HAREKETLERİ

Onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren Batının her alanda üstünlüğü ve Kuzeyde de Rus devletinin doğuşu, kuvvetler dengesini Osmanlı devleti aleyhine bozmuş ve Osmanlı devletini dengeyi düzeltme çare ve yollarını aramaya zorlamıştır. Batının gücünün arttığı sırada Osmanlı idare sistemi ve ordusu bozulmaya başlamıştı.¹¹⁰ İşte bu şartlar altında Osmanlı devleti reformların ilham kaynağı olarak Batı'ya dönmüştür.

Diğer yandan ise Zidvatorak, Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla düşmanı yenememiş olmanın zafiyetleri ve Büyük Petro'nun Batılılaşma yoluyla modernleşerek ülkesini zafiyetlerden kurtarması da, Osmanlılara Devletin içinde bulunduğu çöküşü durdurmak ve devleti yeniden eski gücüne kavuşturmak için Batılılaşmayı telkin etmekteydi.

Osmanlı devletinin modernleşme hareketlerinin başlangıcı ile ilgili çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. Kimi tarihçilere göre; değişimin başlangıcı olarak Tanzimat Dönemi gösterilirken, kimi tarihçilere göre de; değişimin başlangıcı olarak Lale Devri (1718-1730) gösterilmektedir. Fakat Osmanlı'daki Modernleşme hareketlerinin başlangıcı ile ilgili olarak farklı görüşler varsa da literatürde bu dönemin Lale Devri ile başladığı fikri daha yaygındır.

¹¹⁰ Kemal KARPAT: Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1967, s.12

Osmanlı Devletinin Batılılaşmasında ilk şuurlu fakat plansız hareketlerin gerçekleştirildiği dönem olan Lale devrinde, Avrupa'yı daha iyi tanımak maksadıyla Paris ve Viyana'ya elçiler gönderilmiştir. 1720 yılının sonlarında Fransa'ya gönderilen elçi Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin yurda dönüşünde padişah'a sunduğu Sefaretname'sinde Fransa'nın sosyal, siyasi hayatından bahsetmesi ve bunu ilgi çekici bir şekilde ifade etmesi, padişah ve diğer devlet adamlarının ilgisini bu konuya yöneltmiştir.¹¹¹

Osmanlı devletinin yenileşme hareketleri adı altında başlattığı Avrupa modelindeki kurumlaşma hareketlerinin ilkinin matbaanın kurulması olduğu söylenebilir. Zaten ilk Batılılaşma hareketlerinin yaşandığı bu dönemde Batılılaşma öncelikle dört alanda ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi matbaacılık, ikincisi denizcilik, üçüncüsü itfaiyecilik ve dördüncüsü modadır.¹¹²

Gerçektende bu dönemde modernleşme açısından kayda değer en önemli vaka matbaanın Osmanlı'ya girişidir. Esasında baskı sanatı Osmanlı Türkleri için bilinmeyen bir şey değildi. Daha Onbeşinci yüzyılın sonlarında Yahudiler İstanbul'da bir matbaa kurmuşlar ve kendi dillerinde kitap basmışlardı. Yahudilerin ardından sırasıyla Ermeniler ve Rumlarda İstanbul'da birer matbaa kurarak Ermenice ve Rumca kitaplar basmışlardır. Ancak Türklerin Arap harfleriyle kitap basmaları ilk defa 1729 yılında gerçekleşmiştir. Aslen bir Macar mühendisi olan İbrahim Müteferrika ile Said Efendinin ortaklığı ve Sadrazam İbrahim Paşanın desteğiyle İstanbul'da İslami din kitapları basmamak şartıyla Padişah'tan 1727 yılında izin alınarak 1729 yılında ilk Türk Matbaası kurulmuştur.¹¹³ Üç yüzyıla yakın bir

¹¹¹ Faik Reşit UNAT: Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, T.T.K., Ankara, 1987, s.53-55

¹¹² Mehmet SARITAŞ: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişin Sosyo Ekonomik Dinamikleri"

Türk Yurdu Dergisi 700. Yılında Osmanlı Sayısı, XX, 149, Ocak 2000 s.94

¹¹³ Ercüment KURAN: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri" Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976, s.1004

gecikmeyle de olsa, matbaanın ülkeye girişi Batı'da gelişen yeniliklerin Türk aydınları arasında daha hızlı yayılmasına imkan vermiştir. (uzunçarşılıda var)

Denizcilik alanındaki Batılılaşma ise ilgili bürokrasinin yeniden yapılandırılmasıyla başlamış ve denizcilik dairelerinin örgütlenme şekli değiştirilmiştir. Kadirga yerine üç ambarlı kalyon 1682'de Türk tersanelerinde inşa edilmiş ve III.Ahmet zamanında geliştirilerek sayıları arttırılmıştır. İstanbul'da Batılı tarzda ilk itfaiye kurma girişimi ise bir Fransız dönmesi olan Davud'un (David) teklifi ile tulumbacılar birliğinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir¹¹⁴ ve bu durum ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yapılan belediye reformlarına da başlangıç teşkil etmiştir. 1721'de Paris'teki Türk elçiliği tarafından başlatılan Frenk tarz ve stilini benimseme İstanbul'a da sıçramış ve bu benimseme bahçe tanzimi, dekorasyon ve mobilya konularında kendini göstermiştir. Ancak bu batılı modanın etkisi küçük bir grubun ilgisiyle sınırlı kalmıştır.¹¹⁵

Onsekizinci yüzyılın başlarında devletin yaşadığı sorunların sadece devlet müesseselerinin düzenlenmesiyle giderilemeyeceğini gören Türk aydınlarına göre Osmanlı devletinin Batılı devletlerin saldırılarına başarıyla karşı koyabilmesi için Batılı harp usullerinin alınması gerekmektedir.¹¹⁶ Ancak bu konuda çalışmalar başlamadan önce, Batının askeri kurumlarının ve silah gücünün ülkeye ne şekilde getirileceği de önemli bir sorun teşkil etmekteydi.¹¹⁷

¹¹⁴ A. Bedevi KURAN :Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele,T.T.K., Ankara,1956,s.21

¹¹⁵ Mehmet SARITAŞ: a.g.m., s.94

¹¹⁶ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1003

¹¹⁷ Tarık Zafer TUNAYA: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri- II,Yenigün Yayınları,İstanbul,1999,s.12

Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan Lale Devrinde askeri alandaki düzenlemeler diğer alanlara nazaran sınırlı kalmışsa da bu dönemde Sadrazam İbrahim Paşa geçmişten alınan dersleri göz önüne alarak bozulmuş olan Yeniçeri ocağını ıslah etmeyi düşünmüş ve hatta İbrahim Müteferrika'nın "Fenn-i Muharebe ve Ta'lim-i Asker"e dair yayınlamış olduğu risaleyi dikkate alarak, üç yüz kişiden oluşan Bostancı neferine Haydarpaşa çayırında yeni usulle gizlice talimler yaptırtmıştır.¹¹⁸ Yine bu dönemde, uzun yıllar Osmanlı Ordusuna hizmet edecek olan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa), Humbara Ocağı'nı ıslah etmek üzere ülkeye davet edilmiştir.¹¹⁹

Osmanlı Devletinde yeniliklerin oluşturulması açısından önemli bir geçiş dönemi olarak görülmesi gereken Lale Devri; başta Padişah ve Sadrazam İbrahim Paşa olmak üzere bütün saray çevresinin zevk ve eğlenceye düşkünlüğünün artarak halkı perişan bir hale sokması sonucunda, kamuoyunun bütün hoşnutsuzluğunu sarayın üzerine çekmiş olması¹²⁰ ve devletin İran karşısında aldığı yenilgi gibi nedenlerle çıkan isyan sonucunda sona ermiştir. Patrona Halil İsyanı olarak adlandırılan bu isyan ile Lale Devri'nin eğlencelerine kısa bir süre engel olunmuştur ancak bir çok faydalı yenilik ve gelişme de kesintiye uğramıştır.¹²¹

Osmanlı Devleti ne Lale Devri'ne kadar nede Lale Devrinden sonra, Batı uygarlığı adını verdiğimiz kültür bütünüyle ilişkisini hiçbir zaman tamamen kesmemiştir. Ancak devletin yükselme devrinde Osmanlı Devleti kendini Batıdan üstün görmüş ve Batıyı model olarak izlememiştir. Devletin gerilemeye başlamasıyla ilk defa Lale Devri'nde Batının üstünlüğü kabul

¹¹⁸ Ahmet Refik ALTINAY : Lale Devri, M.E.B. Basımevi, Ankara, 1973, s.13

¹¹⁹ Münir AKTEPE: "III. Ahmed" T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C.2., İstanbul, 1979, s.37

¹²⁰ Faik Reşit UNAT (Yay. Haz): Abdi Tarihi, Patrona Halil Hakkında Bir Eser, T.T.K., Ankara, 1943, s.26

¹²¹ A. Bedevi KURAN: a.g.e., s.21

edilmiş ve bir model olarak izlenmeye başlanmıştır.¹²² Osmanlı devlet adamları, devletin artık Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya egemen olan eski devlet olmadığını kabullenmişler ve bunu da Batının üstünlüğüyle açıklamışlardır.¹²³ Bütün bunlarla birlikte Lale Devri; ilmi,fikri,sanayi ve teknik cephesi ile orta çağ hayatından çıkarak çağdaş milletler gibi yaşamak için yapılmış bir hamle yada Avrupalı bir gelişime doğru atılmış ilk adım olarak kabul edilebilir.¹²⁴

Lale Devrinden sonraki dönemde Lale Devrinin aksine askeri reformlara önem verilmiştir. Bu dönemde yapılan yenilikler bir plana, düzenli prensiplere göre hareket edilerek meydana getirilmeyen ve tamamıyla tesadüflere bırakılan girişimlerdir.¹²⁵ Bu dönemde Osmanlı Devletindeki, modernleşme hareketleri arasında öğretim kurumlarındaki yenilik hareketleri de yer almıştır. Teknik olarak Avrupa ülkeleri seviyesine gelebilmek için gerekli atılımların yapılabilmesinde en önemli ihtiyaç şüphesiz yetişmiş insan gücü idi. Bunu sağlayabilmek içinde devlet Avrupalı okulları örnek alarak yeni okullar açma yoluna gitmiştir.¹²⁶

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında daha çok askeri alandaki yenilik hareketlerine hız verilmiştir. Bu dönemde Humbaracı ve Topçu ocaklarının Batı Tarzında teşkilatlandırılmasına girişilmiştir. Askeri sahadaki yenileşme hareketleri başlangıçta dönemlerin sonralarıysa doğrudan doğruya Avrupalı uzmanların idaresinde yürütülmüştür. İlk olarak Fransız asıllı bir dönme olan Comte de Bonneval 1731 yılında Humbaracı ocağının ıslahına başlamış ve 1734 yılında da matematik ve fen bilgilerinin öğretildiği bir Hendeshane açılmıştır.¹²⁷

¹²² Tarık Zafer TUNAYA:a.g.e., s.11-12

¹²³ Robert MANTRAN: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Çev.:Server TANİLLİ,Adam Yayınları, İstanbul,1992,s. 333

¹²⁴ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.34

¹²⁵ Mümtaz TURHAN: Kültür Değişimleri,Marmara İlahiyat Yayınları,İstanbul,1987,s.200

¹²⁶ Esin KAHYA:a.g.m., s.41

¹²⁷ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1004

Avusturya ordusunda bir general olan Comte de Bonneval; Avusturya Prensi Eugene ile girdiği rekabet yüzünden Avusturya'dan kaçarak Osmanlıya sığınmış ve Avusturya baskısı altında bu ülkeye teslim edilme zorunluluğu karşısında Müslüman olarak Ahmet adını almıştır. Humbaracı ocağının modernleştirilmesi işinin başına geçirildiği için vezirliğe yükseltlen Bonneval, Osmanlı tarihinde Humbaracı Ahmet Paşa adıyla tanınmıştır. Humbaracı Ahmet Paşa Osmanlı Devletine sığınırken beraberinde getirdiği bir kısım humbaracı askerini bostancı ocağından seçilmiş askerlere katarak 1733'te maaşlı bir humbaracı kıtası kurmuştur.¹²⁸ Yeni Hendeshane de bu yeni humbaracı kıtası için ve ocağın ihtiyaç duyduğu talimli askeri yetiştirmek üzere kurulmuştur.

Daha sonra ise Osmanlı ordusunu ıslah etmek vazifesiyle bir Fransız askeri heyetinin başında ülkeye gelen Baron de Tott'un 1773 yılında kurduğu Mühendishane daha ciddi ve sürekli bir teşebbüs vasfını taşımıştır. Ayrıca Baron de Tott'un 1774 yılında kurmuş olduğu ve Avrupa ordularında kullanılan hafif topçu birliklere benzeyen Topçu ocağına bağlı sürat topçuları teşkilatı Osmanlı ordusunun yenileşmesi bakımından bir başka önemli icraattır.¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve Avrupa'ya açılma politikasında önemli isimlerden biri olan Macar asıllı Tott ile birlikte Osmanlı ordusunda görev almak için gerekli olan Müslüman olma şartı kaldırılmış ve Osmanlı'nın Avrupa ile olan teknik ve kültürel temaslarında yeni bir dönem başlamıştır.¹³⁰

¹²⁸ Niyazi BERKES: Türkiye'de Çağdaşlaşma Yay.Haz.Ahmet KUYAŞ,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003,s.64

¹²⁹ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1004

¹³⁰ Mustafa KAÇAR: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishanelerin Kuruluşu", Osmanlı C.8 Yeni Türkiye Yayınları,Ankara,1999,s.685

Teknik olarak Avrupa'nın ne kadar gerisinde olduğunu farkında olan Osmanlı devleti bu dönemde, teknik alanda elemanlar yetiştirmek üzere Mühendishane-i Berr-i Humayun ve Mühendishane-i Bahr-i Humayun adlı iki mühendishane açmıştır. Ancak bu okulların yanı sıra daha önce mevcut olan okullarda kapatılmamış, medreselerdeki klasik eğitim devam etmiştir.¹³¹

Bu okulların ardından daha sonraki yüzyıllarda yeni okullarda açılmıştır ancak Osmanlı Devletinin desteğine rağmen, kurulan okullar pek büyük bir atılım gösterememiş ve Batı'daki benzer okulların seviyesine gelememiştir. Bu okulların beklenen gelişimi gösterememesinin başlıca nedenleri, okulda ders verecek yeterli sayıda ve kalitede yetişmiş Türk eğitimcilerin olmayışı ve bu okullardaki öğrencilerin temel eğitimden yoksun olmalarıdır. Yeterince öğretim elemanının bulunmadığının farkında olan Osmanlı Devleti, dışarıdan uzman getirmek suretiyle yetişmiş öğretim elemanı açığını kapatmaya çalışmıştır.¹³² Ayrıca Osmanlı Devleti yetişmiş insan açığını kapatmak için bu okullardan mezun olan öğrencilerin bir kısmını da eğitim için yurt dışına göndererek onların eğitimlerini tamamlamalarını sağlamaya çalışmıştır.

Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde şehzadeliğinden beri devletin bütün müesseselerinde yapmayı tasarladığı ıslahat fikrini uygulamaya koymayı esas alan III.Selim'in tahta çıkmasıyla Osmanlıdaki modernleşme hareketleri ayrı bir hız kazanmıştır. Bu nedenledir ki III. Selim'in tahtta kaldığı süre içinde yapılan yenileşme hareketlerinin bütününe "yeni düzen,yeni kanun"¹³³ anlamına gelen "Nizâm-ı Cedid" adı verilmiştir.

¹³¹ Esin KAHYA:a.g.m., s.41

¹³² Esin KAHYA:a.g.m., s.42

¹³³ Ferit DEVELLİOĞLU: Osmanlıca Türkçe Lügat,Aydın Kitabevi,Ankara,1986

III. Selim devrinin başlarında Viyana'ya elçi olarak gönderilmiş olan Ebubekir Râtîb efendi, Avusturya'nın örgütleri ve siyaseti hakkında yazmış olduğu bir yazmada oradaki idari düzenden "Nizâm-ı Cedit" olarak bahsetmiştir. Aynı şekilde Fransız İhtilali sonucunda, Fransa krallığının yıkılması ve yeni bir rejimin kurulması Osmanlı Devleti'nde Fransa Nizâm-ı Cedidi şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁴ Osmanlı tarihinde çeşitli dönemlerde yeni düzen anlamında kullanılan "Nizâm-ı Cedit" kavramı III. Selim Devri ile özdeşleşmiş ve Osmanlı Devleti'nin bu dönem içinde bulunduğu gerilik ve düzensizliklere bir çare olmak üzere, Batılı anlamda ileri bir düzen kurmak için mevcut düzende yapılan yenilik teşebbüs ve hareketlerinin bütünü tanımlayan bir kavram olarak kullanılmıştır.¹³⁵

Bu dönemde yoğun olarak kullanılan ve döneme adını veren Nizâm-ı Cedit kavramı, dar ve geniş olmak üzere iki anlamda kullanılmıştır. Nizâm-ı Cedit kavramı dar anlamda III.Selim'in Avrupa usulünde yetiştirmek istediği talimli askeri ifade ederken, geniş anlamda III. Selim'in askeri, idari, sosyal, ve iktisadi alanlarda başarmak istediği ıslahatlar bütünü ifade eder.¹³⁶

Nizâm-ı Cedit hareketi Osmanlı Devleti'nde onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda yapılan yenilik hareketlerinde yeni bir düşünceyi, anlayışı kısaca yeni bir aşamayı teşkil etmekteydi. Bu dönemde gerçekleştirilen yenilik hareketleri, Avrupa kültür ve medeniyetinden yararlanılarak devletin bünyesinde yapılacak geniş çaplı bir ıslahatı içermektedir.¹³⁷ Böyle bir içeriğe sahip yenileşme hareketinin, bir İslam devleti olarak kurulmuş ve kendisine has bir kültür ve medeniyet yaratmış bulunan Osmanlı Devleti'nde

¹³⁴ E. Ziya KARAL: III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları -Nizâm-ı Cedit- [1789-1807]

T.T.K.,Ankara,1988,s.30-31

¹³⁵ Rifat UÇAROL: a.g.m. s.330

¹³⁶ E. Ziya KARAL: a.g.e., s.29

¹³⁷ Rifat UÇAROL: a.g.m. s.331

uygulanmasının zorluğunun farkında olan III. Selim bu hareketin başarıya ulaşması için Nizâm-ı Cedit'i şahsa değil, devlete mal etmek istemiştir.

Padişah III.Selim ve reform yanlısı devlet adamları yenileşme hareketlerine o kadar ciddi şekilde yaklaşmışlardır ki, ıslahat yolunda gerekirse canlarını feda edinceye kadar çalışacaklarına dair yemin etmişler ve daha sonra da yapılacak yenilikleri ve bunların uygulanmalarıyla ilgili programın hazırlanması için bir komisyon kurmuşlardır. Neticede idari, mülki, siyasi,sosyal,kültürel ve ticari alanlarda yapılacak yenilikleri kapsayan yetmiş iki maddelik “Nizâm-ı Cedit” programı hazırlanmıştır.¹³⁸ Öneminden dolayı da öncelikle askeri alanda yenilik yapılmasına karar verilmiştir.

Islahatlara büyük önem veren III. Selim ıslahatlardan önce geniş çaplı bir fikri hazırlığa girişmiş ve bunun ilk adımı olarak da Avrupa'yı daha iyi tanımak amacıyla Ebubekir Râtıb Efendi'yi Viyana'ya sefarete göndermek olmuştur.¹³⁹ Râtıb Efendi Avusturya'daki bütün kurumları görüp inceleyerek elde ettiği bilgileri padişaha sunmakla görevlendirilmişti. Yerine getireceği görevin bilincinde olan Râtıb Efendinin, sekiz ay süren seyahatinden dönüşünde padişaha sunmuş olduğu layiha, Osmanlı Devleti tarihinde Avrupa'nın askeri, idari ve mali teşkilatı hakkında yerinde yapılmış en kapsamlı ve en detaylı ilk incelemedir.İki asıl ve dört fasıldan oluşan Sefaretname'nin birinci aslı, askeri kuvvetlere ayrılmış, ikinci aslı ise, Nemçe Devleti'nin dış, iç ve maliye işleriyle teşkilatına ayrılmış ancak birinci asla nazaran daha kısıtlı tutulmuştur.¹⁴⁰

Ebubekir Râtıb Efendi Nizâm-ı Cedit ıslahatlarının hayata geçirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Râtıb Efendi, Batının fikir hareketlerinin, maddi

¹³⁸ Rifat UÇAROL: a.g.e. s.333

¹³⁹ E. Ziya KARAL: a.g.e., s.31

¹⁴⁰ Faik Reşit UNAT: a.g.e., s. 158

gelişmelerinin gerçek mahiyetine ve Batılı devletlerin kurumlarına nüfuz edebilmiş ilk Türk olması, III.Selim'in Avrupa hakkındaki fikirlerinin gelişmesine yardımcı olması ve Viyana elçiliğinden getirmiş olduğu bir başka örneği olmayan sefaretnamenin¹⁴¹ Nizâm-ı Cedit ıslahatında gerekli programın oluşumunda kaynak teşkil etmesi açısından Osmanlı modernleşme hareketlerinde önemli bir yere sahiptir.

Daha öncede belirttiğimiz gibi devlet temelinde gerçekleştirilecek olan büyük çaplı ıslahat hareketlerinin başarıya ulaşabilmesi için III.Selim ıslahat hareketlerinin bir kişiye mal edilmesi yerine devlete mal edilmesi fikrini savunmuş ve bu amaçla da gerçekleştirilmesi düşünülen yenilik hareketlerini devlet yönetiminde söz sahibi olan ulemaya ve ileri gelen devlet adamlarına danışmayı veya onaylarını almayı asla ihmal etmemiştir.

Bu düşüncenin bir sonucu olarak da padişah, sadrazamdan ve diğer yetkili devlet adamlarından, bir hatt-ı hümayûn yayınlarak devletin zaafa uğrayan askeri meselelerini ve bunlara ek olarak diğer problemler ile çözüm önerilerini belirten lâyhalar hazırlamalarını istemiştir.¹⁴² Sunulan layihalarda görüş birliği olmamakla birlikte hemen herkes ordudaki aksaklıklar konusunda ve orduda yeni bir düzenlemeye gidilmesi konusunda hemfikir olmuşlar¹⁴³ ayrıca yapılan askeri tespitler arasında kapıkulu ocaklarının durumunun perişan olduğuna da işaret edilmiş, ıslah edilmesi ve eğitimlerine önem verilmesi gerektiği de hatırlatılmıştır. Ancak çözüm noktasında ne şekilde tedbirler alınacağı ve düzenlemelerin nasıl yapılacağı konusunda bir birliktelik oluşturamadıkları görülmektedir.

¹⁴¹ E.Ziya KARAL: "Ebubekir Râtıb Efendi'nin Nizam-ı Cedid ıslahatı'ndaki Rolü" 5.Türk Tarih Kongresi ,T.T.K.,Ankara,1960,s.355

¹⁴² Ahmet Akgündüz, Said Öztürk: Bilinmeyen Osmanlı,O.S.A.V.,İstanbul,1999,s.230

¹⁴³ Uğur ÜNAL: III.Selim Dönemi ıslahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.38

III.Selim'e sunulan hatt-ı hümayunlar ve Râtıb Efendinin sefaretnamesi ışığında, padişah tarafından kurulan komisyon tarafından hazırlanan Nizâm-ı Cedit programına göre, askerlik alanında gerçekleştirilecek yenilikler; mevcut askeri kurumların düzenlenmesi, Nizâm-ı Cedit adı altında Avrupa standartlarına uygun yeni bir ordunun kurulması ve savaş sanayinin yeniden düzenlenmesi esasında olması öngörülmüştü.¹⁴⁴ Ancak mevcut Yeniçeri Ocağı'nı hemen kaldırmak ve yerine yeni birlikler kurmak mümkün olmadığından bir taraftan Avrupa usulüne uygun bir ordu hazırlanırken diğer taraftan da mevcut ordunun mümkün olduğunca düzenlenmesi esas alınmıştır.

Esasında Nizâm-ı Cedîd askerlerinin başlı başına ayrı bir askeri ocak olmasını isteyen III.Selim, başta Yeniçeriler olmak üzere gelebilecek sert tepkilerden çekinerek, Nizâm-ı Cedit askerlerini Bostancı Ocağına bağlı olmak üzere "Bostancı Tüfenkçisi" adıyla 1793 yılında kurmuş ve bu birliğin yetiştirilmesi, çoğaltılması ile masraflarının karşılanması içinde aynı yıl İrâd-ı Cedîd adında bir de hazine kurdurmuştur.¹⁴⁵ III.Selim yine aynı yıl içerisinde başta Fransa olmak üzere İsveç, Prusya ve İngiltere'den yeni askeri birlikler için farklı sınıflara mensup bir çok uzmanda getirtmiştir.¹⁴⁶ Bu dönemde Avrupa'dan önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar uzman getirmenin yanında çok sayıda zanaatkar işçinin de orduda istihdamı sağlanmıştır.¹⁴⁷

III.Selim'in kurmuş olduğu ve Levent Çiftliğinde tertip ve teşkiline karar verilmiş olan yeni ordu 12 bölük ve 1.600 kişiden oluşmaktaydı. Zamanla "asakir-i şahane"den dönmeye başlayan Nizam-ı Cedid askerlerine ek olarak

¹⁴⁴ Rifat UÇAROL: a.g.m. s.333

¹⁴⁵ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.73

¹⁴⁶ Mümtaz TURHAN: a.g.e., s. 139

¹⁴⁷ M.Alaaddin YALÇINKAYA: "Nizâm-ı Cedid Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü" Osmanlı C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.684

1799 yılında ikinci bir orta daha ilave edilmiş ve Selimiye kışlasının yapımına başlanmıştır.¹⁴⁸ Osmanlı tarihinde ilk kez bu alayların erlerinin çoğu Anadolu'daki Türk ailelerinden seçilmiş çoğu köylü erleriydi. Bu askerlere daha yüksek maaş verilmiş ve aileleri vergilerden muaf tutulmuştur.¹⁴⁹ Ayrıca III.Selim bu ordunun çalışmalarıyla yakından ilgilenerek, askeri düzen ve eğitimlerine son derece önem vermiş, sürekli sayılarının arttırılması gerektiğini belirtmiştir.

Hedeflenen şekilde bu yeni ordunun asker sayısında istikrarlı bir artış yaşanmış ve bu dönemde resmi kayıtlara göre, Nizam-ı Cedid askerleri 23.000 ere, 1.590 subaya ulaşmıştır. Ancak bu orduyla birlikte devlet teşkilatında aynı işi yapan iki askeri sınıf ortaya çıkmıştı. Biri İstanbul ve birkaç vilayette kurulan Padişah'ın gözdesi Nizam-ı Cedid ocağı, diğeri ise köklü, ülkenin her tarafına yayılmış ve yeni askerlere karşı her an harekete geçebilecek Yeniçeri Ocağı idi.¹⁵⁰ Ancak yeni askeri birliklerdeki taktik hususlar Avrupa ordularından geri kalmayacak bir noktaya ulaşmıştı¹⁵¹ ve askeri birliklerin askeri eğitimde gösterdikleri çaba kısa zamanda onları disiplinli birlikler haline getirmişti

Bu dönemde III.Selim, yeni askeri birliklerin teşekkülü yanında mevcut eski ocakların ıslahını da gerekli görmüş ve bu konuda büyük çaba sarf ederek, bir taraftan Avrupa usulünde bir ordu hazırlarken diğeri taraftan da mevcut ocakları imkanlar ölçüsünde düzenlemeye çalışmıştır.¹⁵² Bu nedenle III.Selim'in Nizâm-ı Cedid programını hazırlatırken belirttiği önemli

¹⁴⁸ Sipahi ÇATALTEPE: "III.Selim Devri Askeri Islahatı Nizam-ı Cedid Ordusu" Osmanlı C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 241-249 s.244

¹⁴⁹ Niyazi BERKES: a.g.e., s.98

¹⁵⁰ Uğur ÜNAL: "III.Selim'in Askeri Alanda Yaptığı Yenilikler" Jandarma Eğitim Dergisi, 19:58-63 Eylül 2001

¹⁵¹ Mahmut Raif Efendi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli, İstanbul, 1988, s.33

¹⁵² E.Ziya KARAL: Osmanlı Tarihi, C.5, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1970, s.64

noktalardan biride, mevcut askeri ocaklardan özellikle Topçu,Humbaracı ve Lağımçı Ocakları'nın yenileştirilmesi konusudur.

Devlet için son derece önemli olan bu ocaklar için yeni kanunnameler yayınlanmış ve Fransa, İsveç ve İngiltere'den topçuluktan anlayan mühendisler getirilmiştir. Tophane yeniden ıslah edilmiş ve Fransız modelinde yeni toplar döktürülmüştür.¹⁵³ III.Selim, yeniden tesis ettiği Topçu ocağı ile talimi geri getirmiş, ateşli eğitimi zorunlu kılmış ve Avrupa'dan getirttiği yabancı uzmanlar aracılığıyla yeni teknikleri orduya yerleştirmeyi hedeflemişti. Topçuluk alanında yetenekli bir çok kimseyi istihdam eden padişah, Avrupa tarzında mükemmel topların imal edilmesini ve denemelerinin yapılmasını sağlamıştır.¹⁵⁴ Neticede bu dönemde Osmanlı topçuluğu III.Selim sayesinde yeni,ileri bir düzeye kavuşmuştur ve Modern Topçu Ocağının temeli de yine bu dönemde atılmıştır.

Yine bu dönemde ıslahı düşünülen bir diğer önemli askeri ocak da humbaracı sınıfıdır. III.Selim döneminden öncede humbaracılığın Avrupa'daki gelişmesi göz önüne alınarak ıslahı düşünülmüştü. I.Mahmut zamanında humbaracıbaşı tayin edilen Fransız asıllı Ahmet Paşa (Comte de Bonneval) ocağı ıslah için görevlendirilmiş ancak bu paşanın ölümüyle birlikte ocak ihmale uğramıştır.¹⁵⁵ III.Selim döneminde ise humbaracı sınıfı için çıkarılan kanunname ile humbara neferlerinin geometri bilgisi ve atış sanatını öğrenmek için uzman kişilerden dersler görmesi ve daima eğitim ve öğretim görmeleri öngörülmüştür.¹⁵⁶ III.Selim döneminde gerçekleştirilen bu ıslahatlar neticesinde ocakların bozulmuş olan disiplin ve nizamını yeniden kurmak için

¹⁵³ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.75

¹⁵⁴ Uğur ÜNAL: "III.Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının ıslahı Çalışmaları" Askeri Tarih Bülteni,Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları,Şubat 2002,sayı:52, 167-177 s.171

¹⁵⁵ Ahmet HALAÇOĞLU: "Humbaracı" T.D.V.İ.A. C.18,T.D.V.Yayınları,İstanbul,1998,s.350

¹⁵⁶ Uğur ÜNAL: a.g.m. s.172

düzenlemeler yapılmış, yabancı uzmanlardan yararlanılmış ve askeriliğin esası olan talimlere dikkat edilmesi büyük oranda sağlanmıştır.

III.Selim'e sunulan ıslahat layihaların da temas edilen konular arasında donanma meselesi de yer almış ve padişahta bu durumu göz önünde bulundurmuştur. Bu sayede tersane ve donanmanın düzenlenmesi ve modernleşmesi için bilinçli ve planlı bir devlet politikası da III.Selim döneminde takip edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde III.Selim'in donanmada yapılması gereken yenilikler için en güvenilir adamlarından süt kardeşi Küçük Hüseyin Paşa'yı 10 Mart 1792 tarihinde Kaptan Paşa tayin etmesi, sultan'ın denizcilik işlerine verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.¹⁵⁷

Kaptan Paşalık görevinde oniki yıl kalan Küçük Hüseyin Paşa, bu süre zarfında kendisine geniş yetkiler tanıyan III.Selim'in ıslahat planlarına uyarak, donanmayı ve tersaneyi en iyi İngiliz ve Fransız örneklerine göre ve yabancı teknisyenlerin yardımı ile Avrupa standartlarında ıslah etmiştir.¹⁵⁸ Ordu ve bahriyemizin yabancı uzmanlardan çokça yararlandığı bu dönemde, Fransa ve İsveç gibi Avrupalı devletlerden getirtilen gemi inşa mühendisleri sayesinde Osmanlı tersanelerinde çok kaliteli gemiler inşa edilmiştir.

Bu dönemde İsveçli mühendis Rhode'nin gayretleriyle İstanbul'da dokuz gemi tezgahı yapılmış ve ayrıca 1796 yılında İstanbul tersanesinde mühendisliğini yine Rhode'nin yaptığı büyük bir havuz inşa edilmiştir.¹⁵⁹ Bu dönemde her ne kadar gerek tersane ve donanmanın gerekse de Bahriye Mektebinin ıslahı ve gelişimi için yabancı uzmanlardan faydalanılma yoluna

¹⁵⁷ A.İhsan GENCER: "Osmanlı Türklerinde Denizcilik" Osmanlı C.6 569-589, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.578

¹⁵⁸ Uğur ÜNAL: "III.Selim Döneminde Osmanlı Bahriyesi", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Şubat 2003, sayı:1, 81-93 s.83

¹⁵⁹ A.İhsan GENCER: "Bahriye" T.D.V.İ.A., T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1991, 495-509 s.507

gidilmişse de yabancılara bu kurumların idaresi kayıtsız şartsız teslim edilmemiş; yalnız öğretici sıfatlarından yararlanılarak ilim ve fenlerinden faydalanılma yoluna gidilmiştir.¹⁶⁰

III.Selim döneminde donanmada özellikle tersanelerin geliştirilmesi ve gemi inşası konusundaki gösterilen çabalar önemli sonuçlar doğurmuş ancak gemiler için çok gerekli olan teknik personel ve savaşçı askerlerin yetiştirilmesine dış meseleler ile iç huzursuzluklar bir türlü fırsat vermemiş ve gemileri sevk ve idare edecek yeterli bir kadro oluşturulamamıştır.¹⁶¹ Neticede yapılan reformlar sonucu tersane ve donanma belirli bir düzene, seviyeye getirilmekle beraber III.Selim döneminde Bahriye teşkilatı istenilen seviye getirilememiştir.

Bu dönemde yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusunun dışında, dönemin askeri ocaklarında köklü yenilikler olarak adlandırabileceğimiz büyük bir ıslahat hareketi gerçekleştirilmemiş olmasına rağmen, ocakların bozulmuş olan disiplin ve nizamını yeniden kurmak için kanunlar konmuş, askerliğin esası olan eğitime son derece dikkat edilmesi istenmiş ve bu büyük ölçüde de sağlanmıştır.¹⁶² Zaten III.Selim de aslen ağırlıklı olarak Nizam-ı Cedid ordusuna önem vermiş ve bu ocakların ıslahını iyileştirici bir tedbir olarak düşünmüştür.

III.Selim dönemindeki askeri yenilikler özetle, mevcut asker ocaklarının disiplinli, talimli ve düzenli hale getirilmesi, Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulması ve donanmanın, ıslahı eğitim ve savaş tekniğine ilişkin okulların ve savaş gereçleri imalat tesislerinin kurulup gelişmesi şeklinde ifade edilebilir.

¹⁶⁰ Uğur ÜNAL: "III.Selim Döneminde Osmanlı Bahriyesi" a.g.m. s.87

¹⁶¹ A.İhsan GENCER: "Osmanlı Türklerinde Denizcilik" a.g.m. s.578

¹⁶² E. Ziya KARAL: III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları a.g.e., s.48

Bu dönemde yeniçeriler düzene sokulması yolunda istenenler yapılamamakla birlikte nizâmı cedit birlikleri meydana getirilmiş, donanma yeni gemiler ve silahlarla takviye edilmiş, topçu ve humbaracı ocaklarının geliştirilmesi sağlanmakla birlikte İngiliz usulü barut imal edilmiş ve 1794 yılında Kara Mühendishanesi (Topçu Okulu) kurulmuştur.¹⁶³ Bütün bu gelişmelerin yanı sıra III.Selim'in askeri reformları sayesinde cephane ve silah üretiminde kalite son derece artmış ve devlet kendi kendine yetebilecek seviyeye gelmiştir.¹⁶⁴

Osmanlı Devletinde, yenileşme hareketlerinin başarıya ulaşabilmesinin yolunun bu hareketlerin bir bütün olarak gerçekleştirilmesi gerektiğinin bilincinde olan Padişah III.Selim askeri alanda yaptığı yeniliklerin dışında başta idari,ekonomik,mali,sosyal ve siyasi olmak üzere birçok alanda yenilik hareketlerine girişmiştir.

Bu dönemde askeri alanın dışında gerçekleştirilen önemli yenilik alanlarından biride diplomasi alanında yapılan ıslahatlardır. Başlıca Avrupa Devletlerin yüzyıllardır İstanbul'da daimi elçilikler bulundurmalarına karşın Osmanlı'nın Avrupa'da Daimi elçiliklerinin bulunmaması Avrupa'daki siyasi ve askeri gelişmelerin yakından takip edilememesine yol açmakta ve buda ülkenin dış siyasetinde büyük bir eksikliğe sebep olmaktaydı. III.Selim, kendi dönemine kadar Osmanlı devlet adamları ve padişahlarında mevcut olan Batılı Hristiyan devletleri aşağı görme fikrini yıkarak başlıca Avrupa devletlerinde daimi elçilikler açmıştır. Avrupalı devletlerde daimi elçiliklerin açılması III.Selim'in diplomasi alanında gerçekleştirdiği en önemli yeniliktir.

¹⁶³ A. Rifkî ATEŞER : "Osmanlı Askeri Gücüne Yeniden Etkinlik Kazandırmaya Yönelik Islahat Girişimleri ..." Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II,Genelkurmay Basımevi,Ankara,2001,s.366

¹⁶⁴ Gabor AGOSTON: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi" (1450-1700)" Osmanlı C.6,Yeni Türkiye Yayınları,Ankara,1999,s.684

Osmanlı Devleti Avrupa'da daimi elçiliklerini açtıktan sonra da bu defa aynı ülkelerde konsolosluklar kurmaya başlamış ve ilk Osmanlı konsolosluğu 1806 yılında Londra'da açılmıştır. Daha sonra sayıları hızla artan konsoloslukların çoğunda fahri konsoloslar görev yapmaktaydı. Genellikle Hristiyan, Musevi ve Levanten asıllı olan konsoloslar; Osmanlı devleti adına pasaport verme ve resmi belge düzenleme yetkilerine sahiptiler.¹⁶⁵ Bütün bu gelişmeler sonucunda o zamana kadar Avrupa devletler topluluğu dışında kalmış bulunan Osmanlı Devleti, yakınçağ başlarında siyaset ve diplomasi alanında yapılan yenilikler ve Avrupa'da daimi elçiliklerin açılmasıyla birlikte resmen olmasa da, fiilen Avrupa devletler topluluğuna ve diplomasisine katılmış oluyordu.

III.Selim'in diplomasi alanında yaptığı bu önemli yenilikler yeteri kadar fayda sağlamamış ancak bu teşebbüs elçi, maslahatgüzar veya katip sıfatıyla ikamet elçiliklerinde çalışan Türklerin Batı'yı yakından tanımlarına ve en azından bir Batı dili öğrenmelerine imkan vermiştir.¹⁶⁶ Bu Elçilikler Batıyı tanıyan devlet adamlarının yetişmesine zemin hazırlamak dışında, Batı'dan asker ve sivil uzmanların getirilmesine aracı olmak ve Batı'ya gönderilen öğrencilerin işlerini düzenlemek gibi çalışmalarla Türk toplumunun Batılılaşmasına yardımcı olmuştur.¹⁶⁷

Öncekilere göre daha bilinçli, daha planlı ve daha programlı olan Nizâm-ı Cedid yenilikleri III.Selim'in çıkan bir isyan neticesinde öldürülmesiyle birlikte son bulmuştur. Batılılaşma açısından çok önemli gelişmelerin yaşandığı bu dönemde, Avrupalı uzmanlardan daha fazla yararlanılmış ve askeri alanda bu döneme kadar cesaret edilmemiş tarzda cesur ve köklü yeniliklerin

¹⁶⁵ Rifat UÇAROL: a.g.e. s.339

¹⁶⁶ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1005

¹⁶⁷ Ercüment KURAN: "Türkiye'nin Batılılaşması'nda Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü" 6.Türk Tarih Kongresi, T.T.K., Ankara, 1967, s.490

gerçekleştirilmesine çalışılmıştır.¹⁶⁸ Yine bu dönemde Batılâşma hareketi şekil bakımından olduğu gibi ruh bakımından da başlamış ve Batıya bakış açısı farklı bir boyut kazanmıştır.

Onsekizinci yüzyılda resmen devlet eliyle başlatılan batılâşma hareketleri ondokuzuncu yüzyılda özellikle II.Mahmut'un tahta geçmesi ile birlikte artarak ve alan olarak da genişleyerek devam etmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği, yenileşme hareketlerinin batılâşma anlayışı ile bütünleşerek askeri alanın dışında sosyal ve kültürel alanları da kapsamına almasıdır.¹⁶⁹

II.Mahmut her ne kadar yenileşme hareketlerinin kapsamını genişleterek askeri alanın dışında da önemli yenileşme hareketlerine girişse de Ordunun askeri eğitim ve disiplinden yoksun mevcut haliyle başarılı olamayacağını anlayan diğer Islahatçı padişahlar gibi oda orduyu yeniden yapılandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla 1808'de daha önce III.Selim'in kurduğu ve dağıtılan Nizâm-ı Cedid ordusunu çağrıştıran "Sekban-ı Cedid" isimli yeni modern bir ordu kurulduysa da bu ordunun ömrü uzun olmamış ve aynı yıl çıkan bir yeniçeri isyanı sonucunda kapatılmıştır.

Yaşanan bu olumsuz gelişmeye rağmen II.Mahmut Avrupa eğitim ve teçhizatıyla yeni bir ordu kurma cesaretini göstermiş¹⁷⁰ ve 1826 yılında "Eşkinî" adında yeni ve modern bir ocağın kuruluşunu resmen ilan etmiştir. Bu yeni ocak doğrudan doğruya yeniçeriler tarafından meydana getirilecek olmasına ve kuruluşunda şeyhülislam'ında desteğinin alınmasına karşın yinede Yeniçerilerin tepkisini çekmiş ve ayaklanmalarına sebep olmuştur.¹⁷¹

¹⁶⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.92

¹⁶⁹ Bekir KOÇLAR: "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti" Türk Yurdu Dergisi C.12, Ankara, 1992, s.20

¹⁷⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.80

¹⁷¹ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.100

Bu ayaklanma II.Mahmut'a tarihe "Vakâ-yı Hayriye" olarak geçecek olan Yeniçeri ocağını kaldırmak için aradığı fırsatı vermiş ve isyan sonucu yeniçeri ocağı kaldırılmıştır.

II.Mahmut'un gerçekleştirdiği bu büyük olaydan sonra, bir taraftan askeri düzenlemeler yapılırken, diğer taraftan yeniçerilerin bağlı olduğu Bektaşî tekkeleri ile ilgili kararlar alınmıştır. Bektaşî tekkeleri ile ilgili kararlar alınmasının nedeni, Bektaşî tarikatının her türlü yeniliğe karşı çıkması ve yeniçerileri her fırsatta korumuş olmasıdır.¹⁷² Bu nedenle Yeniçeri isyanı ve ocağın kaldırılması sırasında, Bektaşî tekkelerinin bir kısmı kapatılmış, bir kısmı yıkılmış ve Bektaşîler tatbikata uğramıştır.Ayrıca Bektaşî dervişlerinden bazıları idam edilirken, bazıları da sürgünle cezalandırılmışlardır.¹⁷³

Osmanlı Devletinin yükseliş döneminde büyük hizmetler gördüğü halde, zamanla değerini kaybederek devletin gerilemesine neden olan ve sürekli olarak yenilik hareketlerine karşı çıkan yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ile birlikte II. Mahmut, Batılı tarzdaki yenilik hareketlerini daha rahat uygulama ortamı bulmuştur.

1826 yılında Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla reformları uygulamak için oluşan rahat ortamı değerlendiren Sultan II.Mahmut bu yıldan 1839 yılında ölümüne kadar geçen sürede büyük bir reform hareketine girişmiş; ondokuzuncu hatta bir yere kadar da yirminci yüzyıldaki Türk Reformcularının izleyeceği ana hatları kurmuştur.¹⁷⁴ Padişahın Yeniçerileri ortadan kaldırarak ordu üzerinde denetimini kurması, Osmanlılardaki Batılılaşma çabalarının

¹⁷² Nihad S. SAYAR: Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları,N. Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları,İstanbul,1978,s.168

¹⁷³ Hamiyet SEZER: "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askeri-Sosyal Gelişmeler" Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I,Genelkurmay Basımevi,Ankara,2000,67-78 s.68

¹⁷⁴ Bernard LEWIS: a.g.e. s.81

askeri alandan merkezi hükümet alanına kayması sonucunu doğurmuş ve bu dönemden sonra bürokratlar izlenen siyasetin belirlenmesinde daha önemli roller oynamaya başlamışlardır.¹⁷⁵ Bu süreçte çoğu reform alanında özellikle askeri alanda, önce eski düzen yıkılarak yerine yenisi kurulmuştur.

Bunun bir örneği olarak; Sultan II.Mahmut kaldırdığı Yeniçeri ocağı yerine, Batılı usulde yetiştirilmek üzere, Asakir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunu kurmuştur. Bu yeni ordunun kuruluşuna ilk etapta Nizam-ı Cedid ve Sekban ocaklarına mensup subay ve askerlerden başlanmıştır.¹⁷⁶ Batılı usulde düzenlenen bu ordu; tümen, tabur ve bölük bölümlerine ayrılmış ve padişah içinde özel bir tümen kurulmuştur. Avrupa'da olduğu gibi giydirilen erlerle, erbaşlara tüfek ve kılıç verilmiştir.¹⁷⁷ Ancak kurulan bu yeni ordunun, Avrupa usulünde yetiştirilmesi için yetişmiş subaylar gerekmekteydi. II.Mahmut bu amaçla Prusya'dan subaylar, uzman ve müşavirler getirttiyse de gelen subayların küçük rütbeli olmaları gibi çeşitli nedenler ile beklenen sonuçlar alınamamıştır.¹⁷⁸

Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye yükümlülüğe dayalı bir sistem olduğundan paralı askerlik sistemi de böylece kaldırılmış ve böylece millî orduya yönelik çok önemli bir adım atılmıştır.¹⁷⁹ Bu yeni ordunun kuruluşu ile birlikte artık, merkez ve eyalet ordularından oluşan iki ordu anlayışı kalkmış, bunlar tek ve düzenli bir ordu birleşmiştir.¹⁸⁰ Bu durum da eskiden eyalet ordusu için ayrılan mali kaynakların yeni ordunun finansmanına kullanılmasını ve mali kaynaklarda da merkezileşmeyi sağlamıştır.¹⁸¹

¹⁷⁵ O. Metin ÖZTÜRK: Ordu ve Politika, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 36

¹⁷⁶ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.101

¹⁷⁷ E.Ziya KARAL: Osmanlı Tarihi, C.5, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1970, s.151

¹⁷⁸ Nihad S. SAYAR: a.g.e., s.168

¹⁷⁹ Suat İLHAN: "Tanzimat'ın Yeri" Belleten C.LV, T.T.K., Ankara, 1991, s.371

¹⁸⁰ M .Esat SARICAOĞLU: Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri II.Mahmut Örneğinde Edirne, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s.27

¹⁸¹ Yavuz CEZAR: Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, Alan Yayınları, İstanbul, 1986, s.245

Kurulan yeni orduya, Yeniçeri ocağından farklı olarak, sefer görevinden başka; şehrin güvenliğinin temini ve geçici olarak da yangın söndürme gibi barış zamanı görevleri de verilmiştir. 1831 yılında İstanbul'daki alaylara Hassa, Üsküdar'dakilere Mansure adı verilerek ordu iki bölüme ayrılmıştır. Hassa birlikleri yalnız İstanbul'da bulunurken Mansure birlikleri ise Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de kurulmuştur. Ayrıca bu yeni ordunun desteklenmesi ve ülkenin daha iyi savunulabilmesi için de taşrada redif birlikleri teşkil edilmiştir.¹⁸² Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi bu ordunun modern bir şekilde yetişmesi hususunda dışarıdan getirilen uzman ve subayların yeterli seviye ve sayıda olmaması gibi nedenler yüzünden beklenen sonuçlar elde edilememiştir.

Ordudaki bu yeniliklerden başka 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra donanmanın ıslahı da ön plana alınarak mevcut gemilerin sahil sancaklarından Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adı altında kurulan yeni askeri teşkilata yazılan erlerin donanmada hizmet vermeleri sağlanmıştır. Ancak bu yeni erler ile deniz gücü meydana getirmek mümkün olmamıştır.¹⁸³ Ayrıca ilk buharlı gemide yine bu dönemde İngiltere'den satın alınarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme bir ilk girişim olması ve Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin takip edilmeye çalışıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde donanmada yapılan bir diğer değişiklik de Tersane Eminliğinin kaldırılmasıdır. İdari alanda yapılan bu değişiklik ile Tersane

¹⁸² Abdülkadir ÖZCAN: "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye" T.D.V.İ.A.,T.D.V. Yayınları, İstanbul,1991,457-458 s.457

¹⁸³ A.İhsan GENCER: "Osmanlı Türklerinde Denizcilik" a.g.m. s.578

Eminliğinin yerine Tersane Müsteşarlığı kurulmuştur. Böylece tersane ve donanmanın mali yönü müsteşar olan kişi tarafından yürütölmeye başlanmıştır. Bu yenilik özünde şekle dayalı olup isim değışikliğınden ibaretti. Müsteşar olan kişi yine Kaptan Paşa'nın emrinde olup, mali hususlarda onun müşaviri konumundaydı.¹⁸⁴ Bu yenilik dönemin yöneticilerinin devlet idaresindeki yenilikleri daha çok şekli olarak ele aldığıın bir göstergesidir.

Orduların en önemli yapı taşıını oluşturan subayların Osmanlı Devletinde Modern usul ve prensiplere göre yetiştirilmesi de ilk kez bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu konu ilk kez yeniçeriliğın kaldırılarak yerine Asakir-i Mansüre-i Muhammediye ordusunun kurulması ile birlikte bir mesele olarak alınmıştır.¹⁸⁵ Sultan II.Mahmut yeni ordunun eğitime ve yenileşmesine özel bir önem vermiş; bu nedenle de askeri bir okul açılması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla daha sonra Batılı tarzda yetiştirilen subayların ana kaynağı olan Mekteb-i Harbiye 1834 yılında İstanbul'da kurulmuştur.¹⁸⁶ Ayrıca yeniçeri ocağı ile birlikte kaldırılan Mehterhane'nin yerine, yeni ordu için ihtiyaç duyulan askeri müzik takımlarını yetiştirmek üzere Muzika-i Hümayun okulu da aynı yıl Mekteb-i Harbiye ile birlikte kurulmuştur.

Siyasi çözölmünün had safhaya ulaştığı bir zamanda gerçekleşen Yeniçeri ocağının kaldırılması olayının en önemli sonuçlarından biri, Seyfiyye'nin (askeri sınıf) nispeten etkisizleşmesi, İlmiye'nin yaptırım gücünün ve devlet içindeki yüksek düzeyinin düşmesidir.¹⁸⁷ Bu durum Osmanlı tarihinde laikleşme sürecinde önemli bir gelişmedir. Ulemanın

¹⁸⁴ A.İhsan GENCER: "Osmanlı Türklerinde Denizcilik" a.g.m. s.569-589

¹⁸⁵ Doğan AKYAZ: "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Subay Yetiştirme Meselesi ve İstiklal Harbindeki Askeri Kadronun Ortaya Çıkış Serüveni" Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2000, 529-541 s.531

¹⁸⁶ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.110

¹⁸⁷ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.102

gücünde azalma olması, devlet bünyesinde dengenin, ulema aleyhine ve Sultan'ın otoritesi lehine bozulmasına sebep olmuştur.

Sultan II.Mahmut ordu'da başlattığı reformlar kök salınca, bu reformları başka alanlardaki reformlarla tamamlayıp kuvvetlendirmek için yeni idari reformlara girişmiştir.¹⁸⁸ Sultan eyaletler üzerinde merkezi hükümetin kontrolünü genişletip kuvvetlendirirken, Merkezi hükümetin yapı ve kuruluşunda da bir çok önemli değişiklikler yapmıştır.¹⁸⁹ Öncelikle Sultan, sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış bulunan yetkileri, Batılı devletlerde olduğu gibi, türlü bakanlar arasında paylaştırmış ve bu sayede geniş ölçüde iş bölümü yapılmıştır. Sadrazamlık unvanının yerine Başvekil unvanını getirmiş ve sadrazamı padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarmıştır. Bu sıfatla eskiden sadrazama geçmekte olan yetkiler nazırlara(bakanlara)geçmiştir.¹⁹⁰ Bu dönemden itibaren Divan-ı Hümayun, Babiâli* adını alarak Avrupa'daki emsallerine benzer bir kabine şeklinde oluşturulmaya başlanmıştır.

Bu dönemde Babiâli'de gerçekleştirilen yeni yapılanmalar sonucu Sadaret Kethüdalığı önce 1835 yılında Mülkiye Nezaretine dönüştürülmüş, daha sonra 1936 yılında ise Dahiliye nezaretine dönüştürülmüştür. Yine aynı yıl Reisülküttâplık ise bütün katiplerin ve kalemlerin başı olarak Umur-ı Hariciye Nezaretine dönüştürülmüştür.¹⁹¹ Bu değişikliklerin dışında işleri gittikçe artan Mansure Hazinesi'de 1838 yılında Nezaret-i Umur-u Maliyeye

¹⁸⁸ Kemal KARPAT:a.g.e., s.15

¹⁸⁹ Bernard LEWIS: a.g.e. s.96

¹⁹⁰ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 152

* Sadrazamın sarayı anlamına gelen Babiâli terimiyle Osmanlı hükümetinin kastedilmesi, Osmanlı merkez teşkilatı fonksiyonunun burada icra edilmesi sebebiyledir ve bu ifade Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar hükümet karşılığı olarak kullanılmıştır.

¹⁹¹ Abdullah SAYDAM: Osmanlı Medeniyeti Tarihi,Derya Kitabevi,Trabzon,1999,s.105

dönüşmüş ayrıca 1839 yılında tarım, bayındırlık ve ticaret işlerine bakacak Nezaret-i Ticaret kurulmuştur.¹⁹²

Ayrıca merkezi teşkilatın çekirdeğini oluşturan Divân-ı Hümâyûn'un bir şûra meclisi olma özelliğini kaybetmesinden dolayı, meşveret usulünü yeniden canlandırmak ve bu kurumun daha önce yerine getirdiği icra ve yargı görevlerini birbirinden ayırmak ve merkezîyetçi yapıyı güçlendirmek amacıyla "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" ve "Dâr-ı Şûrây-ı Bâb-ı Ali"¹⁹³ isimlerinde iki önemli yüksek kurul teşkil etmiştir. Bunlardan birincisi Divân-ı Hümâyûn'un yasama yetkisini ve kazaî görevini yerine getirmek üzere, ikincisi ise yürütmenin yüksek bir kurulu mahiyetinde kurulmuştur.

Bu dönemde idari alanda gerçekleştirilen bir diğer yenilikte memurların atanması ve ilerlemelerinin sağlam temellere dayandırılmasıdır. İlerlemelerde ula, saniye, salise ve rabia olarak çeşitli memurluklara karşılık gelen sınıflar kurulmuştur.¹⁹⁴ Ayrıca dahiliye ve hariciye olmak üzere iki sınıfa ayrılan¹⁹⁵ devlet görevlileri, kul sıfatı (sultanın hizmetkârı) yerine memur sıfatını kullanmaya ve görevleriyle mevkilerine göre belirlenen bir ücret almaya başlamışlardır.¹⁹⁶

II.Mahmut'un idari alanda yaptığı bu yeniliklerin genel amacı, Osmanlı hükümet kurumuna ve personeline Avrupa'daki benzerlerinin adlarını ve dış görünümünü vermektir. Sultan bu suretle Osmanlı'nın modernliği ve ilericiliği ile Avrupalı devletler üzerinde iyi bir izlenim bırakmak ve Batının sahip olduğu

¹⁹² Cengiz BECERMEN: Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

¹⁹³ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk: a.g.e., s.241

¹⁹⁴ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 153

¹⁹⁵ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.105

¹⁹⁶ Cengiz BECERMEN: Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

güç ve ehliyetin şaşırtıcı sırrından ülke adına bir şeyler kazanmak istemiştir.¹⁹⁷

İdari alanda gerçekleştirilen bir diğer yenilikte görevi; içinde İstanbul'unda bulunduğu vilayet ve kentlerde vergi toplamak ve kolluk görevlerini yerine getirmek olan İhtisap nazırlığının kurulmuş olmasıdır. Bu nezaretin kurulması daha önceden mülki, beledi ve dini işler gibi bir çok işi bünyesinde bulunduran Kadı'nın görev alanlarının daralarak sadece yargı alanı ile sınırlı kalmasına doğru giden yolu açmıştır.¹⁹⁸

Saltanatta kaldığı yıllarda merkezi idarenin sarsılan otoritesini yeniden güçlendiren II.Mahmut valileri maaşa bağliyerek bunların görev yaptıkları vilayetlerden aldıkları paralarla geçinmeleri yöntemini kaldırmış ve valileri merkeze bağli birer memur haline getirmiştir. Bunun dışında valilere redif adı altında modern yöntemlerle asker yetiştirme görevini de vermiştir. Ayrıca daha sonrada birkaç sancağın birleştirilmesiyle müşirlikler oluşturulmuş ve bu müşirlere bağli feriklikler kurulmuştur.¹⁹⁹

II.Mahmut dönemdeki önemli olan gelişmelerden biride eğitim alanındaki değişimdir. Kısmen ehliyetli subay sıkıntısını gidermek, kısmen de ehliyetli sivil memur ihtiyacını karşılamak için II.Mahmut eğitime gittikçe artan bir önem vermiştir.²⁰⁰ Bu dönemde medreseler, devletin kalkınması için eğitime yardım edecek durumda olmadığı gibi, Batılı düşüncelere de düşmanca bakmaktaydı. Halbuki Osmanlı devletinin geleceği eğitim probleminin çözülmesine bağli idi ve din, devletin temelini teşkil ettiği içinde medreselerin

¹⁹⁷ Bernard LEWIS: a.g.e. s.97

¹⁹⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.105

¹⁹⁹ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.105

²⁰⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.84

tamamen kapatılarak yerine Batılı usulde okullar açılması imkansızdı.²⁰¹ Bu nedenle medreselere karışılmayarak Batının eğitim prensipleri ve kurumları kabul edilmiştir.

Yine bu dönemde onsekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaygın bir düşünce olan zorunlu ilköğretim fikride II.Mahmut tarafından benimsenerek bir fermanla Osmanlı Devletinde de ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. Ancak bu zorunlu ilköğretim uygulaması sadece İstanbul için düşünülmeye rağmen burada bile yeterli şartlar henüz mevcut değildi.²⁰² Batı'ya ilk defa öğrenci gönderilmesi de II.Mahmut zamanında gerçekleşmiştir. 1827 yılında topçuluk ve diğer teknik alanlarda öğretim görmek üzere Paris'e gençler yollanmıştır.²⁰³

II.Mahmut döneminde kurulan önemli eğitim kurumlarından biride Tıp okuludur. 1827 yılında kurulan Tıbbiye-i Şahane II.Mahmut'un seri halindeki yeniliklerinden birisidir ve bu okulla gelişen dünyanın bilimsel ilerlemesine Osmanlı Devletinin de ayak uydurabilmesi amaçlanmıştır.²⁰⁴ Bu dönemde II.Mahmut tercüme faaliyetlerinde de reformlar yapmak istemiş ve bunun sonucu olarak; devletin yabancı ülkelerle olan resmi yazışmalarını yürütmek ve yabancı dil bilen Müslüman memurlar yetiştirmek amacıyla 1833 yılında Babıali'de bir tercüme odası açmıştır.²⁰⁵

II.Mahmut'un yenilik kapsamına aldığı bir diğer alan ise haberleşmedir. Bu alanda gerçekleştirilen ilk yenilik 1831 yılında yayınlanan ilk resmi gazetedir. Takvim-i Vekâyî adındaki bu gazete Osmanlı'da yayınlanan ilk

²⁰¹ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 158-159

²⁰² E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 159

²⁰³ Ercüment KURAN: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri" Türk Dünyası El Kitabı,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1976,s.1006

²⁰⁴ Esin KAHYA:a.g.m., s.41

²⁰⁵ Ercüment KURAN:a.g.e., s. 1007

gazete olmamakla birlikte, Türk dilinde ve devlet tarafından yayınlanan ilk gazetedir.²⁰⁶ Yayınlanan bu ilk resmi gazetenin Türkçe'nin dışında Fransızca ve zaman zamanda Ermenice,Rumca ve Arapça nüshaları da basılmıştır.²⁰⁷

Haberleşme alanında gerçekleştirilen diğer bir yenilikte 1834 yılında kurulan posta teşkilatıdır. Bu dönemde kurulan ilk posta yolu Üsküdar'dan İzmit'e kadardı ve Sultan II.Mahmut tarafından resmen açılmıştır. ²⁰⁸ Bunu daha sonra postane ve yeni posta yollarının açılışı izlemiş ve bu yolla devletin büyük merkezleri birbirine bağlanmıştır. ²⁰⁹

Posta teşkilatının kurulmasından sonra ülke içinde ve ülke dışındaki seyahatler için yeni bazı esaslar kabul edilmiştir. Buna göre kişilerin ülke içinde yapılacak seyahatler için "Mürûr Tezkeresi" (Geçiş Belgesi) taşımaları, ülke dışına seyahat edeceklerin ise, diğer ülkelerde olduğu gibi, hariciye nezaretinden pasaport almaları şart koşulmuştur. Ayrıca ülke dışına seyahat edecek olan kişinin bu pasaportu gideceği ülkenin sefirine imza ettirmesi gerekmektedir.²¹⁰

Yine ilk kez II. Mahmut döneminde yapılan bir yenilikte nüfus sayımıdır. Aslında ülkede daha önceleri de nüfus sayımları yapılmaktaydı ancak Rumeli ve Anadolu'da aynı zamanda ve modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Modern anlamda yapılan bu ilk nüfus sayımının amacı devletin ihtiyaç duyduğu vergi kaynakları hakkında bilgi sahibi olmaktır ve bu nedenle nüfus sayımı ile birlikte mülk yazımı da yapılmıştır.²¹¹

²⁰⁶ Bernard LEWİS: a.g.e. s.95

²⁰⁷ İlber ORTAYLI: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,İletişim Yayınları,İstanbul,2002,s.46

²⁰⁸ Bernard LEWİS: a.g.e. s.96

²⁰⁹ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 157

²¹⁰ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 157

²¹¹ Bernard LEWİS: a.g.e. s.96

Ayrıca II.Mahmut zamanında sosyal yaşantı ve kılık, kıyafet alanındaki değişikliklerde kayda değerdir. Sultan yeni kurduğu Asakir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun askerlerinin başına fes giydirmiş ve daha sonra da devlet memurlarının Batılı tarzda giyinmelerini sağlamıştır.²¹² Önceleri sadece askeri alanda başlatılan fes giyme mecburiyeti daha sonra sarık giyilmesi yasaklanarak sivilleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.²¹³ Bu dönemde padişah, bizzat sakalını keserek kılık kıyafetiyle tebaasına örnek olmuştur. Yine bu dönemde Sultan II.Mahmut resimlerini devlet dairelerinin duvarlarına astırmış, Avrupalı hükümdarların yaptığı gibi doğum gününü törenlerle kutlamış²¹⁴ ve Avrupalı yaşayış tarzı saray çevresinde ve yüksek memurlar arasında gittikçe yaygınlaşmıştır

Çok sayıda yenilik ve düzenlemelerin gerçekleştirildiği II.Mahmut dönemi hakkında kimi yazarlarca; yapılan ıslahatların genelde öze yönelik değil de şekle yönelik yapıldığı, Batının ilim,fen ve teknolojisinin alınacağı yerde giyim, kuşam ve benzeri adetleri taklit edilir hale geldiği bu nedenle de dönemin başarılar ve zaferler devri değil de tam anlamıyla bir çöküş ve yıkılış devri olduğu iddia edilmektedir.²¹⁵

Bu iddianın haklı olduğu yerler varsa da bu dönemin tamamından bir çöküş ve yıkılış devri olarak söz etmek yanlıştır. II. Mahmut'un gerçekleştirmiş olduğu reform dönemi bir başarılar dönemi olmaktan daha çok , başlangıçlar dönemidir. Bu dönem içeriğinden ziyade değişimlerin tarzı, çeşidi, tabi oldukları şartları ve mahiyeti bakımından daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen yeniliklerden ayrılmakta ve Batılılaşma tarihinde yeni bir

²¹² Ercüment KURAN:a.g.e., s.1007

²¹³ Derviş KILINÇKAYA: a.g.m., s.33

²¹⁴ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 158

²¹⁵ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk: a.g.e., s.242

dönemin başlangıcını oluşturmaktadır.²¹⁶ Bu döneme kadarki yenilikler ağırlıklı olarak askeri alanda gerçekleştirilirken, bu dönemden sonra devlet yapısında ve toplumsal alanda da yenilikler yapıldığı görülmektedir.

Bu dönemde gerçekleştirilen yenikliler ilk bakışta basit hareketler gibi görülüyorsa da, devlet zihniyetinin değişmesi bakımından önemli bir nitelik taşımaktadır. Devrinin geriliğine rağmen yılmadan ve korkmadan çalışan II.Mahmut, benimsediği modern duygu ve düşüncelerle büyük ilerlemeler kaydedilmesini sağlamış ve gelecek için yol açmıştır.²¹⁷

Gerçektende bu dönemdeki hareketler, batılılaşma eğiliminin ilk ibaresi ve Tanzimat'ın temelini oluşturması açısından önem taşımaktadır. Bu dönemle birlikte devletin içinde bulunduğu Batı zihniyetine karşı klasik tavır, yerini görünüştede olsa Batılı tavra bırakmıştır. Bu nedenlerle, II.Mahmut döneminde yapılan yenilikler, Tanzimat ve daha sonraki değişmelerin temelini atmıştır.²¹⁸ Bunu sağlayan en büyük etkende Tanzimat döneminde yapılan yenilikleri gerçekleştiren bürokratların çoğunun II.Mahmut döneminde yetişmiş olmasıdır.

2.4. TANZİMAT DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ

Düzenleme,sıraya koyma anlamına gelen Arapça Tanzim sözcüğünün çoğulu olan Tanzimat kavramı, ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı

²¹⁶ Mümtaz TURHAN:a.g.e., s. 164-165

²¹⁷ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 164

²¹⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.114

İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen ıslahatlar karşılığında kullanılan bir deyimdir.²¹⁹ Tanzimat dönemi olarak ifade edilen dönem ise Osmanlı tarihinin 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı adı verilen ferman ile başlayan ve 1876 yılında birinci meşruiyetin ilanı ile son bulan dönemdir.²²⁰ Bu ferman, Topkapı Sarayı'nın Gülhane bahçesinde okunarak ilan edilmesinden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümayunu adıyla da anılmaktadır.²²¹

Literatürde Tanzimat döneminin başlangıç tarihinde hem fikir olunmasına karşın aynı şeyi dönemin bitiş tarihi için söylemek mümkün değildir. Bazı tarihçi ve araştırmacılar Tanzimat döneminin, hukuki bakımdan 1876'da Birinci Meşrutiyyet'in ilanı ile sona erdiğini belirtirlerken, bazıları ise bu dönemi 1908'deki İkinci Meşrutiyyet'in ilanına kadar devam ettirmektedirler.²²² Ancak literatüre bakıldığında dönemi Birinci Meşrutiyyet'in ilanı ile sınırlayan görüşün daha yaygın olduğu görülmektedir.

Bunun yanı sıra Tanzimat Hareketini, Türk toplumunun Batı toplumlarına yaklaştırılması yolunda bir başlangıç olarak gören düşünürlerde vardır. Oysa ki Batı dünyasının Osmanlı İmparatorluğuna olan tesirleri, Tanzimat'tan yaklaşık bir asır önce, III. Ahmet döneminde girmeye başlamıştır. Bu nedenle Tanzimat hareketini, Osmanlı İmparatorluğunun yenileşmesi için yapılan çalışmaların bir başlangıcı olarak değil de, bu çalışmaların bir aşaması olarak ele almak daha doğru olacaktır.²²³

III.Selim döneminden itibaren bilinçli bir şekilde yapılmaya çalışılan yenilik girişimlerinin bir devamı niteliğinde, Osmanlı devletinin yıkılışına kadar

²¹⁹ Y.YÜCEL, A.SEVİM: Türkiye Tarihi 4, T.T.K.Basımevi, Ankara, 1992, s.237

²²⁰ Ahmet AKGÜNDÜZ, Said ÖZTÜRK: a.g.e., s.248

²²¹ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.237

²²² Ali İhsan GENCER: "Tanzimat" Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.11, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.431

²²³ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 192

devam eden bir hareket²²⁴ olarak da görülen Tanzimat hareketi, farklı şekillerde yorumlanmıştır. Tanzimat hareketini kimi tarihçi ve düşünürler, “Avrupa’dan esinlenerek hazırlanan program çerçevesinde yapılmış bir yenilik girişimi” olarak yorumlarken, “Osmanlı Devletine Avrupai bir yönetim biçimi verme çabası” olarak da yorumlamışlardır. Bunların dışında bazıları ise Tanzimat Dönemini “zorunlu bir kültür değişmesi” yada “hukuki olmaktan çok siyasal bir eser” biçiminde tanımlamışlardır.²²⁵

Ancak bütün bu yorumlamalar ve tanımlamalar bir yana, Tanzimat dönemi ile birlikte daha da gelişen fikir hareketleri ve bu dönemden günümüze değin cereyan eden tarihi olayların sonuçları göz önüne alındığında Tanzimat hareketini kısaca Türkiye’de meşruti bir idarenin kurulmasına, İslam ve Hristiyan alemlerinin birbirleriyle yakınlaşmasına zemin hazırlayan bir kültür ve yenilik hareketi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.²²⁶

Osmanlı Tarihinde önemli bir yere sahip olan Tanzimat dönemini başlatan fermanda; Osmanlı tebaasının hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suiistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin adil ve açık bir şekilde yargılanması ve farklı dine mensup kişilerin eşitliği gibi ilkeler ilan edilmiştir.²²⁷

Tanzimat fermanının ilanı sayesinde Batı’da onsekizinci yüzyıl Aydınlanma çağı filozoflarının ortaya attığı ve Büyük Fransız İhtilalinden

²²⁴ A. İhsan GENCER: a.g.m., s.431

²²⁵ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.237

²²⁶ A. İhsan GENCER: a.g.m., s.431

²²⁷ Bernard LEWIS: a.g.e. s.107

sonra Avrupa ülkelerinin çoğunda gerçekleşen vatandaşların eşitliği düşüncesi Osmanlıda da devletçe benimsenmiş bir ilke haline gelmiştir.²²⁸

Bu ferman esasında, Osmanlı devlet geleneğinin bir sonucu olarak yöneticilerin; teb'a karşısında yerine getirmeye söz verdikleri, tek taraflı bir vaadler bütünüdür. Fermana bahsedilen konuların gerçekleştirilmesini denetleyebilecek herhangi bir siyasal yada toplumsal bir mekanizma yoktur. Diğer bir ifadeyle, uygulamaların yöneticilerin şahsi niteliklerine ve dış olayların zorlamasına bağlı bir seyir takip etmesini önleyecek yapılar oluşmamıştır²²⁹ ancak bu ferman padişahın kendi iktidarını, sadece kişi hak ve özgürlükleri açısından değil, devlet hayatının çeşitli alanlarında yapılacak yenilikler için de sınırladığı bir belgedir.²³⁰ Bu nedenledir ki Tanzimat fermanı, anayasal bir döneme geçişi sağlayan sürecin başlangıcı olmuş ve hukuk devleti olma yolunda ilk manifesto olarak adlandırılmıştır.²³¹

Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanının ilanıyla başlayan bu dönemde Tanzimat fermanının dışında, bu fermanının uygulamadaki bazı yönlerini değiştirmek ve Avrupalı devletlerin azınlıklar lehine yaptıkları baskılardan kurtulmak için 1856 yılında birde Islahat Fermanı olarak adlandırılan yeni bir ferman daha çıkarmıştır. Bu fermana din ayrılığı,askeri sivil bütün okullara Müslim Gayrimüslim herkesin eşit olarak girebilmesi, yargılamaların açık yapılması, vergi hususunda düzenlemeler yapılması gibi konular ele alınmıştır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanına göre daha geniş nitelikte olan Islahat fermanıyla, devlet örgütü içinde bulunan meclisler vasıtasıyla halk, merkezi idarenin kararlarına dilekte bulunmak kaydıyla da

²²⁸ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1008

²²⁹ Derviş KILINÇKAYA: a.g.m., s. 35

²³⁰ Ercan HAYTOĞLU:" Osmanlı Devletinde Demokrasi Gelişimi ve Çok Partili Siyasi Hayat *Türk Yurdu Dergisi* 700. Yılında Osmanlı Sayısı, XX,149, Ocak 2000 s.532

²³¹ İlber ORTAYLI: a.g.e., s.101

olsa katılım sağlamaya başlamıştır.²³² Ancak bu ferman, diğer fermanlar kadar etkili olmamış ve merkez ile taşra yönetiminde herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır.

Türk modernleşme tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı Tanzimat dönemi Batılı kurumların yanı sıra Batılı fikirlerinde ülkeye girdiği bir dönemdir. Ancak Batı hukuk anlayışının güçlenmesiyle başlayan bu hareket, Osmanlı Devletinin dayandığı geleneksel kurumları ortadan kaldırmaktan çok eski kurumlarla birlikte yaşamak üzere yeni kurumların kurulmasına neden olmuştur.²³³

Bu dönemde yenilik gerçekleştirilen çeşitli alanlar arasında en önemlisi haklar alanında gerçekleştirilen yeniliklerdir. Tanzimat fermanının ilkeleri, Osmanlı Devletinin haklar bakımından gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Tanrı hakları sistemi üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devletinde bilindiği üzere din ile devlet birdir ve devletin haklar kaynağı şeriattır. Devletin bu sistemi hiçbir değişikliğe uğramadan 1839 yılına kadar sürmüştür. Tanzimat fermanı da Tanrı hakları sistemine son vermemiştir ancak Batılı devletlerce kabul edilmiş olan bazı hak prensiplerini almıştır.²³⁴ Bu sayede Osmanlı Devletinde Tanrı hakları sistemi yanında, Batı'nın laik sistemi değer kazanmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde önemli yeniliklerin gerçekleştirildiği bir diğer alanda hukuk alanıdır. Fermanın ilanından sonra altı ay gibi kısa bir süre sonra Mayıs 1840'da bir ceza kanunun çıkarılması²³⁵, hukuk alanında yapılacak yeniliklerin bir göstergesi olması ve modern haklar bakımından fermanın

²³² Ercan HAYTOĞLU: a.g.m., s.532

²³³ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1008

²³⁴ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 192

²³⁵ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.136

önemini belirtmesi açısından önemlidir. Fransızca'dan kısmen tercüme edilerek düzenlenen bu ceza kanunu, tebaaya padişah tarafından verilmiş olan hakların bir garantisi olarak alınabileceği gibi, tebaanın kanun önünde eşitliğinin bir sembolü olarak da kabul edilebilir. Ceza kanunu dışında gerçekleştirilen diğer bir yenilik de 1846 yılında memurların ödev, yetki ve sorumluluklarını gösteren idare kanunun düzenlenmesidir. Bu kanunla memurların işleyecekleri suçlara karşılık cezalarda belirtilmiştir.²³⁶

Yine bu dönemde yabancı ülkelerle ticaret etkinliklerinin gittikçe artması dolayısıyla Osmanlı vatandaşlarıyla yabancı tacirler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlmek amacıyla 1847 yılında başta İstanbul olmak üzere önemli ticaret merkezlerinde Karma Ticaret Mahkemeleri kurulmuştur. Daha sonra 1849 yılında ise 315 maddeden oluşan ve Fransız ticaret kanunundan esinlenerek hazırlanan Kanunnâme-i Ticaret adında genel nitelikli bir ticaret yasası çıkarılmıştır.²³⁷

Tanzimat döneminde oluşturulan bütün bu kanunların yapıları incelendiğinde ve modern devletlerin kanunları ile karşılaştırıldığında bir çok hata ve eksik bulunabilir ancak bu kanunlar yürürlüğe girmeden önceki dönem göz önünde bulundurulacak olursa bu kanunları taşıdıkları önem anlaşılacaktır.²³⁸ Bunun yanı sıra, mahkemelere Batılı usuller alınması, Hristiyan tebaanın şahitliğinin kabul edilmesi ve sözlü delil yanında vesikanın da delil olarak kabul edilmesi gibi gelişmeler bu dönemde Batı hukuk sisteminin Osmanlı Devletine de sızmaya başladığını göstermektedir.

²³⁶ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 173

²³⁷ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.237

²³⁸ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 173-175

Yine bu dönemde Tanzimat Fermanı ile yargılanmadan hiç kimsenin cezalandırılmayacağı, mal ve mülkünün müsadere edilemeyeceği hükmünün getirilmesi gerçek anlamda bir hukuk devletinin gerçekleşmesi açısından önemli bir aşama olduğu gibi, gelecekteki demokratik gelişmeler içinde bir ön şart niteliği taşımaktadır.²³⁹

Halka ilk kez, Batılı anlamda hakların tanındığı ve Batı hukuk sisteminden izler taşıyan kanunların, mahkemelerin düzenlendiği Tanzimat döneminde devlet, kurumlarının laikleştirilmesi yönünde başka önemli adımlarda atmıştır. Ulemayı önceleri hemen hemen tekelleri altına aldıkları bir yargı mekanizmasının arka planına itmek, karma bir hukuk sisteminin uygulandığı yeni bir yargı sistemi ortaya koymak, sivil bir hukuk okulu kurmak ve Batı yargı geleneklerini anlayan bir hakim sınıfı yetiştirmeye başlamak, dava vekilliğini ve savcılık kurumlarını ortaya çıkarmak²⁴⁰ gibi yenilikler bu dönemde laikleşme yönünde atılan adımlara örnek olarak gösterilebilir.

Bu dönemde II.Mahmut devrinde kurulmuş olan, Danıştay ve Yargıtay kurullarının yetkilerini elinde bulunduran Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye meclisine, Tanzimat fermanının içine aldığı genel prensiplere uygun kanun projeleri hazırlama görevi de verilmiştir. Bunun dışında meclis, Tanzimat ile ilgili bütün sorunları incelemek ve karar vermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle bir dereceye kadar Tanzimat meclisi haline gelmiştir ve bu meclisin çalışma usulleri, meşrutiyetle idare edilen memleketlerin meclislerindeki çalışma usulleri ile aynı olmuştur.²⁴¹ Tanzimat ile birlikte yeni yükümlülükler ve görevler eklenen bu meclis kısa sürede iş yoğunluğu nedeniyle görevini tam olarak yerine getiremez hale gelmiştir.

²³⁹ İlber ORTAYLI: a.g.e., s.102

²⁴⁰ Şerif MARDİN: Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.212

²⁴¹ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.172

Artan iş gücü karşısında en çokta kanun tasarılarını hazırlama görevi yerine getirmekte güçlük çeken Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin içinde bulunduğu zorlukları ortadan kaldırmak üzere yeni bir yasama organının kurulması kararlaştırılmıştır. Bu amaçla da Meclis-i Vala'nın iki temel işlevi olan yargı ve yasama birbirinden ayrılarak 26 Eylül 1854 tarihinde Meclis-i Ali Tanzimat adında yeni bir yasama organı oluşturulmuştur.²⁴² Ancak 1861 yılına kadar görevini sürdüren bu meclis ile Meclis-i Vala'nın görev ve yetkileri arasındaki ayırım hiçbir zaman tam anlamıyla belirginleştirilememiştir.

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye meclisi daha sonra zamanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1868 yılında hukuk işleriyle uğraşacak Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve memurlar hakkında idare ve yargı yetkilerine sahip yüksek bir mahkeme vazifesine sahip Şuray-ı Devlet adında iki ayrı meclise ayrılmıştır. Fransa'daki Conseil d'Etat'ın benzeri olan Şuray-ı Devlet müessesesi Danıştay adıyla günümüze kadar süregelmiştir. Yine bu dönemde Fransız vilayet kanunu örnek alınarak 1864'de Vilayet Kanunu çıkarılmış ve buna göre valilerin yetkileri arttırılmıştır.²⁴³ Türkiye Cumhuriyeti'nin idari yapısını da büyük ölçüde etkileyen bu kanunla daha çok halkın yönetime katılmaları hedeflenmiştir.

Yeni vilayet kanununa göre Osmanlı idari yapısı yeniden düzenlenerek, vilayet, liva, kaza(ilçe) ve köy olarak örgütlenmiştir. Bu birimlerin başında ise sırasıyla vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtarların bulunması öngörülmüştür. 1864 Vilayet Kanunun getirdiği bir diğer yenilik ise yargı alanındaki taşra kuruluşlarıdır. Her vilayet, liva ve kaza için Meclis-i Temyiz-i Hukuk(hukuk) ve

²⁴² Ali YALÇIN: Tanzimatla Beraber Türk Kamu Yönetiminde Meydana Gelen Değişmeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.63

²⁴³ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1008

meclis-i cinayet (ceza mahkemeleri) kurulmuştur.²⁴⁴ Ayrıca yine bu kanunla idarenin her kademesinde, üyelerinin çoğu seçimle iş başına gelen idare meclisleri kurulmuştur. İdare amirlerinin başkanlığındaki bu meclisler, Müslim ve Gayrimüslimleri halkın temsilcilerinden oluşmaktaydı.²⁴⁵

İdari alandaki bir başka yenilikte eyalet ve sancak yönetiminin yeniden düzenlenmesidir. Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde birkaç köy birleştirilerek, ilk defa köyle sancak arasında kaza adı altında bir idari birim oluşturulmuş ve kazaları kaza müdürü olarak adlandırılan ve seçimle atanan kimselerin idare etmesi öngörülmüştür.²⁴⁶ Muhtarların ve kaza müdürlerinin seçimle atanmaları halkın seçim kavramıyla tanışması açısından önemli gelişmelerdir.

Tanzimat döneminde Avrupa devletleriyle ilişkilerin yoğunlaştırılması sonucu hemen her alanda yeni yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmış ve bunların karşılanması içinde bir çok yeni devlet kurumun açılması zorunlu bir duruma gelmiştir. Mali, idari, hukuk, ticaret, ekonomi ve eğitim alanlarında bir çok yasa ve tüzükler hazırlanmıştır.²⁴⁷

Tanzimat fermanının ilanından sonra yeniliklerin gerçekleştirildiği bir diğer alan da eğitim alanıdır. Bu dönemde eğitim ve öğretim programı düzenlemek için özel bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun hazırladığı kanuna göre; medreselerin dışında, devletin kontrolü altında bir darülfünunun kurulması, ortaokulların açılması ve bu okullar ile ilkokulların ulema'nın elinden alınarak devlete verilmesi öngörülmüştür. Daha sonra milli eğitim

²⁴⁴ Cengiz BECERME: Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.63

²⁴⁵ Osman TOPAL: Türkiye'de Siyasal Modernleşme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.66

²⁴⁶ Derviş KILINÇKAYA: a.g.m., s.37

²⁴⁷ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.259

işlerinin yürütülmesi ve kontrol edilmesi maksadıyla Meclis-i Daimi Maarif-i Umumiye" kurulmuştur. Bu meclis ilk,orta ve yüksek öğretim kurullarını medresenin nüfuzundan kurtararak devletin otoritesi altına almaya çalışmıştır. Bu dönemde medresenin dışında kurulan okullar yavaş yavaş Batılı şekil ve usullere kaymışlardır.²⁴⁸

Bu dönemdeki milli eğitimde, Batı program ve usullerinin kabul edilmesi, batıdan öğretmenler getirtilmesi, yüksek okulların öğretiminde yabancı dil kullanılması ve Avrupa'ya öğrencilerin gönderilmesi²⁴⁹ gibi hareketler eğitim sistemindeki Batı tarzına yönelişi göstermesi açısından önemlidir.

Yine bu dönemde yeni modern okullar açılmış ve eski medreseler ağır ağır geri plana itilmiştir. Yabancı okullar ve Fransız liseleri ayarında Galatasaray lisesi yine bu dönemde (1968) açılmıştır.²⁵⁰ Derslerin çoğunun Fransızca okutulduğu bu okuldan mezun olanlar ileride Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin modernleşmesinde önemli rol oynamışlardır.²⁵¹

Yüksek öğrenimin altyapısını hazırlamak maksadıyla orta öğrenime büyük önem verilen Tanzimat döneminde, bu amaçla yeni tarzda eğitim veren okullar kurulmuştur. 1846'da askeri idadiler, 1847'de Mülkiye Rüştiyeleri ve diğerleri ile yeni usulde orta öğretim kurumlarının açılması yoluna gidilmiştir. Ortaöğretimin gelişmesi üzerine de artan öğretmen ihtiyacını karşılamak amacı ile 1847'de Darülmuallimin, 1862'de Darülmuallimin-i Sıbyan kurulmuştur. Kadınlar için 1842'de Ebe Mektebi, 1858'de Kız Rüştiyeleri, 1870'de Kız Sanayi Mektepleri ve aynı yıl

²⁴⁸ E.Ziya KARAL: a.g.e., s. 182-183

²⁴⁹ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.143

²⁵⁰ Kemal KARPAT: a.g.e., s.16

²⁵¹ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1009

Darülmuallimat kurulmuştur.²⁵² Bu okulların yanı sıra bu dönemde daha önceki dönemlerde açılmış olan askeri okullar yeni bir düzenlemeye tabi utulmuş ve birde kurmay subayların yetiştirilmesi için Erkânı Harbiye Mektebi açılmıştır (1849).²⁵³

Bunların dışında eğitimle ilgili diğer bir konuda Tanzimat fermanın idari alanda gerçekleştirmiş olduğu yeniliklerin uygulanabilmesi için her şeyden önce bu ilkelere uygun bir eğitim sürecinden geçmiş bir bürokrasiye duyulan ihtiyaçtır. Bu durumun neticesi olarak Tanzimat döneminde Batı tarzında eğitim veren kurumların oluşturulmasına önem verilmiş ve bu amaçla 1859'da Mekteb-i Mülkiye ve 1869'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur.²⁵⁴

Tanzimat döneminde hukuk, idare ve eğitim alanları dışında mali ve askeri alanlarda da bir takım yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde askeri alanda gerçekleştirilen en önemli değişiklik, askerlik görevinin vatani bir vazife olduğu temel ilke olarak kabul edilmiştir. Ayrıca her bölgeden alınacak asker sayısının mahallin nüfusuna göre belirlenmesi uygun görülerek yine her aileden bir kişinin askere alınması, askerlik yaşının yirmi olması, yıllık asker sayısının 25.000 olması ve her yıl ordunun beşte birinin yenilenmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁵ Ayrıca yine bu dönemde askerlik hizmetinin beş yıl sürmesi ve askerlerin terhisten sonra yedi yıl redif olarak talim görmeleri de kararlaştırılmıştır.²⁵⁶

²⁵² Derviş KILINÇKAYA: a.g.m., s.39

²⁵³ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.259

²⁵⁴ Derviş KILINÇKAYA: a.g.m., s.38

²⁵⁵ Abdullah SAYDAM: a.g.e., s.340

²⁵⁶ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1008

1847 yılında ise Gayrimüslimlerinde askerlik yapmaları kararlaştırılarak bunların albaylığa kadar terfi edebilmelerine imkan sağlanmış ve buna bağlı olarak da cizye vergisi kaldırılmıştır. Ancak o zamana kadar askerlik yapmayan Gayrimüslimlere gerçekten eşitlik sağlamak için çıkarılan bu kanun ağır gelmiş ve bundan dolayı huzursuzluklar ortaya çıkmıştır.²⁵⁷ Sonuçta Islahat fermanında da konu tekrarlanmış ancak Gayrimüslimlerin askere alınması mümkün olmamış ve yine askerlik bedeli adı altında bir verginin alınarak sorun çözülmüştür.

Bu dönemde Osmanlı kara kuvvetleri, hassa askerlerinden oluşan Birinci ordu, ikinci ordu, Rumeli, Anadolu ve Arabistan ordular olmak üzere beş ayrı büyük birime ayrılmıştır.1848'de bu birimlere Irak ve Hicaz orduları da eklenmiştir.²⁵⁸ Piyade, süvari ve istihkam birlikleri için Fransız talimnameleri benimsenirken, topçu birlikleri içinse Prusya usulü eğitim benimsenmiştir. Aynı zamanda modernize edilen orduyu sevk ve idare için subay yetiştiren askeri okullar açılmıştır.²⁵⁹

Mali alanda ise öncelikle vergilerin iltizama verilmesi yerine muhassıllar eliyle toplanmasına başlandıysa da, vergi hasılatındaki azalma nedeniyle eski sisteme geri dönmüştür.²⁶⁰ Bu dönemde maliyede yapılan ıslahatların, Tanzimat'ın temelini teşkil ettiği ve idari sahada yapılan ıslahatların, daha çok mali merkeziyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Modern maliye idaresinin merkezi kontrol prensibi, yani her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezi hazine adına toplanması ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edilmiş ve maliye teşkilatı bu

²⁵⁷ Abdullah SAYDAM: a.g.e., s.342

²⁵⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.140

²⁵⁹ Kadir KASALAK: "Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961)", Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2000, s.396

²⁶⁰ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1008

prensibe göre yeni baştan düzenlenmiştir.²⁶¹ Ayrıca bu dönemde takip edilen valilerin yetkilerinin azaltılması şeklindeki yönetim politikası mali alanda da uygulanarak mali işler için merkezden geniş yetkili amirler atanmıştır.

Ayrıca bu dönemde padişah, Nisan 1840'ta bir fermanla, Avrupa usulünde teşkil edilecek bir Osmanlı bankasının kurulmasına izin vermiş ve hemen ertesi yılda Türk hükümeti ilk kağıt parayı çıkarmıştır. Bu kağıtlar bazen banknot olarak tanımlanmışsa da bunlara hazine bonosu denmesi daha uygun olacaktır.²⁶² Daha sonra 1863 yılında ise İngiliz ve Fransız sermayeleri ile "Bank-ı Osmanî-i Şahâne" adıyla Osmanlı Bankası kurulmuştur. Bir ticaret bankası olarak kurulan bu bankaya daha sonra banknot çıkarma yetkisi de verilmiş ve 1930 yılına kadar Türkiye'de Merkez Bankası görevini bu banka yerine getirmiştir.²⁶³

Modern Avrupa yöntemlerine göre belediye teşkilatı da ilk kez Tanzimat döneminde kurulmuştur. Tanzimat döneminde yapılan araştırma ve incelemelerden sonra ilk kez Avrupa kentlerindeki belediye teşkilatlarına uygun bir belediye teşkilatının kurulması kararlaştırılmış ve İstanbul'da Şehremaneti adıyla yeni bir makam ve bir meclis oluşturulmuştur.²⁶⁴ Bilindiği üzere bu yenilikten önce şehir yönetiminden kadılar sorumlu idi ve kadının şehir idaresindeki mülki ve belediye ilişkin görevleri birbirinden ayrılmamıştı. Bu açıdan belediye teşkilatının kurulması önemli bir gelişme ise de beklenen sonucu verememiştir.

²⁶¹ Osman TOPAL: Türkiye'de Siyasal Modernleşme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.62

²⁶² Bernard LEWIS: a.g.e. s.111

²⁶³ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.151

²⁶⁴ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.263

Şehremaneti'nin başarısız olmasının en büyük nedeni çok görevli ve az yetkili bir kurum olarak teşkil edilmiş olmasıdır. Şehremaneti'nin belediye hizmetlerinin yanı sıra maliyeye ait vergileri toplayıp hazineye teslim etmek gibi görevleri de vardı ve Meclis-i Valaya bağlı bir teşkilat olmasına karşın vergi toplamakta Maliye Nezaretine, güvenlik işlerinde Zaptiye Nezaretine, fiyat ve esnaf meselelerinde Ticaret Nezaretine, kaldırım yapım ve onarım işlerinde ise Nafia Nezaretine başvurması gerekmekteydi.²⁶⁵ Şehremaneti bütün bunların dışında birde şehir meclisinde aldığı kararları uygulayabilmek için hükümetin onayını alması gerekiyordu. Şüphesiz bütün bu bürokratik engeller sonucunda ise teşkilatın başarısızlığı kaçınılmaz bir hal almıştır.

Ayrıca İstanbul'da olduğu gibi diğer yerlerde de Tanzimat'tan önce Belediye hizmetlerini kadılar ve vakıflar yürütmekteydi. Kadı'nın belediye işlerinden sorumlu memuru ise muhtesibtî. Muhtesib'ten başka, şehremini, şehirmaibi, ayan yada şehirkethüdası gibi memurlar da az yada çok belediye işleriyle ilgili görevlilerdi. Ancak taşra belediyelerindeki şehir kethüdaları yada ayanlar, bir bakıma belediye reisi olarak da değerlendirilebilir. Batılı anlamda belediye teşkilatlarının İstanbul dışındaki bölgelerde kurulması ise ancak 1870 yılından sonra mümkün olmuştur. Daha sonra ise 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile taşra belediyelerinin yasal temeli oluşturulmuştur.²⁶⁶

Bu dönemde modern Avrupa yöntemlerine göre yeni bir arşiv teşkilatı da kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun yabancı devletlerle yaptığı antlaşmalar, çeşitli konulardaki fermanlar, eyalet defterleri gibi resmi nitelikteki evrakların korunması amacıyla Bâbîâli'de bir Hazine-i Evrak binası

²⁶⁵ Abdullah SAYDAM: a.g.e., s.155

²⁶⁶ Ali YALÇIN: Tanzimatla Beraber Türk Kamu Yönetiminde Meydana Gelen Değişmeler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.79

yaptırılmıştır.²⁶⁷ Ayrıca yine bu dönemde şehirlerin ve limanların keşfi yaptırılarak haritalar çizdirilmiştir.²⁶⁸

Bilindiği üzere Osmanlı devletinin ilk Türkçe gazetesi olan ve II.Mahmut döneminde yayınlanan Takvim-i Vekayi, resmi gazete niteliğinde olduğundan tam manasıyla bir gazete olarak görülmemiştir. Gerçek anlamda sivil ilk Türk gazetesi 1860 yılında Tercüman-ı Ahval adıyla yine Tanzimat döneminde yayınlanmıştır. Bundan iki yıl sonra basılan Tasvir-i Efkâr gazetesi de Osmanlı basın hayatını güçlendirmiştir.²⁶⁹

Tercüman-ı Ahval gazetesi ve Tasvir-i Efkâr gazetesinin yayınlanmasını diğer yeni gazete ve dergilerin yayınlanması izlemiş ve bu sayede özel Türk gazeteciliği iyice gelişmiştir. İlk dönemde yayınlanan gazeteler her konuda yayımlar yaparak, kamuoyunu oluşturma ödevini şaşılacak bir sürat ve başarıyla yerine getirmişlerdir. Bu dönemde gerek ekonomi ve sosyal, gerekse de siyasal düşünde ilerici görüşlerle tutucu görüşler arasındaki tartışmalar, paşa lâyhaları'nın satırlarından gazetelere ve gazetelerden de kamuoyuna kolayca yansıtılmıştır.²⁷⁰

Tanzimat fermanının ilanıyla başlayan bu dönemde gerçekleştirilen yenilikler, Batıya yönelişin, fikir bakımından Batının etkisinin Osmanlı Devletine önemli bir yansımadır. Fransız inkılabının milli egemenlik ve bağımsızlık anlayışının bir mücadelesi olan 1830 ihtilalleri, Osmanlı Devletinde 1839 yılında Tanzimat Fermanında kendisini göstermiştir. Daha sonra Batı dünyası ile siyasi ve hukuki bir ilişki başlamış ve düşünce

²⁶⁷ Y.YÜCEL, A.SEVİM: a.g.e., s.263

²⁶⁸ A. İhsan GENCER: a.g.m., s.444

²⁶⁹ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1009

²⁷⁰ Necdet KURDAKUL: Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, Kültür Bakanlığı Yayınları,Ankara,1997,s.111

özgürlüğü, milli egemenlik, meşrutiyet, cumhuriyet kelimeleri aydınların ilgisini çekmeye başlamıştır.²⁷¹

Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak da yaklaşık bir asırdır sürmekte olan yenilik hareketleri arasındaki farklılıklar iyice belirginleşmiştir. Temelde iki devreye ayırabileceğimiz yenilik hareketlerinin birinci devresi; yenilik hareketleri üzerinde hakim olan fikirlerin Osmanlı Devletinin kendi tarih ve kültüründen esinlendiği devredir. İkinci devre ise, yenilik hareketlerinin başlamasından çok Avrupa kültür ve medeniyetinin tesirlerinin görüldüğü devredir.²⁷² Tanzimat dönemi işte bu ikinci devirde gerçekleştirilen yenilik hareketleri içinde gelişmiş bir dönemdir.

Gerçektende Osmanlı Devletinde, Tanzimat döneminde gerçekleştirilen devleti kurtarma ve yenileşme hareketleri ile Tanzimat dönemine kadar gerçekleştirilen devleti kurtarma çabaları arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, Tanzimat'tan önceki hareketlerin Osmanlı askeri gücünün yenileştirilmesini öncelikli bir zorunluluk olarak görmesi, Tanzimat'ın ise bu anlayışa yeni bir açı kazandırarak, askeri reformların yapılabilmesi için düzenin idari,hukuki ve iktisadi yapısında da yenilikler yapılması gerektiğini vurgulamış olması²⁷³ bu farklardan biridir.

Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketlerini daha önceki yenileşme hareketlerinden ayıran bir başka özellikte III.Selim ve II.Mahmut devirlerinde gerçekleştirilen geniş ölçekli düzen hareketlerinde ordunun teknik ve bilim kurullarında, hükümet organlarının şekillerinde Avrupa usullerine yer verilmesine rağmen, Avrupa'nın Rönesans'tan beri kanun ve hak

²⁷¹ Ercan HAYTOĞLU:a.g.m., s.532

²⁷² A. İhsan GENCER: a.g.m., s.431-432

²⁷³ Şerif MARDİN: a.g.e., s.212

kavramlarına vermeye başladığı yeni değerlere önem verilmemiş olmasıdır²⁷⁴ Tanzimat'tan önceki düzen çalışmalarında, kişi ve devlet haklarında hiçbir değişiklik gerçekleştirilmediği halde, Tanzimat döneminin başlıca özelliğini haklar alanındaki yeni değerler teşkil eder.

Tanzimat dönemi yenilik hareketleri ile Tanzimat öncesi yenilik hareketleri arasındaki mevcut farklardan biriside düşünce sisteminden kaynaklanmaktadır. Tanzimat'tan önceki hareketleri yönetenler, Doğunun düşünce sisteminden kopmayarak Batıdan alınacak bir takım örneklerle imparatorluğa çeki düzen verileceğini ve Batının üstünlüğünün düşünce alanında değil de teknik alanda olduğunu düşünmüşlerdir. Tanzimat döneminde ise Batı düşünce sisteminin bütünü ile temasa geçilmiş ve Batının askeri ve teknik alanlardaki üstünlüğü kabul edildiği kadar milli eğitim, edebiyat ve sanat alanlarındaki üstünlüğü de kabul edilmiştir.²⁷⁵

Tanzimat dönemini önceki yenilik hareketlerinden farklı kılan bir diğer özelliği de daha öncede değindiğimiz gibi, anayasalı rejimin gerçekleşmesi yolunda ilk adımın bu dönemde atılmış olmasıdır. Padişahın kendi otoritesini, tek taraflıda olsa kendisinin sınırlaması ilk defa bu dönemde gerçekleşmiştir. Birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğinde olan Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlı haklar düzenini kökten değiştirmiş ve yönetim değerleri ve yapısını Batı modeline uygun olarak düzenlenmesini öngörmüştür.²⁷⁶

Bu dönemin Türk modernleşme sürecine önemli katkılarından biride Türkiye'deki demokrasi hareketlerinin fiili şekilde ilk adımının bu dönemde

²⁷⁴ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.193

²⁷⁵ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.194

²⁷⁶ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.119

atılmış olmasıdır.²⁷⁷ Gerçektende bu dönem, ülkede demokratik arayışların önem kazandığı bir süreç olmuş ve ilk defa demokrasinin o dönemdeki en ileri tatbik şekli olan cumhuriyet kelimesi edebiyat yoluyla da olsa dilimize girmiştir.²⁷⁸

Tanzimat döneminde Osmanlı devlet yapısı halen hanedan, saltanat, hilafet üçgenine dayalı olduğundan modern anlamda özgürlük ve eşitlik sadece edebiyatta kendini göstermiştir. Aydınlar, siyasi ve askeri yetkililerde milli egemenlik fikrini devlete hakim kılmak için kayda değer bir çaba göstermemişlerdir. Devlette var olan bu yönetim yapısı karşısında Cumhuriyet düşüncesinin uygulanabilirliği olmadığı için bu dönemde Meşrutî yönetim esas hedef olmuştur.²⁷⁹

2.5. I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ

Osmanlı Devletinde Tanzimat döneminden beri yürütülen modernleşme ve yenileşme hareketleri, nihayetinde 1876 yılında Kanun-i Esasî'nin kabulü ile anayasal bir rejime geçiş ile sonuçlanmıştır.²⁸⁰ I. Meşrutiyet, ilk anayasanın ilan edildiği 23 Aralık 1876 tarihi ile Meclis-i Meb'ûsan'ın tatil edildiği 13 Şubat 1878²⁸¹ tarihleri arasındaki süreci kapsamakla birlikte, I.

²⁷⁷ A.Bedevi KURAN: Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959, s.52

²⁷⁸ Ercan HAYTOĞLU: a.g.m., s.533

²⁷⁹ Ercan HAYTOĞLU: a.g.m., s.533

²⁸⁰ Selda K. KILIÇ: "1876 Kanun-ı Esasinin Hazırlanışı" **Osmanlı, Yeni Türkiye** Yayınları, Ankara, 1999, s.355

²⁸¹ M. Şükrü HANİOĞLU: "Meşrutiyet" T.D.V.İ.A. C.29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, s.391

Meşrutiyet dönemi denildiğinde, II. Meşrutiyetin ilanına (1908) kadar olan süreç kast edilir.²⁸²

Meşrutiyet kavramı, o devirde hükümdarın mutlak otoritesinin sınırlandırılması ve şarta bağlanması olarak anlaşılmakta ve 'şart' kökünden gelen meşruti kelimesinden türetilen kavram o zamana kadar siyasi literatürde pek kullanılmamaktaydı. O dönemde anlamı tam olarak belirginleşmemişse de meşrutiyet kelimesi 'meşveret'ten, 'parlamentar sistem'e kadar bir çok anlamda kullanılmıştır.²⁸³

Kanun-ı Esasinin kabulü ile birlikte, kurulacak olan parlamentonun tayinle atanan 25 üyeli Ayan meclisinden ve iki dereceli seçimi kazanan 130 üyeli Mebusan meclisinden oluşması öngörülmüştür. Buna bağlı olarak Ayan Meclisi üyeleri padişah tarafından atanmış, Müslim ve Gayrimüslim mebuslar ise seçimle işbaşına gelmişlerdir. Mebusların tecrübesizliği ve çoğunluğunun tahsilinin yeterli olmamasına karşın, Mebusan Meclisi vazifesini ciddiyetle yürütmüş, halkın dertleri ve devlet idaresindeki yolsuzluklar Meclis'te layıkıyla dile getirilmiştir. Ancak Osmanlı ordusunun Rus kuvvetleri karşısındaki o dönemdeki yenilgisinden hükümeti sorumlu tutan mebusların, sert tepkilerde ve isteklerde bulunmaları sebebiyle meclisin Kanun-ı Esaside belirtilmiş yetkilerini aşarak Padişahın hükümlerine müdahale ettiğine inanan II. Abdülhamid tarafından Parlamento feshedilmiştir.²⁸⁴

I.Meşrutiyetin sona erışı, bir anlamda Tanzimat devrinin ve Tanzimat ideolojisinin de sonunu getirmiştir. Reform, hürriyet ve temel hak talepleri aceleye getirilmiş bir Kanun-i Esasi ile fiilen ve hukuken zeminini

²⁸² Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.173

²⁸³ Bayram KODAMAN: "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi" D.G.B.İ.T. C.12,Çağ Yayınları, İstanbul, 1989,s.31

²⁸⁴ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1010

kaybetmiştir. Basın hayatının henüz emekleme devresini yaşadığı, haberleşme imkanlarının az ve sınırlı olduğu o dönemde bu tür taleplerin kamuoyu desteğini arkasına alması gibi bir şey söz konusu olamazdı.²⁸⁵

Çok kısa sürmüş olan bu devre, meşruti yönetimi, bir imparatorluk bünyesinde, gerçekleştirmek amacıyla yapılmış ve tarihte eşi olmayan büyük bir hareket olarak kabul edilebilir. I. Meşrutiyet'in kurulması, Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi baskısının derecesine bakılmaksızın, Osmanlı İmparatorluğunda onsekizinci yüzyılın ilk yarısında başlayıp aralıklarla devam etmiş olan Batılılaşma hareketinin zaruri ve doğal bir neticesi olmuştur.²⁸⁶

1876 yılında kabul edilen Kanun-ı Esasi, beklenenin aksine milli egemenlik ilkesine dayanmamış; bütün yetkileri hükümdarda toplamış, temel hak ve özgürlükleri ise sınırlı ve hiçbir güvencesi olmaksızın getirmiştir. Buna rağmen, 1860'lı yıllarda başlayan ve sayıca çok az olan bir aydın sınıf tarafından yürütülen özgürlük mücadelesi, 1876 yılında ülkede bir anayasal düzen kurulması yolunda bir başlangıç noktası teşkil etmiştir.²⁸⁷

1876 Kanun-ı Esasi'si padişah tarafından ilan edilen bir yasa hükmünde olmasına rağmen bir anayasa niteliğindedir ve Kanun-ı Esasiyi doğuran sosyal ve siyasi gelişmelere esasında bir anayasa hareketi olarak bakmak mümkündür. Zaten, 1876 Kanun-ı Esasini modern anayasaları ölçü olarak değerlendirmek yanlış olacağından; Kanun-ı Esasiyi bir geçiş devri

²⁸⁵ Bayram KODAMAN:a.g.m., s. 42

²⁸⁶ E.Ziya KARAL: Osmanlı Tarihi, C.8,T.T.K.Basımevi,Ankara,1983,s.241

²⁸⁷ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.189

anayasası olarak görmek ve böyle bir metinde çağını aşan demokratik ve temel haklar manzumesini aramamak gerekir.²⁸⁸

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin geleceğini ancak sosyal ıslahata, rejimin ve onu meydana getiren müesseselerde yapılacak düzenlemelere bağlı olduğunu düşünen II.Abdülhamid askeri, merkezi ve mahalli yönetimden, eğitim kurumlarından, adalet mekanizmasına, güzel sanatlardan iktisadi ve mali müesseselere kadar Osmanlı toplumunun her bölümünü ihtiva eden bir ıslahat programı hazırlatmış ve uygulatmıştır.²⁸⁹

II.Abdülhamid devrinde hükümetin teşebbüsleri ile ordu, eğitim ve bayındırlık konularında köklü bir batılılaşma hareketine geçilmiş olduğu yolunda genel bir kanaatin oluşmuş olması da II.Abdülhamid'in yeniliklere verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemde ordunun ıslahı için Batıya öğrenciler gönderilmiş, ülkeye askeri heyetler getirilmiştir. Eğitim alanında yeni okul binaları yapılmış ve yeni okullarda kurulmuştur.²⁹⁰

II.Abdülhamid dönemindeki en olumlu gelişmelerde eğitim alanında yaşanmıştır. Küçük Said Paşa'nın sadrazamlığı döneminde İmparatorluğun hemen her köşesinde rüşdiye ve idadiye okulları açılmıştır.²⁹¹ Diğer yandan yüksek öğretimde hem okul hem de öğrenci sayısında ciddi artışlar yaşanmıştır. 1859'da devlet memurlarının eğitim merkezi olarak kurulan Mülkiye Mektebi, 1877 yılında özellikle üst sınıflarda yeniden düzenlenmiş ve ders konuları modern konuları da kapsamak üzere düzeltilmiştir.²⁹²

²⁸⁸ Bayram KODAMAN: a.g.e., s.31-s.40

²⁸⁹ Mim Kemal ÖKE: "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu" D.G.B.İ.T. C.12, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.236

²⁹⁰ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.567

²⁹¹ Ercüment KURAN: a.g.e., s.1011

²⁹² Bernard LEWIS: a.g.e. s.179

Başta Mülkiye ve Harbiye olmak üzere önceki reformculardan miras alınan askeri ve sivil tıp okulları, topçuluk, deniz ve kara mühendis okulları gibi bazı diğer kuruluşlar yine bu dönemde muhafaza edilip, genişletilmiştir. Mevcut okullara yeni yüksek ve mesleki okullar eklenmiştir. Bunlardan bir kısmı kısa ömürlü olduysa da genel olarak etkileri önemli olmuştur. Bunlar arasında Maliye (1878), Hukuk (1878), Güzel Sanatlar (1879), Ticaret (1882), Mülki Mühendis (1884), Baytar (1889), Polis (1891), Gümrük (1892) okulları ve geliştirilmiş yeni bir tıp okulu da (1898) vardı.²⁹³

Bu dönemdeki bir diğer önemli gelişmede askeri eğitim alanında gerçekleştirilen reformlardır. Bu reformlar sayesinde askeri eğitim rasyonelleşmiş, askeri okullarda ihtisas dersleri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ayrıca açılan yeni idadi ve rüştiyeler sayesinde askeri eğitim kurumları, memleket sathına yayılmış önceleri nüfuz edemediği halk tabakalarından eleman almaya başlamıştır. 1870'li yıllardan itibaren de askeri rüştiyelerin kurulmasıyla birlikte askeri eğitim ilkokulun sonundan itibaren başlar hale gelmiştir.²⁹⁴

Askeri eğitim alanında gerçekleştirilen reformların bir sonucu da askeri orta eğitim kurumlarındaki eğitim araç gereçlerinin, diğer dengi okullara göre çok iyi bir düzeye ulaşmasıdır. II.Abdülhamid devrinde askeri okullar, içi Avrupa'dan getirtilen küre, harita, dürbün, elektrik makinesi gibi ders aletleri ile donatılmış laboratuarlara sahip olmuştur. İlk defa askeri okul öğretmenleri, Batı'dan yaptıkları çevirilerle ders kitapları hazırlamış, ders notları ilk kez askeri okullarda Türkçe yazılıp basılmış, Türk dilinin ilk dilbilgisi kitapları da askeri öğretmenler tarafından yazılmıştır. Askeri okullarda; sıra, öğretmen

²⁹³ Bernard LEWIS: a.g.e. s.179-180

²⁹⁴ Doğan AKYAZ: "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Subay Yetiştirme Meselesi ve İstikbal Harbindeki Askeri Kadronun Ortaya Çıkış Serüveni" **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2000, s.535

kürsüsü, sandalye, kara ve taş tahta, harita, yer küresi de yine ilk kez bu dönemde kullanılmıştır.²⁹⁵

I. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen en önemli yenilik çağdaş bir üniversitenin kurulmasıdır. Çağdaş bir darülfünün kurma düşüncesi ilk olarak 1845 yılında ortaya atılmışsa da bu fikir ancak 1870 yılında gerçekleşebilmiştir. Ancak bu darülfünün dar düşünceli kişilerin muhalefeti ile bir yıl gibi kısa bir süre sonra kapatılmıştır.²⁹⁶ 1900 yılında ise yapılan uzun hazırlıklardan sonra, daha sonraları İstanbul Üniversitesi olarak tanınan Darülfünün açılmıştır. Bu üniversite İslam dünyasında açılan gerçek anlamda modern, yerli ilk üniversitedir.²⁹⁷ Yeniden açılan Darülfünunda ilk olarak, ilahiyat (Ulumu Diniye-i Aliye), Fen (Ulumu Riyaziye) ve Edebiyat şubeleri kurulmuştur. Önceki dönemlerde kurulmuş olan tıp ve hukuk mektepleri ise dördüncü ve beşinci şubeler olarak kabul edilmiştir.²⁹⁸

Askeri kalkınmada ise Avrupa'nın desteğini almak isteyen II.Abdülhamid bu dönemde Avrupalı ülkelerden askeri uzmanlar istemiştir. Bu isteğe olumlu cevap gelmesi üzerine çeşitli ordu sınıflarına mensup yüksek rütbeli subaylardan oluşan dört kişilik bir Alman heyeti İstanbul'a gelmiştir.²⁹⁹ Ayrıca yine bu dönemde jandarma Fransız uzmanlara, donanma ise İngiliz uzmanlara teslim edilmiştir.³⁰⁰

²⁹⁵ Mustafa ÖZBEY: "II.Meşrutiyet Sürecinde Askeri Orta öğretim Kurumlarında Eğitim ve Öğretim" **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi,Ankara,2001, s.346

²⁹⁶ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.393

²⁹⁷ Bernard LEWIS: a.g.e. s.180

²⁹⁸ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.394

²⁹⁹ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.188

³⁰⁰ Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.239

Bu dönemde eğitim alanı dışında idari alanda da önemli ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Eyaletleri merkeze bağlamak ve böylece gerçekleştirilen yeniliklerin ülkenin her tarafında uygulanabilmesini sağlamak amacıyla 1876 yılında mahalli idareler kanunu çıkarılmış ve bununla birlikte, kanun uyarınca mahalli idarelerde meclisler teşkil edilmesi ve halkın yönetime dahil olması da sağlanmaya çalışılmıştır.³⁰¹

I. Meşrutiyet döneminde önemli reformların gerçekleştirildiği diğer bir alanda hukuktur. II.Abdülhamid'in tahtta olduğu bu devrin en önemli hukuk reformları, padişahın idaresinin ilk birkaç yılında gerçekleştirilmiştir ve esasında bunlar Tanzimat devrinde başlayan bir sürecin tamamlanmasıdır. Bu dönemde adliye nazırlığı kurulmuş ve ticaret mahkemeleri üzerinde bu nazırlığa yetki verilmiştir.³⁰²

II. Abdülhamid devrinde hukuk alanında gerçekleştirilen diğer yeniliklere örnek olarak; mahkeme dilekçelerinin, mülki amirlere verilmesi yerine mahkemelere verilmesi, Ceza Muhakemeleri usulleri ile Hukuk Muhakemeleri usullerinin tespit edilmesi, mahkemelerde savcılık teşkilatının kurulması, merkezde ve vilayetlerde Adliye müfettişlikleri kurulması gösterilebilir.³⁰³ Bu usuller ve teşkilatlar adalet müessesesine çağdaş bir nitelik kazandırması hasebiyle önem taşımaktadır.

Ayrıca yine bu dönemde Osmanlı hukuk sisteminin en belirgin özelliği olan dağınıklık ve işbirliği noksanlığı problemi de ele alınmıştır. I.Meşrutiyet dönemine gelindiğinde İmparatorluk dahilinde çalışmaları arasında hiçbir bağ olmayan dört ayrı adalet mercii mevcuttu. Sultan II.Abdülhamid Osmanlı

³⁰¹ Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.238

³⁰² Bernard LEWIS: a.g.e. s.181

³⁰³ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.348-349

devletinin adalet mekanizmasındaki bu kargaşaya son vermek maksadıyla muhataplarının inanç ve milliyetine dayanmayan, bütün halkı aynı ölçü ve kaidelerden mesul tutan dava ve usullerine has Nizamiye Mahkemeleri kurdurmuştur.³⁰⁴

I.Meşrutiyet döneminde, bütün ülkede ticaret, ziraat ve sanayi odaları açılmıştır. İlk defa 'tahriri nüfus' teşkilatı kurularak memlekette insan gücü ve mal varlığının istatistiki bir şekilde her yıl düzenli olarak tespitine çalışılmıştır. Daha önceki dönemde kredi kuruluşları olarak ortaya çıkan 'Memleket ve Menafi sandıkları' 1888 yılında Ziraat Bankasına dönüştürülmüştür. Yine bu dönemde bu bankanın teşkilatı genişletilerek çeşitli bölgelerde şubeleri açılmış ve çiftçiler desteklenmiştir.³⁰⁵

Demiryollarında da ciddi gelişmelerin yaşandığı bu dönemde yapılan demiryolları uzunluk olarak pek fazla değillerse de özellikle Viyana - İstanbul hattı gibi stratejik bağlantıları sağlaması açısından önemlidir.³⁰⁶ Ulaştırma alanındaki bir diğer yenilik de telgrafın ülke geneline yayılışıdır. Bu dönemde Hicaz ve Basra'ya kadar yeni telgraf hatları çekilmiş ve telgraf personeli sorununu çözmek için Galatasaray ve Darüşşafaka Sultanilerinin programlarına telgrafçılık dersleri konulmuştur. Ayrıca ilk tramvaylarda yine bu dönemde yapılmıştır.³⁰⁷

Bu dönemde sıkı bir şekilde sansürlenerek iyice etkisiz hale getirilen gazeteler, sadece sayılarını ve okuyucularını arttırmak ve böylece daha fazla Türkü haber okumak gibi Avrupalı bir adete alıştırmak yoluyla da olsa, Türkiye'nin modernleşmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

³⁰⁴ Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.238

³⁰⁵ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.186

³⁰⁶ Bernard LEWIS: a.g.e. s.183

³⁰⁷ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.188

Bunun yanı sıra basımevlerinden gittikçe artan sayıda çıkan dergiler ve kitaplarda en az gazeteler kadar önemliydi.³⁰⁸

I.Meşrutiyet'e kadar süre gelen Batılılaşma hareketleri ya padişahların yada bizzat padişahların desteklediği sadrazamların eseri iken I.Meşrutiyet dönemindeki Batılılaşma hareketleri ise öncekilerin aksine padişah ve sadrazamların muhalefetine karşı gençlerin, ilkin fikir alanında başladıkları bir mücadelenin eseridir.³⁰⁹

Ayrıca meşrutiyetin dayandığı Kanun-ı Esasi (anayasa) batılı hukuk devletin temel ilkelerini kapsadığı için Osmanlı hükümeti, otokratik yapısını kaybederek parlamentocu bir zemin üzerine oturtulmuştur. Osmanlı halkları cemiyet yönlerinden olduğu gibi, siyasi haklar yönünden de eşit kabul edilmiş, ortak bulundukları bir vatan ile anayasanın güvenliğini sağlamak hususunda devlet idaresini denetleme yetkisine sahip olmuşlardır. Bu suretle Avrupa'ya mal edilmiş olan insan hakları prensipleri ve hürriyete dayanan modern hukuk devleti ilkeleri Osmanlı devletine de aktarılmıştır.³¹⁰

2.6. II.MEŞRUTİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ

II.Meşrutiyet, II.Abdülhamid'in 14 Şubat 1908 tarihinde tatil ederek bir daha toplamadığı Osmanlı Meclis-i Umumisi'ni 23 Temmuz 1908 tarihinde yeniden toplantıya çağırması anlamına gelir. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi gibi tanımlamalar yanlış değilse de en azından eksik bir anlam

³⁰⁸ Bernard LEWIS: a.g.e. s.186

³⁰⁹ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.565

³¹⁰ E.Ziya KARAL: a.g.e., s.565

taşrlar. Çünkü esasında Osmanlı Kanunu-ı Esasi'si feshedilmemiş, aksine her yıl yayınlanan Devlet salnamelerinin başlangıcında yer almıştır.³¹¹ II.Meşrutiyet dönemi olarak ele aldığımız dönem ise Osmanlı Meclis-i Umumisi'nin yeniden toplantıya çağrıldığı 1908 yılından Cumhuriyet'in kurulduğu tarihe kadar geçen süreci kapsamaktadır.

II.Meşrutiyet hareketi ülkemizin modernleşmeye yönelmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimatla hız kazanan batılılaşma hareketleri, II.Meşrutiyet döneminde devletin sosyal ve siyasi bütün müesseselerinin modernleştirilmesi şeklinde devam etmiştir. II.Meşrutiyet döneminde ülkedeki aydınların öncülüğünde, sosyal ve kültürel adımlarla milli olduğu kadar çağdaş bir toplum oluşturma gayesi güdülmüştür.³¹²

Meşrutiyet'in tekrar ilanıyla birlikte Osmanlı tebaası, şahsi ve siyasi haklarını kullanabilmek açısından önemli haklar kazanmış, Türk siyasi hayatında ilk çok parti denemesine zemin hazırlanmış ve Meclis 1876'daki zafiyetlerinden arındırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca kuvvetler ayrılığı prensibi göz önünde tutularak yasama ve yürütme güçleri arasında denge gözetilmiştir.³¹³

Ayrıca 1909 yılında Kanunu-ı Esasi'de gerçekleştirilen değişikliklerle, gerçek anlamda Meşruti bir düzene geçiş gerçekleştirilmiştir. Padişah, yasama ve yürütme üzerindeki yetkilerini yitirmiş; yürütme organı olarak hükümet, devlet teşkilatı içerisindeki yerini almıştır. Bunun yanı sıra kabinenin sadece parlamento önünde sorumluluğu esası benimsenerek

³¹¹ Bayram KODAMAN:a.g.e., s.42-43

³¹² Ülkü GÜRSOY: II.Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma,Ankara,1999,s.299

³¹³ Bayram KODAMAN:a.g.e., s.49

demokratik bir denetim sistemi kurulmuş ve meclisin feshedilme şartları ağırlaştırılarak parlamentonun konumu güçlendirilmiştir. ³¹⁴

II.Meşrutiyet ile birlikte Türk Siyasi hayatına giren en önemli yeniliklerden biride “Milli Hakimiyet” prensibidir. Saltanat etme yetkilerini sembolik bir mahiyette koruyan hükümdarın Kanun-ı Esasiye bağlılık yemini etmek zorunda olması ve üstelik de bunun meclis huzurunda yapılması yanında, yasamanın meclise, yürütmenin usulüne uygun şekilde seçilmiş hükümete bırakılması, “Milli Hakimiyet” prensibinin yerleşmeye başladığının göstergeleridir. Bu açıdan bakıldığında II.Meşrutiyet’in Batılı örneklerine birincisine oranla daha yakın olduğu söylenebilir. ³¹⁵

II.Meşrutiyet döneminin ilk seçimlerinde İttihat ve Terakki büyük bir çoğunluk sağlayarak Türk tarihinin ilk siyasi partisi niteliğini kazanmıştır. Ancak İttihat ve Terakki üyeleri, kabine kurma görevini üzerine almayarak sadece kurulan kabineye birkaç üye yerleştirmekle yetinmişlerdir. Cemiyet kabine kurma görevini üzerine almamasına karşın kurdurduğu hükümetlerin her işine karışarak hükümeti perde arkasından yönetmeye başlayınca, bu durum bir çok aydını rahatsız etmiş ve bunlar İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefete geçmişlerdir.Bu ilk partinin dışında, gerek muhalefetin gerekse de demokratik düzenin bir sonucu olarak, İttihat ve Terakki’nin karşısında yeni bazı partiler ortaya çıkmıştır. ³¹⁶

On yıl süren İttihat ve Terakki yönetiminde ülke hızla yenilenmiştir. Bu devrede şehirlerde belediye teşkilatı kurulmuş, özellikle İstanbul’da 1854’den beri mevcut olan Şehremaneti teşkilatı geliştirilerek payitahtın temizlik, asayiş

³¹⁴ T.Zafer TUNAYA: “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid” Türkiye’de Siyasal Gelişmeler,İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,İstanbul,2001,s.21

³¹⁵ Bayram KODAMAN:a.g.e., s.49

³¹⁶ Fahir ARMAOĞLU: Siyasi Tarih ‘1789-1960’,Ayyıldız Matbaası,Ankara,1975,s.309

ve itfaiye işleri Batılı usulde düzenlenmiştir. Zirai ve iktisadi kalkınmada milli bankacılığın önemi anlaşıldığından, 1971 yılında, daha önceki dönemde kurulan Ziraat Bankasının yanı sıra “Osmanlı İtibarı Milli Bankası” devlet kurumu niteliğinde faaliyete geçmiştir. Yine bu devirde Türk Ticaret Bankası da “Adapazarı İslam Ticaret Bankası” adıyla bir komandit şirket olarak kurulmuştur.³¹⁷

Bu dönemde milli ekonomi anlayışı güçlenmiş, milli sanayi ve kooperatifçilik konuları gündeme gelmiştir. Ülke ekonomisindeki olumsuz gelişmelerin çoğunun dış kaynaklı sınırlamalara bağlı olduğunun ülke aydınlarınca anlaşılmasından sonra, serbest ticaret teşvik edilmiş, esnaf ve meslek teşekkülleri kurulmuştur. bunların yanı sıra milli sermayeli özel teşebbüslerin, şirketlerin ve küçük fabrikaların kurulması, yine bu dönemin gelişmeleridir.³¹⁸

Ayrıca İttihat ve Terakki yönetimi taşra ve mahalli yönetimi de ele alarak, yeni kanunlar çıkarmıştır. Bu kanunlardan en önemlisi “İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Kanûn-ı Muvakkatı” ile onu tamamlayan nizamnamedir. Ayrıca birde “Memâlik-i Osmaniye’de Islahiye Hakkında İrâde-i Seniyye” çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen bu düzenlemelerle devlet, batılı anlamda yönetimde merkez ve vilayetler şeklinde ikiye ayrılmıştır.³¹⁹ İşte bu dönemde yürürlüğe konan vilayet ve belediye idare sistemi, sadece ufak değişikliklerle, Türkiye Cumhuriyetinin il idaresinin kanuni ve idari çerçevesini sağlamıştır.³²⁰

Ayrıca bu dönemde, çok geniş ve bozuk halde olan taşra teşkilatını ıslaha yönelik çalışmalar yapıldıysa da bu çalışmalar savaş ve ekonominin

³¹⁷ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1012

³¹⁸ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.209

³¹⁹ Y.Hikmet BAYUR: Türk İnkilâbı Tarihi C.2,T.T.K.Yayınları,Ankara,1983,s.304

³²⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.227

bozuk olması gibi sebeplerden ötürü, diğer yenilik hareketleri gibi genel haliyle sürdürülebilmiştir. Bir çok girişimlerde bulunulan bu devrede, yolların ve özellikle demiryollarının arttırılması için kanunlar çıkarılmış, çeşitli illerde orman, tarım ve imar işleriyle ilgilenilmiştir. Bunların yanı sıra şehirlerin imarına yönelik projeler de yürütülmüştür.³²¹

Daha önceki dönemlere göre oldukça geri planda kaldığı gözlemlenen askeri alandaki yeniliklere azda olsa bu dönemde de rastlanılmaktadır. Bu dönemde ordu gençleştirilmiş ve ıslahatların örgütlenmesi ve uygulanması için büyük yetkilerle Almanya'dan General Von Sanders başkanlığında bir heyet getirilmiştir.³²² Bunların yanı sıra ordunun kıyafetlerinde de değişiklik yapılmış, daha önceki kıyafetler terk edilerek, çağdaş ordu kıyafetleri örnek alınmıştır.³²³

Eğitim alanında da yeniliklerin gerçekleştirildiği bu dönemde ittihatçılar, II.Abdülhamid döneminde girilen eğitim hamlesini sürdürdükleri gibi, 1914 yılında çağdaş düşünce yapısına sahip din adamları yetiştirmek amacıyla medreselerin müfredat programına müspet ilimleri de eklemişlerdir.³²⁴ Ayrıca bir çok yeni okul açılmış ve eski okullarda önemli ölçüde ıslah edilmiştir. Orta öğretimde yeni uygulamalara geçilmiş, rüştiyeler kaldırılmış, yerine altı yıllık ilkokul uygulamasına geçilmiştir. Sıbyan ve İptidai okullarının ıslahı ile uğraşmak üzere illerde "Maarif Encümenleri" açılmıştır.³²⁵ Yine bu dönemde orta öğretimde yabancı dil öğretimi ve özellikle Fransızca'ya önem verilmiştir.³²⁶

³²¹ A.Bedeve KURAN:a.g.e., s. 484

³²² Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.258

³²³ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.209

³²⁴ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1012

³²⁵ H.Ali KOÇER: Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu,Uzman Yayınları,Ankara,1987, s.170-171

³²⁶ F.Reşit UNAT: Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara,1964,s.153

II.Meşrutiyet döneminde yeni,laik ilk ve orta dereceli okullar sistemi, öğretmen okulları ve özel kurumlar kurulmuştur. Bu dönemdeki büyük bir gelişmede kızlar için eğitim fırsatlarının genişletilmesi olmuştur. Tanzimat döneminde birkaç kız okulu, kadın öğretmen okulları ve sanat okulları açılmıştı ancak bunlar yeterli olmamıştır. II.Meşrutiyet döneminde önce orta dereceli okulların, sonrada üniversitenin kapıları kız öğrencilere açılmış ve böylece onların mesleklere ve kamu hayatına girmesi için yol açılmıştır.³²⁷ Bütün bu gelişmeler sonucunda Türk kadını, erkeklerle eşit haklar kazanmaya başlamış ve 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşına katılması üzerine, askere giden erkek memurların yerini kadınlar almıştır.³²⁸

Yine bu dönemde yürürlüğe konulan Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile Müslüman olsun olmasın, bütün Osmanlı tebaasının aile hukukunu düzenleyen bir sistem getirilmiştir.³²⁹ Kadın hakları sağlaması yönünde önemli bir adım teşkil eden bu kararnamenin yanı sıra, aile ve Ahval-i şahsiye işlerine bakan şer'i mahkemeler dini hiyerarşinin üstünde modern ve laik bir otorite olan Adliye Nazırlığının yetkisi altına konulmuştur.³³⁰

Yaşanan bütün bu gelişmelerin yanı sıra kişi hak ve özgürlükleri alanında da demokratik gelişmeler meydana gelmiştir. Kanun-ı Esasi'den sansür ve sürgün fıkrası kaldırılmıştır. Toplanma ve dernek kurma hak ve hürriyetleri kabul edilmiştir. Haberleşme belgelerinin gizliliği benimsenmiş, kişi özgürlükleri güçlendirilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur. Kanunların

³²⁷ Bernard LEWIS: a.g.e. s.228

³²⁸ Ercüment KURAN:a.g.e., s.1012

³²⁹ Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.257

³³⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.229

belirlediği sebeplerin dışında herhangi bir nedenle cezalandırılma usulleri kaldırılmıştır.³³¹

II.Meşrutiyet döneminde, batı dillerinin öğrenilmesi, siyasal ve ekonomik ilişkilerin arması; aydın sınıfın seviyesinin ve sayısının artmasına yol açmıştır. Sosyal değişimin ve çağdaşlaşmanın gerekliliği ortaya atılmış, sosyal şartların daha iyi olması istenmiştir.³³² Sosyal ve kültürel alanda bir çok yeniliklerin yaşandığı bu dönemde toplumsal hayatta, daha önceki dönemlerde başlayan Batılılaşma hareketi hız kazanmıştır. Zaman ölçülerinde kullanılan eski yöntemlerin yerine yirmi dört saatlik Avrupalı gün esas alınmıştır.³³³ Ayrıca Rumi takvimle Miladi takvim arasındaki on üç günlük fark kaldırılmıştır.³³⁴

Bu dönemde sosyal ve kültürel alandaki gelişmelerin bir sonucu olarak sanata olan ilgi artmış, musiki ve tiyatrodaki ilerlemeler kaydedilmiştir. İstanbul, İzmir ve Bursa'daki bazı okullar Batı müziğini ders programlarına almışlardır. II.Meşrutiyetin ilanından hemen sonra tiyatro toplulukları çoğalmış, 1914'de Dârü'l-Bedaî 'nin kurulmasıyla İstanbul Şehir Tiyatrosunun temelleri yine bu dönemde atılmıştır.³³⁵

Sonuç olarak II.Meşrutiyet dönemi, batılılaşma hareketleri açısından tam anlamıyla bir başarı sağlayamamış olmasına rağmen Cumhuriyet döneminin hazırlayıcısı olması sebebiyle son derece önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Atatürk ve kadrosu bu dönemin tartışmalı ortamında yetişmişlerdir. O dönemin deneyimleri başarısızda olsa, ileriki dönemler için fikri bir hazırlık

³³¹ T.Zafer TUNAYA: a.g.e., s.21

³³² Mustafa AKDAĞ: "Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar", D.T.C.F.,1974,

³³³ Bernard LEWIS: a.g.e. s.228

³³⁴ Mim Kemal ÖKE: a.g.m., s.257

³³⁵ Metin AND: Meşrutiyet Döneminin Türk Tiyatrosu, Bilgi Basımevi, Ankara, 1970, s.15-16

aşaması olmuş ve bu sayede II.Meşrutiyet döneminde başaramayanlar Cumhuriyet döneminde başarılmıştır.³³⁶

2.7. CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ:

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti yıkılmış ve ülke topraklarının önemli kısımları itilaf devletlerinin işgaline uğramıştır.Son olarak da İtilaf devletlerinin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmesi, Anadolu'nun İstanbul'dan kopmasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan bu gelişmeler üzerine Anadolu'da Kurtuluş savaşını başlatan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde, 23 Nisan 1920 tarihinde, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Ankara'da yeni meclisin açılmasıyla birlikte Anadolu'da yeni bir Türk devletinin temelleri atılmış bulunuyordu. Osmanlı Devletinden farklı olarak ulusal egemenlik ilkesine dayanan bu devletin teşkilatlanması ve işleyişi de doğal olarak farklı bir zemine oturtulması düşünülmüştür. İlk, 5 Eylül 1920'de kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu ile çalışmalarını sürdüren ve kararlar alan T.B.M.M. 20 Ocak 1921 yılında kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile anayasal bir çizgiye çekilmiştir. TBMM'nin kurucu meclis sıfatıyla hazırladığı ve olağanüstü bir dönemin ürünü olan, aynı zamanda da yeni Türk devletinin ilk anayasası niteliğini taşıyan bu anayasanın ilk maddesinde egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu ifade edilmiştir. Böylece Türk tarihinde ilk kez ulusal egemenlik ilkesi somut olarak ortaya konulmuş ve padişahın iradesi yerine, ulus iradesi geçmiştir.³³⁷

³³⁶ Necdet HAYTA, Uğur ÜNAL: a.g.e., s.212

³³⁷ Ayten SEZER: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, T.Faik ERTAN (Ed.) Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s.253

1921 anayasası olarak da bilinen bu anayasa bir geçiş dönemi anayasası niteliğindedir. Bu anayasa ile birlikte Osmanlı Devleti sona erdirilmiş ve yeni devletin kuruluşu hukuki yönden tamamlanmış ve devlete yasallık kazandırılmış olunuyordu. Sadece genel esasları kapsayan bu anayasa 23 maddeden oluşmaktaydı. Cumhuriyet tarihinin bu ilk anayasasının kısalığı o dönemin özelliğinden ileri gelmekte ve yalnızca acil ihtiyaçları karşılamakla üzere hazırlanmıştır. Ülkenin bağımsızlığını öngören yanı ile yurdun kaderinin TBMM'ne verilmesinin ve onun meşruluğunun işlemi olmaktadır. Bu nedenle 1921 anayasası, hukuki ve siyasal önemi olan bir sistemin bir kabulüdür.³³⁸

1921 Anayasasının en önemli özelliği ve en devrimci ilkesi, milli egemenlik ilkesidir. Bu anayasanın, saltanatın kaldırılmasına dair bir hüküm taşımasına rağmen, milli egemenlik ilkesinin, kişisel egemenliğe dayanan monarşik bir yönetim sistemiyle bağdaşmayacağı açıktır. Yine bu anayasa, yasama ve yürütme kuvvetlerinin TBMM'de toplandığını, meclisin bakanlara yön gösterebileceğini ve gerektiğinde onları değiştirebileceğini belirtmektedir. 1921 anayasasının kurmuş olduğu, bu hükümet sistemi, anayasa doktrininde 'meclis hükümeti' adıyla bilinen sistemin tipik bir örneğini teşkil etmektedir.³³⁹

1921 anayasası ile ortaya çıkan meclis hükümeti sistemi ve güçler birliği ilkesi olağanüstü koşullardan kaynaklanan geçici bir model niteliğini taşımaktaydı. Kurtuluş savaşı demokratik kurum, ilke ve yöntemlerle kazanıldığı için, bu dönemde gelişen ulusal-demokratik değerler Cumhuriyet tarihinde ileriki dönemlerde gerçekleşecek olan anayasal gelişmeleri de yakından etkilemiştir.³⁴⁰

³³⁸ Muhittin GÜL: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Barış Kitabevi, Ankara, 2003, s.247-248

³³⁹ Ergun ÖZBUDUN: Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1998, s.6

³⁴⁰ Bülent TANÖR: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri "1789-1980", İstanbul, 1995, s.221

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ve 1921 anayasasının kabulünden sonra gerçekleştirilen önemli bir yenilikte saltanatın kaldırılması olmuştur. 1 Kasım 1922 yılında kabul edilen bir kanunla saltanat kaldırılmış³⁴¹ fakat Hilafete karışılmamıştır. Aslında saltanat hukuku TBMM'nin açılması ve 1921 anayasasının kabul edilmesi ile birlikte sona ermişti. Çünkü TBMM tarafından hazırlanarak yürürlüğe giren 1921 anayasası, egemenliğin millete ait olduğunu kabul etmiş ve devlet yönetiminde padişah yada benzeri unsurlara yer vermemiştir.³⁴²

Ancak saltanatın kaldırılarak, hilafetin alıkonulması, devlet başkanlığında tehlikeli bir belirsizlik yaratmıştır. Mecliste ve meclis dışında, meşru hükümdarı ve devlet başkanını Halifenin şahsında gören bir çok insan vardı. Mustafa Kemal Paşa tarafından dikkatle planlanmış bir dizi siyasal manevralardan sonra, siyasal sistemlerdeki belirsizlikleri ve karışıkları ortadan kaldırmak üzere bazı anayasa değişiklikleri teklif edilmiştir.³⁴³ Bunun sonucunda 29 Ekim 1923 tarihinde, TBMM tarafından kabul edilen anayasa değişikliği ile yeni devletin yönetim biçimi Cumhuriyet olarak belirlenmiş ve ilk Cumhurbaşkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir.³⁴⁴

Gerçekte Cumhuriyet, devletin kuruluşundan beri doğan çocuğun adı ve Türk halkının ulusal hareketinin bir sonucu idi. Egemenliğin kayıtsız ve şartsız millette olduğu durum başka türlü sonuçlanamazdı. Sadece belli bir süreç gerekmişti. Bu sürecin sonunda ilan edilen Cumhuriyetin her yönden olduğu gibi Türk modernleşmesi açısından da önemi büyüktür. Öncelikle

³⁴¹ H.Dursun YILDIZ: "Türkiye Cumhuriyeti" Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.12 Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.287

³⁴² Muhittin GÜL: a.g.e., s.231

³⁴³ Bernard LEWIS: a.g.e. s.261

³⁴⁴ Hamza EROĞLU: Türk İnkılap Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s.272

siyasal rejim olarak zihniyet değişmiş ve yenilenmiştir, çağa uyulmuş ve çağdaşlaşma benimsenmiştir.³⁴⁵

Cumhuriyet yönetimi, önceki dönemin monarşik geleneksel yapısından bir kopuşu ifade eden, egemenliğin bir ailenin değil milletin hakkı olduğunu savunan bir yönetim anlayışıdır. Ayrıca Cumhuriyet, bu anlamından daha aşkın bir şekilde, modernleşmenin bizzat kendisini de ifade etmektedir. Cumhuriyet yönetimi, modernleşmiş devletin ve modernleştirici misyonun adıdır.³⁴⁶

Kurulan bu yeni Türk devletinde öncelikle saltanat kaldırılmış, sonra Cumhuriyet ilan edilmiş fakat daha önce de belirttiğimiz üzere çağlar boyu saltanatın ayrılmaz bir parçası olan hilafet makamına dokunulmamıştır. Bu, ulaşmak istenen ulusal birliğe, ulusal topluma ters düşen bir otorite kaynağı idi. Bir yandan toplum uluslaşma sürecine sokma istenirken, öbür yandan ulusu değil, ümmeti öngören, dinsel birlik simgesi olan 'hilafet'i ve 'halife'yi yaşatmak, bu kurumu devlet ve toplum yapısı içinde bulundurmak, çelişkili bir durum yaratıp, uluslaşma sürecini engelleyebilirdi.³⁴⁷

Saltanatın kaldırılmış olması, demokratik devletin, diğer bir ifadeyle ulusal egemenliğe dayalı devlet yönetiminin gerçekleşmesi için gerekli fakat yeterli değildi. Ulusal egemenlik yönetimine yönelik saldırıların bir bölümünde dinsel baskıcılık olduğu, yani halkın kendi yaşamını kendisinin belirlemesi demek olan özgürlük düzeninin din kılıfı altında engellenmesi olduğu

³⁴⁵ Muhittin GÜL: a.g.e., s.242

³⁴⁶ Halis ÇETİN: Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, s.201

³⁴⁷ Suna KILI: Atatürk Devrimi, T.İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1995, s.192

bilinmektedir. Demokrasinin dinsel baskıcılıkla engellenmesini önlemenin yolu ise laik devlet ve toplum düzenini gerçekleştirmekten geçmektedir.³⁴⁸

Bütün bu çelişkileri ve tehlikeleri bertaraf etmek maksadıyla 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin kabul ettiği bir kanunla Halifelik kaldırılmış ve Osmanlı hanedanı sınır dışı edilmiştir. Böylece saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilanından sonra, Halifeliğin kaldırılması Atatürk devriminin üçüncü temel taşı olarak yerini bulmuştur. Gerçekleştirilen bu üç devrim bir birini tamamlamakta ve yeni devletin siyasal düzenini oluşturmaktadır.³⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa, geçmişte bir çok defa reformcuların işini geciktirmiş veya bozmuş olan ulemanın, kendi gerçekleştirmek istediği devrimi engellememesi konusunda son derece kararlıydı. Hilafetin kaldırılması, onların bütün hiyerarşik örgütüne ezici bir darbe idi. Bunu, eski şeyhülislamlık makamını ve Şer'îye Vekaletini kaldıran, ayrı dini okulları ve medreseleri kapatan, Şer'îye mahkemelerini kaldıran diğer bir dizi darbeler izlemiştir.³⁵⁰

Gerçektende hilafet'in kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihinde, hilafetin kaldırılmasının öngörüldüğü yasanın yanında, üçü bir bütün oluşturan iki yasa daha kabul edilmiştir. Bunlar, Şer'îye ve Vakıflar Bakanlığı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay Başkanlığı) Bakanlığının kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat yasalarıdır.³⁵¹

³⁴⁸ Özer OZANKAYA: Cumhuriyet Çınarı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003, s.312

³⁴⁹ Sina AKŞİN: Türkiye'nin Yakın Tarihi, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s.174

³⁵⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.264

³⁵¹ Özer OZANKAYA: a.g.e., s.319

Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştirilen yenilikler arasında eğitim alanındaki gelişmeler önemli bir yere sahiptir. Osmanlı'dan devralınan eğitim sistemi yeni kurulan Cumhuriyetin ilkeleri ile bağdaşmamaktaydı. Bu nedenle hem eğitim ve öğretimdeki düzensizliği ortadan kaldırmak, hem de gerçekleştirilen inkılapların yerleşmesi ve geliştirilmesi adına gerekli yetişmiş insan gücünü oluşturmak amacıyla yeni bir milli eğitim politikası benimsenmiştir.³⁵² Bu konuda en önemli adım ise Tevhid-i Tedrisat Kanunun kabulüyle atılmıştır.

TBMM tarafından yürürlüğe konulan Tevhid-i Tedrisat kanunundan (öğretimin birliği yasası) önce ülkede, bir yanda medreseler, bir yanda askeri okullar, bir yanda yabancı okullar ve bir yanda da bakanlık okulları tam bir kargaşa yaratıyordu. Tevhid-i Tedrisat kanunun çıkarılmasıyla birlikte ise bütün medreseler kapatılmış ve geri kalan diğer tüm okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır.³⁵³ Bu kanun sayesinde ülkede artık tek tip eğitim yapılmaya başlamıştır.

Esasında Tevhid-i Tedrisat kanununda medreselerin kaldırılması ile ilgili doğrudan bir hüküm yoktur ancak bu kanun bu yöndeki yolu açmış ve Milli Eğitim Bakanlığı bu gelişmeden sonra medreselerin incelemesini yapmıştır. İkili öğretime neden olduğu, okul-medrese çatışması yarattığı, bilimsel öğretim yapmadığı vb.. nedenlerle, medreseler Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 17 Mart 1924'te kapatılmış ve böylece ülkedeki iki tip öğretime son verilmiştir.³⁵⁴

Yine bu kanuna dayanılarak, çağdaş din adamları yetiştirmek maksadıyla İstanbul Darülfünununa bağlı olarak İlahiyat fakültesi ile ülkenin değişik

³⁵² Ayten SEZER: a.g.m., s.276

³⁵³ Toktamış ATEŞ: Türk Devrim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.187

³⁵⁴ Muhittin GÜL: a.g.e., s.268

bölgelerinde İmam-hatip okulları açılmıştır. Köklü değişiklikleri bünyesinde barındıran bu kanun ile eğitim merkezileştirilerek devletin kontrol ve denetimine geçmiştir. Osmanlı dönemindeki zararlı faaliyetleri ile dikkati çeken azınlık ve yabancı okullar denetim altına alınmıştır. Bunların yanı sıra Tevhid-i Tedrisat kanunuyla aynı gün kabul edilen diğer kanunlarla da öğretim birliğini engelleyecek ve laikleşmeyi önleyecek faktörler ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca bu kanunla eğitim programları milli ve laik esaslar çerçevesinde yeniden düzenlenmiştir.³⁵⁵

Yine 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Şer'îye ve Genelkurmay Vekaletlerinin (Bakanlıkları) kaldırılmasına ilişkin yasaya göre de, Şer'îye Vekaleti yerine Diyanet İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuş, Genelkurmay'da Savunma Bakanlığına bağlı bir birim haline getirilmiştir. Bu bakanlıkların genel müdürlüklere dönüştürülmesi yada bakanlıklara bağlı birimler haline dönüştürülmesi çok önemli bir konu gibi gözükmese de, aslında öyle değildir. Çünkü genel müdürler siyaset belirlemezler, hükümetin belirlemiş olduğu siyaseti uygularlar, bakanlar ise bakanlar kuruluna katıldıkları için, hükümetin siyasetini belirlemede söz sahibidirler.³⁵⁶ Bu nedenle, kabul edilen bu yasayla birlikte din adamlarının ve askerlerin hükümette direk olarak söz sahibi olmaları önlenmeye çalışılmıştır. Bu durum ise laikleşme ve sivilleşme açısından son derece önemli bir adımdır.

Ülkede cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi köklü yenilikler karşısında, zaten olağanüstü şartlar nedeniyle geçici anayasa niteliğindeki 1921 anayasası da ihtiyaçları karşılamaktan uzaklaşmış ve tartışılır hale gelmiştir. Artık ülke kurtarılmış ve cumhuriyet ilan edilmiş, normal bir döneme geçilmişti. Ancak yeni kurulan bu ülkenin de yeni yeni ihtiyaçları doğmuş ve bir takım yeniliklerin yapılması gerekmiştir.

³⁵⁵ Ayten SEZER: a.g.m., s.277

³⁵⁶ Sina AKŞİN: a.g.e., s.174-175

Ülkede gerçekleştirilmesi gereken yeniliklerin de anayasa kapsamına alınması yada anayasa ile şekillenmesi gerektiğinden, yeni devlet'in hukuki anlamda kuruluşunu tamamlayacak, tüm yeniliklere dönük, ihtiyaçları karşılayacak, demokratik ve çağdaş ölçülerde bir anayasa yapılması gündeme gelmiştir. Bu konuda çalışmalar yapmak üzere on iki kişilik bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun hazırlamış olduğu tasarı, 20 Nisan 1924'te TBMM tarafından kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur.³⁵⁷

1924 anayasası olarak anayasa hukukunda yer alan Cumhuriyet yönetiminin temel yasası, devletin bir cumhuriyet, egemenliğinde kayıtsız, şartsız ulusa ait olduğunu belirtmiş ve birliğin temelini Türk ulusunun oluşturduğunu vurgulamıştır.³⁵⁸ Demokratik felsefeye bağlı olan bu anayasanın özünü de ulusal egemenlik ilkesi oluşturmaktadır ve bu yönüyle de Türk anayasa sürecindeki demokratikleşme hareketlerine ciddi katkılar sağlamıştır.³⁵⁹

Ayrıca 1924 anayasasında güçler birliği ilkesi, 1921 anayasasına nazaran daha yumuşak olmakla birlikte yinede korunmuştur. 1921 anayasasına göre daha kapsamlı ve ayrıntılı olarak düzenlenen 1924 anayasası Fransız ihtilalinden sonra ortaya çıkan özgürlük anlayışı benimsenmiş ve özgürlüklerin kısıtlanmasının da ancak kanunla yapılabileceği belirtilmiştir.³⁶⁰

Demokratik değerlere yer veren 1924 anayasasının bir diğer önemi de, kararlı bir şekilde cumhuriyet yönetimine geçildiğinin ve onun sürekliliğinin

³⁵⁷ Muhittin GÜL: a.g.e., s.249

³⁵⁸ Suna KİLİ: a.g.e., s.193

³⁵⁹ T. Faik ERTAN: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, T.Faik Ertan (Ed.), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s.256

³⁶⁰ S.KİLİ, Ş.GÖZÜBÜYÜK: Türk Anayasa Metinleri 'Sened-i İttifak'tan Günümüze' Ankara, 1985, s.128

belgesidir. Bu aynı zamanda oluşturulan yeni ve çağdaş Türk toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte bir düzenleme olmaktadır. Bu anayasa güne ve günün ihtiyaçlarına göre yeterince düzenleme getirmiştir. Ayrıca yine bu anayasa ile yargı gücü bağımsız mahkemelere verilmiş ve kişi hak ve özgürlükleri genel ve klasik anlamda kabul edilmiştir.³⁶¹

1924 anayasası, demokratik değerlere yer vermesine karşın maddeleri arasında "Türkiye Cumhuriyetinin dini İslam'dır" şeklindeki bir hükmün varlığı kendisinin ve devletin tam anlamıyla laik bir kimliğe bürünmesini engellemiştir. Ancak 10 Nisan 1928'te Meclis tarafından gerçekleştirilen anayasa değişikliği³⁶² ile bu hüküm ve bunun yanı sıra, dini deyimleri ve atıfları kaldırmak üzere üç hüküm daha değiştirilmiştir. Böylece dinin devletten ayrılması tamamlanmış ve Türkiye bundan sonra hukuken ve anayasal olarak, kanunlarında ve emellerinde laik ve modern bir devlet olmuştur.³⁶³

Ülkede yaşanan bu gelişmelerden sonra, Türk toplumunu çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, bu amacını gerçekleştirmek için ülkede köklü inkılap hareketlerine girişmiştir. Yapılması düşünülen inkılapları engelleyecek her şeyin ortadan kaldırıldığı bu dönemde, hedef alınan ana düşünce milli, çağdaş ve laik bir toplum meydana getirmektir. Bütün bunlar ise ancak milli bir eğitim sayesinde gerçekleşebilirdi.³⁶⁴

Bu amaçla hızlı bir eğitim seferberliğine girişilmiş, eldeki tüm olanaklar sonuna kadar kullanılarak, okul program ve örgütleri yeni görüşlere göre

³⁶¹ Muhittin GÜL: a.g.e., s.250

³⁶² Sina AKŞİN: a.g.e., s.176

³⁶³ Bernard LEWIS: a.g.e. s.275

³⁶⁴ Ayten SEZER: a.g.m., s.274

değiştirilmiştir. Ordudan ayrılan subayların çoğu öğretmenliğe atanmış, yetersiz olan eski ilkokul öğretmenleri hızlı kurslarla yeniden eğitilmiş ve yeni okullar açılmıştır. Bunların yanı sıra öğretmenler ve aydınlar halk için açılan gece kurslarında ve Muallim birliklerinde gönüllü olarak okuma yazma, hesap ve temel bilgiler öğretmeye başlamışlardır. Ayrıca Arap Alfabeti'nin bırakılarak yerine Latin temeline dayanan Türk Alfabesinin kabul edilmesi, eğitim seferberliğini hızlandırmış ve canlandırmıştır.³⁶⁵

1928 yılında gerçekleştirilen yazı devrimi ve onu izleyen dil devrimi, kültürün demokratikleşmesi ve gelişmesi yanında, siyasal demokrasinin de temel yapı taşlarından biri olmuş; yönetim dili ile halkın dili, bilim ile yasa dili, konuşulan dil ve aydın dili arasındaki uçurumun kalkmasını sağlayarak, okuryazarlığın kısa zamanda yaygınlaşmasını sağlayarak katılımcı bir toplum olmanın temellerini hazırlamakta son derece önemli katkıda bulunmuştur.³⁶⁶

Bu dönemde Batılı anlamda modern bir toplum meydana getirecek kadroları yetiştirmek ve özellikle de bilimsel zihniyeti yerleştirmek için yüksek öğretimde de yeni düzenlemelere gidilmiş³⁶⁷ ve cumhuriyet döneminde ilk kez kapsamlı bir üniversite reformu gerçekleştirilmiştir. 6 Haziran 1933'te yürürlüğe giren yasa ile İstanbul Darülfünunu kaldırılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Bu yasa ile özellikle Türkiye'nin ihtiyaçları belirlenerek, insan gücü ve devletin devamlılığını temin edecek unsurların yetiştirilmesi öngörülmüştür.³⁶⁸

³⁶⁵ Toktamış ATEŞ: a.g.e., s.187-188

³⁶⁶ Özer OZANKAYA: a.g.e., s.325-326

³⁶⁷ Ayten SEZER: a.g.m., s.282

³⁶⁸ Muhittin GÜL: a.g.e., s.276

İstanbul Darülfünunu kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesi açılırken mevcut 151 öğretim üyesinden sadece 59'u kalmış, geri kalan kısmı üniversite dışında bırakılmıştır. Aynı zamanda yeni üniversiteye Almanya'daki Nazi yönetiminden kaçan 142 Alman öğretim üyesi getirilmiştir. Pek çoğu dünya çapında bilim adamları olan bu öğretim görevlilerinin hemen hepsi 1945'e kadar, az bir bölümü de ondan sonra da, Türkiye'de kalmışlar ve Bugün Türk üniversitelerinin sahip olduğu düzeye son derece önemli katkılarda bulunmuşlardır.³⁶⁹

Üniversite reformu ile başlayan yeni dönemde, 1930'lu yılların başında bağımsız olarak açılmış olan fakülte ve yüksek okulların birleştirilmesi ile Ankara Üniversitesi kurulmuştur. Bu adımı daha sonra İstanbul Teknik üniversitesinin kurulması izlemiş ve 1940'lı yıllara gelindiğinde Türkiye'de hızla gelişmekte olan üç üniversite oluşmuştur. Bu dönemde Batıdan ve özellikle Almanya'dan gelen öğretim üyeleri korunmuş ve onlardan yararlanma yoluna gidilmiştir.³⁷⁰

Cumhuriyet'in getirmiş olduğu eğitim kurumları, yalnızca kimi eksikleri gidermek gibi dar ufuklu bir anlayışla sınırlı olmayıp, tam tersine uygar insanlık ailesinin seçkin bir üyesi olmayı amaçlayan çağdaş, bağımsız, demokratik bir ulusal toplumun eğitim kurumu niteliğindedir. Bunu gerçekleştirmek içinse Cumhuriyet yönetimi, bir yandan eskiden kalan ayak bağlarını ortadan kaldırmış, diğer yandan da ülkeye yepyeni ufuklar açmıştır.³⁷¹

³⁶⁹ Sina AKŞİN: a.g.e., s.197

³⁷⁰ Muhittin GÜL: a.g.e., s.277

³⁷¹ Özer OZANKAYA: a.g.e., s.360

Bu dönemde Atatürk eğitimin yanı sıra güzel sanatlarla da yakından ilgilenmiştir. Atatürk Türk müziğini Batılı müzik ölçü ve aletleri ile öğretip geliştirmek istemiştir. Bu amaçla da 1924 yılında Ankara'da Musiki Muallim Mektebi kurulmuştur. 1930'da İstanbul Belediyesi konservatuvarı ıslah edilmiş ve 1935 yılında Ankara Konservatuvarı kurulmuştur. Yine bu dönemde Tiyatro Meslek Okulu ile Opera açılmış ve operacılar yetiştirilmiş, orkestralar kurulmuştur. Ayrıca 1937 yılında Atatürk'ün isteği üzerine bir Resim ve Heykel Müzesi açılmıştır.³⁷²

Cumhuriyet döneminin Osmanlı döneminden miras aldığı hukuk düzeni, II.Mahmut ve özellikle Tanzimat döneminde bazı yenilikler yapılmasına karşın çoğunlukla dinsel kurallara dayalı bir anlayışa sahipti. Ayrıca bu yapı, kişiler arasında cins,mezhep, din farklılığı nedeniyle ayrıcalıklar yaratmaktaydı.³⁷³ Bu karışıklığı önlemek, hukukta birliği sağlamak ve en önemlisi laik ve çağdaş esaslara dayalı bir cumhuriyet için çağın gereklerine uygun ve toplumsal gelişmeye zemin hazırlayan bir hukuk sisteminin kurulması gerekmektedir.³⁷⁴

Kurulması düşünülen yeni hukuk sistemi ile ilgili ilk uygulamalar arasında 3 Mart 1924 yılında Şer'iye ve Evkaf vekaletlerinin kaldırılmasını öngören kanunun kabul edilmesi gelmektedir. Şer'iye vekaletinin kaldırılmasıyla birlikte, devletin getireceği düzenlemelerin dine uygunluğunun denetlenmesi kaldırılmış oluyordu. Bu aynı zamanda laik hukuk sistemine doğru giden yolu açmış ve laiklik yolunda önemli bir adım olmuştur.³⁷⁵

³⁷² Muhittin GÜL: a.g.e., s.286-287

³⁷³ Suna KİLİ: a.g.e., s.195

³⁷⁴ T. Faik ERTAN: a.g.e., s.268

³⁷⁵ Muhittin GÜL: a.g.e., s.252

Yeni hukuk sisteminin kurulmasıyla ilgili bir ciddi bir gelişmede 5 Kasım 1925 tarihinde açılan Ankara Hukuk okuludur. Bir diğer gelişmede; Hukuk okulunun açıldığı günlerde Adalet bakanlığının verdiği direktifler ve saptadığı sınırlar çerçevesinde, hukukçulardan oluşan komisyonların, Medeni ve Ceza Usul Kanunları ile İcra ve İflas kanunu gibi yasaların hazırlanması çalışmalarına başlamalarıdır. Bu yasaların hazırlanıp TBMM tarafından onaylanması 1930 senesine dek sürmüştür. Bunlar arasında ilk hazırlanan ve onaylanan 17 Şubat 1926 tarihli Medeni Kanun olmuştur. Zaten bu yasa sosyal yapıda gerçekleşen ve gerçekleştirilmeye çalışılan değişimler açısından en önemli adımdı.³⁷⁶

Bu adımın Türkiye'nin gelişmesindeki önemi de son derece büyüktür. Daha önceki dönemlerde de bir çok hukuk reformu yapılmış ve özellikle idare,ticaret ve ceza hukuku alanlarında Şeriatı dolaylı yoldan kaldıran hükümleri çoktu. Ancak medeni kanunun kabulüyle ilk defa bir reformcu, şeriat bilginlerinin dokunulmaz tekel alanı olan ailevi ve dini hayat alanına girmeye cesaret etmiştir. Tanrı vergisi şeriat Meclisçe kaldırılmış ve kuralları hükümsüz ve geçersiz ilan edilmiş ve yerine yeni Türk Medeni Kanunu konmuştur.³⁷⁷

Kabul edilen Medeni Kanunla özellikle kadınlara bir çok yeni haklar tanınmış ancak kadın hakları konusundaki atılımlar bununla sona ermemiştir. 3 Nisan 1930'da çıkarılan Belediyeler yasası çerçevesinde kadınlara belediye üyelikleri için seçme ve seçilme özgürlüğü tanınmış,daha sonra 11 Aralık 1934 tarihinde anayasada yapılan bir değişiklikle kadınların tümüyle siyasal yaşama katılması sağlanmıştır.³⁷⁸ Burada, Türk kadınına seçme ve seçilme

³⁷⁶ Toktamış ATEŞ: a.g.e., s.183

³⁷⁷ Bernard LEWIS: a.g.e. s.271

³⁷⁸ Toktamış ATEŞ: a.g.e., s.185

hakkı tanındığında Avrupa ülkelerinin çoğunun, bazı köklü demokrasilerde dahil bu hakkı tanımaktan uzak olduğunu belirtmek gerekir.³⁷⁹

Bu dönemdeki yeniklilerden biride soyadı kullanımıyla ilgili düzenlemedir. Osmanlı dönemi Türk toplumunda soyadı kullanımı yerine aileden gelen veya dini, sosyal vb. kaynaklı çeşitli lakaplar kullanılıyor ancak bu lakaplar yeterli olmuyor ve günlük hayatta bir çok zorluklar yaşanmasına sebep oluyordu. Halbuki Batılı çağdaş devletlerde bu olumsuzlukları giderici soyadı kullanılmaktaydı.³⁸⁰ Yaşanan aksaklıklar ile kişi ve sınıf üstünlüklerini ifade eden lakaplara son vermek, askerlik, vergilendirme gibi devletin temel işlevlerini kolaylaştırmak amacıyla TBMM 21 Haziran 1934 tarihinde soyadı kanununu kabul edilmiştir. Bu kanuna göre her Türk vatandaşı kendi öz adından başka ailece bir soyadı kullanacaktı.³⁸¹

Yeni kurulan devlette iç düzeni sağlayacak düzenlemelere de başlanmıştır. Cumhuriyetin ilanıyla çağdaş bir devlet haline gelirken, tarikatlar ve bunların kurumlaşmış şekli olan tekkeler, yapılması gereken yeniliklere karşısında tehlike oluştuyordu. Bu durumun önlemek maksadıyla TBMM 30 Kasım 1925 tarihinde bir kanun çıkarmış ve buna göre tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, şeyhlik, dervişlik, dedelik, müritlik vb. unvanlar kaldırılmıştır. Ayrıca bunlarla ilgili tüm kıyafetler yasaklanmıştır.³⁸²

Kıyafetleri düzenleyen bir başka yasada fesin yasaklanarak yerine şapkanın giyilmesini öngören 25 Kasım 1925 tarihli şapka kanunudur. İlk bakışta biçimsel bir hareket gibi görünmesine rağmen festen külaha, kalpaktan sarığa, çeşitli tarikatların simgesi durumundaki başlıklara kadar

³⁷⁹ Sina AKŞİN: a.g.e., s.201

³⁸⁰ Muhittin GÜL: a.g.e., s.252

³⁸¹ Toktamış ATEŞ: a.g.e., s.197

³⁸² Muhittin GÜL: a.g.e., s.259-260

pek çok başörtüsünün giyildiği bir toplumda çağdaş bir giyside, şapkada karar kılmak biçimsel sayılsa bile devrim eylemi için gerekli bir atılımdır.³⁸³

Yine bu dönemde 'dava vekili' olarak da adlandırılan avukatlık mesleğinin içinde bulunduğu kuralsız ve düzensiz duruma bir son vermek maksadıyla ülkede hızla barolar kurulmuş ve avukatlık hakkı ancak yasal gerekleri yerine getirmiş olan ve baroda kayıtlı kişilere verilmeye başlanmıştır. 1933 yılına kadar elli altı merkezde baro örgütü kurulmuştur. ayrıca mahkemelerde düzene sokulmuş ve yurdun her tarafına hukukçular yargıç olarak atanmıştır.³⁸⁴

Bu dönemde ağırlıklı olarak 1926 yılında gerçekleştirilen hukuk devrimiyle Türk Hukuk sistemi laik, çağdaş ve ihtiyaçları karşılayacak bir yapıya kavuşturulmuştur. Türkiye bu sayede kesin olarak İslami Hukuk çevresinden çıkmış, Batı'nın dayandığı Roma Hukuku çevresine girmiştir. Yeni hukuk düzeninin kurulmasıyla hukuki birlik sağlanmış ve imparatorluktan ulusal devlete geçiş süreci hızlanmıştır.³⁸⁵

Zaten tüm modernleşme çabalarında, geleneksel toplumlardan çağdaş toplumlara geçişte ulusallaşma, ulusal devlet kurma, ulusal bir siyaset izleme, ulusal bir fikir yaratma ve bunu halka yayma temel amaçlardan biri olmuştur. Yenileşmenin, değişimin, çağdaşlaşmanın bu temel aşaması, Atatürk Devrimi'nin ulusçu, halkçı, laik, cumhuriyetçi içeriğiyle girişilen her eylemde göz önünde tutulmuştur.³⁸⁶

³⁸³ Suna KİLİ: a.g.e., s.193

³⁸⁴ Toktamış ATEŞ: a.g.e., s.184

³⁸⁵ T. Faik ERTAN: a.g.m., s.268

³⁸⁶ Suna KİLİ: a.g.e., s.195

Bu açıdan bakıldığında gerçekten, Atatürk'te modernleşmenin; öncelikle bir ulus devlet inşası ve ondan önce ise bir ulus yaratma uğraşı ve onunda öncesinde ise egemen bir devlet kurma anlayışına dayandığı görülmektedir. Ulus devletin temel öğeleri sayılabilecek egemenlik ve bağımsızlık, Atatürk'ün devlet anlayışında temel bir yer tutmaktadır.³⁸⁷

Yine bu dönemde gerçekleştirilen hukuk devrimi ile Türkiye'de kanunların şahsiliği ilkesinden kanunların mülkiliği ilkesine geçilmiştir. Böylece devlet, vatandaşları etnik ve dinsel özelliklerine göre değil, yeni benimsenen laik kanunlara göre yönetecekti. Bu uygulama hukuk ve yargı birliğinin yanı sıra, ülke bütünlüğünün de bir ifadesi olması açısından oldukça önemlidir.³⁸⁸

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen yeni düzenlemeler arasında takvim, ağırlık, uzunluk ve zaman ölçüleriyle ilgili değişikliklerde vardır. 1931 yılında çıkarılan 1782 sayılı kanunla, toplum içinde kullanılan çeşitli takvim, saat ile uzunluk ve ağırlık ölçüsünde birbirlerine zıt ölçülerin kullanılmasına son verilmiştir. Uzunluk ölçüsünde metre, ağırlık ölçüsünde kilo düzenlemesine geçilmiştir.³⁸⁹ Ayrıca 26 Aralık 1925 tarihinde Hicri ve Rumi takvim kaldırılarak Miladi takvim ve yıl resmen kabul edilmiş ve aynı zamanda 24 saatlik uluslararası gün birimi, kanunen geçerli tek zaman ölçme yöntemi olarak tespit edilmiştir.³⁹⁰ Böylece resmi ve toplumsal ilişkilerin uluslararası düzeyde uyumlu yürümesi sağlanmıştır.

Bu dönemde, uygulanan öğretimin birleştirilmesi yasasıyla tüm okullarda erkek ve kız öğrencilerin aynı eğitimi almaları, kadınların her mesleğe

³⁸⁷ Halis ÇETİN: a.g.e., s.199

³⁸⁸ Taha AKYOL: Medine'den Lozan'a, İstanbul, 1996, s.176

³⁸⁹ Hamza EROĞLU: a.g.e., s.326

³⁹⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.270

girmelerinin yasal güvencesinin sağlanması, Türk kadınına seçme ve seçilme haklarına kavuşması gibi yeniliklerin hepsi Cumhuriyetin yaşamımızı tüm yönleriyle demokratikleştirici atılımlarıdır.³⁹¹ Bu gelişmelerin yanı sıra bu dönemde, tam anlamıyla demokratik bir hayata geçiş için çok partili siyasal hayata geçiş denemeleri de yaşanmıştır.

1924 yılında “Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası” ile 1930 yılında “Serbest Cumhuriyet Fıkrası”nın kurulmasıyla çok partili siyasal yaşama geçiş için iki önemli denemenin gerçekleştirildiği Atatürk döneminde, her iki denemede de içinde bulunulan özgür ortamı fırsat bilen tutucu, Cumhuriyet ve laik düşünce karşıtı kişiler, imparatorluk özlemlileri, tarikatçı çevreler ortaya çıkarak bu partilerin yerel örgütlerinde görev almışlar ve bu partilerin kapanmasına neden olmuşlardır.³⁹²

Her ne kadar ilk iki çok partili siyasal hayata geçiş denemesi başarısızlıkla sonuçlanmışsa da, zaten Atatürk modelindeki tek parti yönetimi çağdaşlaşma, toplumu siyasallaştırma süreci içinde bir geçiş, bir ara sistem niteliğindedir. Dinsel temele dayalı halife-sultan’lı sert bir baskı yönetiminden özgürlükçü demokratik bir yönetime geçiş, şüphesiz bir ara dönem geçirmek zorundadır. Siyasal parti geleneksel toplumun değil, çağdaş toplumun ürünüdür. Geleneksel toplum yapısı üzerinde çok parti çağdaşlaşmanın itici gücü olma yerine, çağdaşlaşmayı, değişmeyi yozlaştırıcı, durdurucu gelişmelere yol açabilirdi ki, cumhuriyet döneminde girilen çok partili yaşam örnekleri bu savın doğruluğunu kanıtlar niteliktedir.³⁹³

³⁹¹ Özer OZANKAYA: a.g.e., s.326

³⁹² Suna KİLİ: a.g.e., s.108

³⁹³ Suna KİLİ: a.g.e., s.111-112

Cumhuriyet'in ilk yıllarını genel bir değerlendirmeye tabi tutacak olursak, bu dönemde Atatürk tarafından, anayasası olan modern bir Cumhuriyet devleti yapısı, seçilmiş bir parlamento ve Batılı tipte diğer kurumlar oluşturmak; modernleşmenin temel aracı kurumu olarak bir siyasal parti kurulmak ve ayrıca çok partili sistemle kısıda olsa bir deneyim yaşamış olmak; modern bir bürokrasi kadrosu oluşturmak; eğitimi ve mahkemeleri laikleştirmek; kadınlara gerek siyasal açıdan, gerek sosyal açıdan özgürlüklerini kazandırmak gibi bir çok yenilik gerçekleştirilmiştir.

Görüldüğü ve bilindiği üzere Türkiye'de, Atatürk önderliğinde bir inkılap süreci yaşanmıştır. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve toplumu yarım asrı aşkın bir süre önce gerçekleştirilen bu büyük inkılap hareketinin eseridir. Yaşanan bu hareketle Türkiye'nin çağdaşlaşması sağlanmış ve Osmanlı imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine geçilerek ülkenin bütün kurumları yenilenmiştir.³⁹⁴

10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün vefatıyla birlikte ülkedeki ulusal modernleşme süreci yeni bir döneme girmiş ve bu yeni dönemin ilk yedi yılı II.Dünya Savaşının çalkantıları ve etkileri ile geçmiştir. Bu dönemde, genç Cumhuriyet savaşın dışında kalmış olmasına karşın yinede savaş, ülke ekonomisini etkilemiş, ikinci sanayi planının uygulamaya konmasını engellemiş ve yatırımların büyük ölçüde durmasına yol açmıştır.³⁹⁵

II.Dünya savaşı ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratırken aynı şeyi siyasi alan için söylemek zordur. Çünkü II.Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte dünya üzerinde demokrasi cephesinin kuvvet kazanması Türkiye'de etkisini göstermiş ve Celal Bayar,Adnan Menderes, Fuat Köprülü

³⁹⁴ Muhittin GÜL: a.g.e., s.229

³⁹⁵ Suna KILI: a.g.e., s.206

ve Refik Koraltan CHP'den ayrılarak Demokrat Partiyi kurmuşlardır(7 Ocak 1946). Bu partinin kuruluşuyla birlikte Cumhuriyet tarihinde yeni bir dönem başlıyordu.³⁹⁶

Celal Bayar'ın genel başkan olduğu bu yeni kurulan parti çeşitli nedenlerle huzursuz olanları çevresinde toplayarak kısa zamanda yayılmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi, Demokrat Partinin öncelikli amacı demokratikleşmeyi sağlamaktır. CHP iktidarı da bu yöndeki şikayetleri karşılamak üzere Türkiye tarihinde ilk kez tek dereceli seçimi getirmiştir. Ayrıca bu dönemde gazete kapatma yetkisini hükümetten alarak mahkemelere verilmiş, üniversitelere özerklik verilmiş ve sınıf partileri ile sendikaların kurulabileceği kabul edilmiştir.³⁹⁷

Demokrat partinin kurulmasıyla birlikte Atatürk sonrası Türkiye'nin demokratik gelişiminde belki de en önemli tek olgu gerçekleşmiştir. Bu olgu, 1950 Mayıs'ında muhalefetin iktidar karşısında ezici bir üstünlük sağlamasıyla sonuçlanan gerçekten serbest ve dürüst bir seçimin yapılmasıdır. CHP'nin çoğu kez kendisine meydan okuyacak herhangi bir muhalefet partisi olmaksızın, hemen hemen kesintisiz yirmi yedi yıllık idaresinden sonra, bu partinin bir hükümeti, kendi yenilgi ve düşmesiyle sonuçlanan serbest ve sakin bir seçimi yönetmiştir. Ülkenin ve bölgenin tarihinde daha önce bir örneği bulunmayan bu önemli olay, Kemalist rejimin yapıcı çalışmasına ve onun sayesinde Türk halkının siyasal olgunlaşmasına, dikkate değer bir kanıt teşkil etmektedir.³⁹⁸

³⁹⁶ H.Dursun YILDIZ: a.g.m., s.288

³⁹⁷ Sina AKŞİN: a.g.e., s.226

³⁹⁸ Bernard LEWIS: a.g.e. s.302

1950 yılında yapılan seçimleri büyük bir çoğunlukla kazanan Demokrat Parti on yıl iktidarda kalmış ancak, 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri bir hareketle iktidardan uzaklaştırılmış ve daha sonrada kapatılmıştır. Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan Milli Birlik Komitesi devlet yönetimini üstlenmiştir.³⁹⁹ Bu hareketle ayrıca parlamento feshedilmiş ve 1924 anayasası geçersiz sayılmıştır. Yeni hazırlanan anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde halkoyuna sunularak kabul edilmiş ve 20 Temmuz 1961 tarihinde resmen yürürlüğe girmiştir. Halkoylamasıyla kabul edilerek yürürlüğe giren ilk Türk anayasası olan 1961 Anayasasında ilk kez ılımlı kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenerek parlamenter bir sisteme doğru gidilmiştir.⁴⁰⁰

Cumhuriyetin ikinci anayasası olan 1961 Anayasası gerçekte ileriye dönük, dinamik, çoğulcu, tüm hakların özüne ağırlık veren özgürlükçü bir içerik taşımaktadır. Bu niteliği ile de toplum yaşamına, devletin yapısına yeni siyasal kurumlar önermiş, siyasal iktidarın yanında ulusal iradeyi temsil eden yeni güçler yaratmıştır. Ayrıca seçimlerde çoğunluk sistemi yerine nispi sisteme gidilerek sayısal yönden güçlü iktidarlar oluşmasını engellemiştir.⁴⁰¹

27 Mayıs Hareketi askeri bir darbe olmakla birlikte aynı zamanda devrim niteliğindedir. Ülkede Atatürk'ün ve İnönü'nün kurmuş oldukları demokrasi temellerini genişletip pekiştirmiştir. Sosyal devlet anlayışını, sendikal hakları, çoğulcu anlayışı, Anayasa mahkemesini, Yüksek Hakimler Kurulunu, Devlet Planlama Teşkilatını, Türkiye Radyo Televizyon kurumunu ve Cumhuriyet senatosu gibi kurumları getirmiştir. Anayasa mahkemesi yasama organında çoğunluğun keyfine göre ulu orta yapılmış yasalara, yapılmış olsa bile

³⁹⁹ H.Dursun YILDIZ: a.g.m., s.288

⁴⁰⁰ T. Faik ERTAN: a.g.m., s.257

⁴⁰¹ Suna KILI: a.g.e., s.285

uygulanmasına büyük engel getirmiş, Yüksek Hakimler Kurulu ise yargının bağımsızlığını güvenceye bağlamıştır.⁴⁰²

1961 anayasasının getirdiği özgürlükler toplumda yeni örgütlenmeler yaratmış, gelişen sanayi ile birlikte bu ortam güçlü sendikaların, toplumsal örgütlerin doğmasına imkan sağlamıştır. Kırsal alandaki hızlı nüfus artışı, artan nüfusun tarımdan sağlanan gelirle kırsal alanda yaşamını sürdürememesi, bunun sonucu olarak başlayan kentlere göç, bu göçle ve sanayileşmeyle hızlanan kentleşme siyasal çatışmaya yeni ve güçlü öğeler katmıştır. Toplumda yaşanan tartışmaların giderek kanlı toplumsal çatışmalara dönüşmesi ve bu çatışmaların tüm ülkeye yayılması ulusal birliği parçalamaya yönelmiş ve bu yöneliş içinde siyasal sistem kendi içinde çözüm bulamamış ve 12 Eylül 1980 tarihinde ordu yönetime el koymuştur.⁴⁰³

Bu ihtilalde de 1960 ihtilalinde olduğu gibi öncelikle parlamento feshedilmiş ve 1961 anayasası yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca mevcut bütün siyasal partilerde kapatılmıştır. Yeni anayasada 7 Kasım 1980 yılında halkoyuna sunularak %92 gibi yüksek bir oranda kabul oyu alarak kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Temel hak ve özgürlükler 1961 Anayasasında olduğu gibi oldukça geniş ve kapsamlı bir şekilde düzenlenmiş olmakla birlikte, kısıtlayıcı bir anlayış benimsenmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰² Sina AKŞİN: a.g.e., s.245

⁴⁰³ Suna KİLİ: a.g.e., s.289

⁴⁰⁴ T. Faik ERTAN: a.g.m., s.259

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE BİR SİYASAL KÜLTÜR OLARAK DEVLET GELENEĞİNİN MODERNLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ VE SÜRECİ ETKİLEYEN DİĞER FAKTÖRLER

3.1. TÜRKİYEDE BİR SİYASAL KÜLTÜR OLARAK DEVLET GELENEĞİNİN MODERNLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ

Türkiye'de devlet, anayasadaki tanımını ve gelişmiş Batılı devletlerdeki anlamını aşan bir yapıya sahiptir. Devletin varlığı halka hizmet yolunda bir araç niteliği taşımaktan ziyade, toplumdan ayrı olarak, başlı başına bir değer taşımaktadır. Türkiye'de devlet, yıllarca toplumun üzerinde, ondan bağımsız, her şeye kadir ve yüce bir varlık olarak algılanmıştır. Bütün bunların sonucu olarak da Türk siyasi kültürünün en belirgin özelliği, bürokratik geleneği ön plana çıkaran devlet merkezli bir yapı sergilemesidir.

Ülkede siyasi kültürün merkezine yerleşecek kadar uzun bir geçmişe sahip olan devletçi zihniyetin, kendi ürünü ve aynı zamanda beslendiği kaynaklardan biri olarak, toplumda da sorunlarının çözümü noktasında devlet merkezli düşünmeyi ifade eden bir devletçi zihniyetin varlığı görülmektedir.⁴⁰⁵ Bu da kendisini en açık biçimde, toplumda var olan her türlü sorunun devlet tarafından çözüleceği, çözülmesi gerektiği şeklinde bir bilinçte kendisini göstermektedir.

⁴⁰⁵ B. Berat ÖZİPEK: "Devlet" Mümtaz'er TÜRKÖNE (Ed.)Siyaset, Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s.99

Toplumda böyle bir bilicin yerleşmesi büyük oranda tarih boyunca devlete verilen anlam ve devletin toplumu bizzat şekillendirmeyi kendisine görev olarak atfederek her türlü konuda düzenlemeler getirmesiyle alakalıdır. Batılı gelişmiş ülkelerde araçsal bir değere sahip olan devletin, Türkiye’de varlığı, tek başına bizzat bir amacı ifade etmekte ve bu nedenle ilave anlamlarla yüklü bir kurum olarak çalışmaktadır. Bu doğrultuda devlet, her şeyden önce gelmekte, bir resmi ideolojiye dayanmakta ve toplumun bütününe konu alan bir proje uygulamaktadır.⁴⁰⁶

Türk siyasal kültürünün bugünkü hakim karakteri olan devletçi zihniyetin gelişmesinde Cumhuriyet rejimi büyük bir pay sahibi ise de bu zihniyetin ve genel olarak Türk siyasal kültürünün oluşumunda Osmanlı Devletinin de rolü büyüktür. Bu yüzden Türkiye’nin siyasal kültürünün ve özellikle devletçi zihniyetin daha iyi anlaşılabilmesi için incelemeye Osmanlı döneminden başlamak gerekir.

Osmanlı siyasal kültürünün en önemli unsuru ise otoritedir. Otoriteye gösterilen saygı ve otoritenin yüceltilmesi Osmanlı siyasal kültürünün ana temasını oluşturmaktadır. Osmanlı’daki otorite kavramının açıklanması için de öncelikle Osmanlı toplum düzeninin incelenmesi gerekir. Osmanlı Devletindeki ideal toplum düzeni sürekli olarak denge halinde duran toplumdur. Tanrı toplumun bölümlerini farklı yerlere koymuş ve her birine verdiği görevlerle onları yerleştirmiştir. Bu topluma reaya yani sürü adı verilir ve Tanrı’nın seçtiği vekili yada gölgesi bu sürünün çobanıdır. Hayatın kanunu değişim değil, düzen yani nizamdır. Bunlara karşı olan her şey anarşidir; çünkü değişme bozulmaya yol açar. Onun için padişahın Tanrıca verilmiş

⁴⁰⁶ B. Berat ÖZİPEK: a.g.m., s.102

görevi alemin nizamını, toplumun düzenini tutmaktır.⁴⁰⁷ Ancak değişimin mutlak suretle reddedildiği bu yapı şüphesiz hep bu şekilde devam etmemiş yada edememiştir.

Toplum düzeni ile ilgili sayılan bu özelliklerin bir kısmı, özellikle Onsekizinci yüzyılla birlikte başlayan çağdaşlaşma sürecinin baskısı altına girerek devletin yaşaması için değişimin ve yeniliklerin gerekliliğinin anlaşılması sonucu değişmek zorunda kalmıştır. Ancak bu özellikler her ne kadar büyük ölçüde değişmişse de, gerek toplumun devlet katındaki algılanışı, gerekse de padişahın otoritesinin tartışılmazlığı açısından Osmanlı siyasal kültürünün şekillenmesinde büyük pay sahibi olmuştur.

Osmanlı siyasal kültüründeki yeri nedeniyle Türk siyasal kültüründe de önemli bir yere sahip otorite olgusu Osmanlı imparatorluğu döneminde doruğa erişmiş ve padişahın kimliğinde temsil edilmiştir. Padişahın yönetim gücü mutlak olarak kabul edilmiştir. Osmanlıda padişahın çevresinde gelişen sistem, Max Weber'in öne sürdüğü gibi patrimonyalizmin ideal bir versiyonuydu. Bu sistemin temel ilkesi, "her toplumun mutlak güce sahip bir hükümdarı olmalı ve bu hükümdarın, dini yasalar dışında, tüm kuralları ve yasaları çıkartacak yetkisi bulunmalıdır. Dahası bu ilke İslam dini gelenekleriyle bağdaştırılmış ve desteklenmiştir."⁴⁰⁸ Böylece Osmanlı İmparatorluğunun değişik memurları, ister asker olsun ister kamu görevlisi veya dini görevli olsun yasal yetkilerini padişahı ve güçlerini onunla bağlantılı kurum veya kişilerden alıyorlardı.

⁴⁰⁷ Niyazi BERKES: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.31

⁴⁰⁸ Frank TACHAU: "Kemalist Türkiye'nin Siyasal Kültürü" Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi Yay. Haz. J.M. LANDAU, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.90

Osmanlı yönetim anlayışını, Batılı gelenekten ayıran, ona ters düşen ve modernleşme sürecinin en çapraşık işlerine yol açan özelliği de budur. Bu özellik, Devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batılı gelenekteki şeklinin tam karşıtı bir şekilde olması, diğerk bir ifadeyle de padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır. Osmanlı devlet ve toplum görünüşünün bu özelliğine göre devlet toplumdan gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından, gerçekte ise fetih ve güç yoluyla dışarıdan oturtulur.⁴⁰⁹ Yani devletin meşruiyeti toplum dışı unsurlardan kaynaklandığı için devlet yönetiminde toplumun temsil edilmesine gerek yoktur, toplumun yönetilmesi ve düzenin sağlanması Tanrı tarafından padişaha verilen bir görev,bir ödev olduğundan bunu yerine getirmek padişahın işidir.

Osmanlı siyasal hayatındaki otorite kavramı yalnızca padişahın kişiliğiyle de sınırlı değildi. Türkler arasında güçlü bir devlet geleneği de yaygındı ve geleneksel halk söylemlerinde “devlet baba” kavramı kullanılırken, halka da çocuk, memleket çocukları rolü biçilmişti. Gerek sultanın önderliğine içkin bir otorite anlayışı, gerekse de devletin himayeci olarak algılanması, halkın devletten maddi yardım görmesi ilkesiyle bağdaşmaktadır.⁴¹⁰

Görüldüğü üzere Osmanlı siyasal yapısı, Batı feodalitesinden çok farklı olarak, bütün siyasal iktidarın, padişah tarafından temsil edilen bir merkezde toplandığı ve Hegel’ci anlamda sivil toplum kurumlarının son derece zayıf kaldığı, (hiç olmadıkları bile iddia edilebilir), bürokratik bir imparatorluk modeli oluşturmuştur. Batı feodalitesinin aksine, padişahın ve ona tamamen bağımlı

⁴⁰⁹ Niyazi BERKES: a.g.e., s.31-32

⁴¹⁰ Frank TACHAU: a.g.m., s.90

askeri ve sivil bürokratların iktidarını, ne hiç doğmayan bir burjuva sınıfı, ne yerel yönetimler nede bir dinsel cemaat örgütü sınırlandıramamıştır.⁴¹¹

Osmanlı siyasal yapısında Padişahı ve ona bağımlı bürokrasiyi sınırlandıracak, devleti kendi çıkarları için kullanacak güçlü sınıfların oluşmaması, tüzel ara kuruluşların bulunmaması yada zayıflığı nedeniyle yüksek derecede bir devlet özerkliği meydana gelmiştir. Her hangi belirgin bir sosyal sınıfın elinde olmayan devlet, sınıf ilişkilerini değiştiren, bertaraf eden yada oluşturan nitelikteki kararları alabilmekteydi.⁴¹²

Batı feodalitesinin kilise ve diğer sivil toplum kuruluşları tarafından sınırlı ve paylaşılmış iktidar sistemine karşın, görüldüğü gibi Osmanlı siyasal yapısında hemen hemen mutlak bir iktidar toplanması söz konusudur. Batı'da devletin, sivil toplumun bir ürünü olmasına karşılık, Osmanlı siyasal sisteminde devlet, toplumun üzerinde, ondan bağımsız, her şeye kadir yüce bir varlık olarak algılanmıştır. Toplum içerisinde yaygın olan "devlet baba" deyimini de, bu yüce varlığın hem adil ve koruyucu olması beklentisini, hem de devlet otoritesine karşı çıkılamayacağını, çıkılmaması gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹³

Toplumda yer etmiş olan Devlet baba duygusunda da görülebileceği gibi, Osmanlı-Türk siyasal düşüncesinde ve halkın algılamasında, devletin önemli bir role sahip olduğu sık sık gözlemlenmektedir. Devlet kendi başına değerlidir, toplumdan nispeten özerktir; vesayetçi ve paternalist bir rol oynar. Bu paternalist imaj deminde belirttiğimiz gibi halkın devlet baba ifadesinde de

⁴¹¹ Ergun ÖZBUDUN: "Türkiye'de Siyasal ve Kültürel Demokrasi" Türkiye'de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi Yay.Haz. Hüsnü Erkan, Türk Demokrasi Vakfı, İzmir, 1990 s.63

⁴¹² Ergun ÖZBUDUN: Çağdaş Türk Politikası – Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller Çev.A.Resul USUL, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s.115

⁴¹³ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Siyaset a.g.e., s.247-248

görülmektedir.⁴¹⁴ Bu çeşit kavramlar Türk siyasal hayatına o kadar nüfuz etmiştir ki Türkiye Cumhuriyetinin siyasal söyleminde de kendine yer bulmuştur.

Osmanlı siyasal yapısında önemli bir faktörde bürokratik yapıdır. Padişaha Tanrı tarafından verilen alemin nizamını, toplumun düzenini sağlama ödevini yerine getirmek için ona bir dizi yardımcı hizmet görevlisi gereklidir. Bu görevliler devletin hizmet sınıflarıdır ve askeri,sivil bürokrasiden oluşan bir zümredir.⁴¹⁵ İşte Osmanlı Devleti, padişahın kulu olan, her türlü cemaat, kültür ve toprak bağından kopuk bu zümre tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla devlet adamının siyasi kişiliği sadece devlet katında yer almasından kaynaklanmaktadır. Devlet adamı şahsi varlığını devletin varlığı dışında düşünemez. Bu durumda ise, devlet adamının siyasi bakışının tek bir açısı olabilir oda; devletin bekâsını sağlamaktır.⁴¹⁶ Bu durum Osmanlı sonrasını anlamak açısından son derece önemlidir.

Devletin varlığını kendi şahsi varlığında gören bürokratların güçlenmesi, bir sınıf olarak devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başlamaları özellikle ondokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen ıslahat hareketleri sayesinde olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıldaki ıslahat hareketleri çerçevesinde gerçekleştirilen yeni düzenlemelerle padişahın iktidarı sınırlanmış ve meşruti bir monarşi kurulması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Ancak padişaktan alınan egemenlik zaman içinde halka değil de siyasal işlevlerde üstlenen bürokrasiye geçmiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Ergun ÖZBUDUN: a.g.e.,s.115-116

⁴¹⁵ Niyazi BERKES: a.g.e., s.31

⁴¹⁶ Ahmet İNSEL: Türkiye Toplumunun Bunalımı,Birikim Yayınları,İstanbul,2001,s.36

⁴¹⁷ Davut DURSUN: Siyaset Bilimi,Beta Kitap,İstanbul,2004,s.327

Ondokuzuncu yüzyıldaki ıslahat hareketlerini ve yeni düzenlemeleri yürütenlerde büyük oranda bürokratlar olduğu için bu süreçte bürokrasi güçlenmiş, merkezileşmiş ve siyasal bir aktör gibi davranmaya başlamıştır. İdarenin kazandığı yeni yapısal ve işlevsel özellikler, kamunun taleplerine daha etkin şekilde cevap vermek, daha iyi hizmet üretmek, siyasal kararları ve kuralları uygulamak değil tam tersine Osmanlı Devleti'ni siyaseten ayağa kaldırmak için siyasal nitelikli kararlar almak ve kurallar koymak olmuştur.⁴¹⁸

Artık bürokratlar, kulluk statülerini reddetmekte, siyasal iktidarın dizginlerini ele geçirip çağdaşlaşma hareketinin önderliğini üstlenmekteydiler. Bunlar, İmparatorluğa kişi haklarının korunmasına ilişkin, Batı kökenli kavramlar da getirmişlerdir ancak, bu girişimler yakından incelendiğinde, yeni yeni ortaya çıkmakta olan çağdaş bürokrasinin, aslında kendi haklarını belirlemek ve korumak peşinde olduğu açıkça görülmektedir.⁴¹⁹

Osmanlı Devlet hayatında bürokratları güçlendiren diğer bir gelişmede II.Mahmut'un merkezi yönetimi güçlendirerek, merkezde güçlü bir bürokratik yapının kurulmasına yol açmasıdır. Bu sınıf Tanzimatla başlayan süreçte ise devletin toplumu düzenlemek için müdahalelerine zemin hazırlamıştır. Türk modernleşmesinin modernleştirici yönü, toplum mühendisliği de bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.⁴²⁰

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen düzenlemelerin bürokrat zümrenin güçlenmesine yol açmasının bir nedeni de devletin, her alanda artan işlevlerini yerine getirmek amacıyla, istihdam edeceği kamu görevlilerinin sayısını arttırmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, dönemin belirgin özelliği, aydın

⁴¹⁸ Davut DURSUN: a.g.e., s.328

⁴¹⁹ Şerif MARDİN: a.g.e., s.107

⁴²⁰ Halis ÇETİN: a.g.e., s.194

bürokrat kesimin; imparatorluğun işlevini yitirmiş kurumlarını ve sarsılan merkezi otoriteyi yeniden kurmak, devleti mali, idari, adli alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için⁴²¹ egemenliği ele geçirmesidir.

Osmanlı toplumsal düzeni ile ilgili daha önce de belirttiğimiz; toplumsal düzenin sağlanması ve korunması konusundaki klasik gelenek, Tanzimat'tan sonra, bozulan düzenin ancak devlet eliyle yeniden kurulabileceği yönünde bir başka geleneğin doğmasına yol açmıştır. Bu dönemde devleti merkez alan, devlete öncelik veren reform arayışları genellikle Batılı ilkeler çerçevesinde geliştirilmiş ancak pratikte devletin geleneksel merkezi-bürokratik yapısının kırılarak demokratikleşmesi yerine, merkezin daha da güçlendirilmesine hizmet etmiştir.⁴²²

Ondokuzuncu yüzyılda yaşanan bu gelişmeler sonucunda ülkede iyiden iyiye bürokratik bir gelenek gelişmiştir. Yine bu dönemde padişahın mutlak iktidarı da sınırlandırılmaya başlanmış ancak daha öncede belirttiğimiz gibi padişahın alınan sınırlı iktidar da devlet yönetimindeki bu yeni güce, bürokrat sınıfa geçmiştir. Durum böyle olunca da Bürokrat sınıfın rollerini nasıl gördükleri, toplumda devletin rolü ve devlet ile vatandaşlık ilişkileri hakkındaki fikirleri Osmanlı siyasal yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun geleneğinden kaynaklanan bir anlayışa göre devlet yasal otoritenin temel kurumudur ve bu otoriteyi yasal olarak elinde bulunduranlar yani bürokratlar toplum düzenini koruma ve genel refahı yükseltme sorumluluğunu taşırlar. Bu deneyimden çıkan sonuca göre

⁴²¹ İliber ORTAYLI: Türkiye İdare Tarihi, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s.264

⁴²² Gülgün ERDOĞAN TOSUN: Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.236

devletin yönettiği düzen istikrarlı ve değişken olmayan bir düzen olmalı ve bunun yanı sıra yönetenlerle yönetilenler arasında doğal bir ayrım bulunmalıdır.⁴²³ Değişken olmayan düzen geleneği modernleşmenin baskısı altında dayanamayarak değişmişse de yönetenler ile yönetilenler arasındaki ayrım Türk siyasal kültürünün değişmez bir ögesi olmuştur.

Ayrıca devlet yönetiminde bürokratların sayıca çoğalması ve güçlenmesi ile siyasal yapıda zaten var olan yüce, kutsal devlet imajının birleşmesinin siyasal kültür açısından sonucu, soyut devletin vücut bulduğu yönetici kadrolar şahsında ortaya çıkan seçkinciliğin iyice yükselişi olmuştur. Yönetici seçkinlerin statü ve kültür olarak toplumdaki farklılığı ve kopukluğu, hayatlarını devlet hizmetlerine adanmış olmaları bu olguyu beslemiştir.⁴²⁴ Bu noktadan hareketle varabileceğimiz bir diğer yargı, kendini devlet hizmetine adanmış olanların son safhada kendilerini yine devletin tek sahibi olarak görmeleridir.

Bu şekilde yükselen bir değer olarak seçkinciliğin Türk siyasal yapısı içerisinde yer alması, devletin toplum üzerinde özerk bir yapı olarak konumlanması ve bu seçkin kadro ile toplum kültürleri arasındaki derin farklılaşma Osmanlı-Türk siyasal hayatında izleri günümüze kadar süren güçlü elitçi ve vesayetçi yönelimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴²⁵

Kutsal devlet imajı ile elitçi ve vesayetçi yönetici sınıf anlayışının sonucu olarak Osmanlı-Türk siyasal kültüründeki yöneten-yönetilen ilişkisinin temelinde yatan izdüşümü; yöneten-itaat eden ilişkisi olmuştur. Toplumsal olarak insanların hafızasının bir yerlerinde soyut devlet kavramı yöneten

⁴²³ Frank TACHAU: a.g.m., s.100

⁴²⁴ Gülgün E. TOSUN: a.g.e., s. 201

⁴²⁵ Ergun ÖZBUDUN: a.g.m., s.66

kesimi şahsından bağımsız, kutsallaştırılmış, ulaşılmaz bir masumiyet halesi içinde saklıdır. Bu anlayışa bağlı olarak kutsal devlet otoritesini temsil eden yöneticiler karşısında toplumun yani yönetilenlerin tek seçeneği itaattir.⁴²⁶ İtaatin kaynağı yada itaati meşrulaştıran şey kimi zaman dini kurallar, kimi zaman modernleşmenin gereği, kimi zamanda toplumun siyasal kültürü olmuştur.

Türk siyasal kültürünün devlet merkezli bir yapı kazanmasında önemli paya sahip Osmanlı bürokratlarının özelliklerinden bu kadar bahsedilmişken Osmanlı-Türk bürokratlarının ortak özelliklerinden de söz etmekte fayda vardır. İster asker isterse de sivil kökenli olsunlar, Osmanlı-Türk bürokratları toplum üzerinde siyasal, ekonomik ve sosyal denetimi ellerinde tutmayı hedef edinen ve aydınlardan oluşan bir siyasal sınıftı. Onların yönetime yaklaşımları, temsili ve harekete geçirici olmaktan çok düzenleyici bir tutum biçimindeydi ve yönetilenler vatandaş olarak değil de, en önemli görevleri iyiliksever yöneticilerine bağlılık olan kullar gibi görülüyordu.⁴²⁷

Osmanlı siyasal kültürünün devlet merkezli yapısı üzerinde durduktan sonra genel bir değerlendirme yapacak olursak, Osmanlı siyasal yapısında yasal otoritenin temel kurumu olan devlete atfedilen yücelik sıfatının yanı sıra padişahın mutlak egemenliği ve müsadere gibi olgular yüzünden toplumda, devlete karşı temel güvensizlik, devlet gücünden korku ve otoriteriyen devlet-toplum, devlet-birey ilişkileri ana öğeler olarak karşımıza çıkarken, bunların Cumhuriyet Türkiye'sinin siyasal kültüründe gözlenen, devletin kutsallığı, seçkincilik, kendi grubundan olmayanları düşman kabul etme, muhalefete

⁴²⁶ Gülgün E. TOSUN: a.g.e., s. 208

⁴²⁷ İter TURAN: "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası" Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi Yay.Haz. J.M. LANDAU, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.142

hoşgörüsüzlük, ideoloji gereksinimi ve siyasal gücü mutlak olarak algılama gibi öğelerin⁴²⁸ altyapısını hazırladığı söylenebilir.

Buraya kadar incelediğimiz Osmanlı siyasal yapısındaki devlet merkezli siyaset anlayışı Cumhuriyet döneminde varlığını daha da güçlendirerek sürdürmüştür. Aynı zamanda Atatürk ilkelerinden birisi olan ve dolayısıyla anayasal güvence altında bulunan devletçilik, bir iktisadi politika olmanın yanı sıra, felsefi ve siyasi bir tercih olarak da egemenliğini sürdürmektedir.⁴²⁹ Cumhuriyet döneminde de devletin yüce bir varlık olarak toplum üstü konumlandırılmasına devam edildiği görülmektedir. Bunun en somut ispatı Türk anayasasının başlangıç bölümündeki ifadelerde millet “Türk Milleti” olarak tanımlanırken, devletin “Yüce Türk Devleti” olarak tanımlanması gösterilebilir.

Anayasadaki ifadelerden de görüldüğü gibi Türkiye’de devlet, ulustan önce vardır. Devlete meşruluk kazandıran husus ulus olmadığı gibi, tersine ulusu ulus yapan, ona belli bir meşruiyet kazandıran devlettir. Bu ilişkilerin ortaya çıkardığı oluşum milli devlet vasfını taşımaktan ziyade, devlete ait bir millet veya devletin milleti tanımlamasına uygun düşmektedir. Bu devletin milletinin özünü oluşturacak olan Türk ulusu ise resmi toplantılarda ve devlet seçkinlerinin denetiminde, hatta tekelinde belirlendiği söylenebilir.⁴³⁰

Türk siyasal kültüründe devlet ile toplum arasındaki ilişkilere hakim olan unsur, devlet elitlerinin kendilerine yüklediği toplum mühendisliği misyonudur. Osmanlı döneminden beri devam eden Batılılaşma ve demokratikleşme süreçleri boyunca toplumu ve kurumlarını belirli amaçlar doğrultusunda

⁴²⁸ Metin HEPER: “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi” Toplum ve Bilim sayı:9-10, Bahar 1980 s.4-5

⁴²⁹ B. Berat ÖZİPEK: a.g.e., s.98

⁴³⁰ Ahmet İNSEL: a.g.e., s. 53-54

yukarıdan değiştirilip, düzenlenebilecek şeyler olarak metalaştırılan⁴³¹ bu yaklaşımın öncüleri devlet elitleri olduğu için, devlet toplum ilişkisi de devlet ağırlıklı olmuştur.

Devlet elitlerinin egemenliği altındaki tek parti döneminde devlet-toplum ilişkisinin temel belirleyenleri; siyasal alanda tek parti yönetimi, ekonomik alanda devletçilik politikası, toplumsal alanda ise devam eden modernleşme sürecidir. Siyasal ve toplumsal alana yönelik düzenlemelere egemen olan ilke ise laiklik idi. Tek partili döneme damgasını vuran CHP ve onun uyguladığı ekonomideki devletçilik politikasının birincil amacı; Osmanlı'dan devralınan kozmopolit miras üzerine, ulus devletler çağına uyan yeni bir ulus devlet kurgulamaktı.⁴³² Ancak devletçilik politikası daha önce de vurguladığımız gibi, iktisadi bir politika olmanın yanı sıra, felsefi ve siyasi bir tercih olarak da egemenliğini sürdürmekteydi.

Cumhuriyetin temel ilkelerinden olan devletçilik ilkesi, toplumda her türlü dinamiğin devlet denetim ve gözetimi altında gerçekleştiği, her toplumsal gelişmenin devletin üstün çıkarları açısından değerlendirildiği, devlet dışı hiçbir toplumsal olgunun özerk meşruiyetinin tanınmadığı bütüncül bir siyasal dünyadır. Örneğin devletin toplumu sürüklemek istediği modernleşmeye, toplumun kendi başına gitmek istemesi devlet katında ciddi bir krizi ifade eder. Çünkü devlet katında esas olan toplumun üzerindeki egemenliğin korunması ve güçlenmesidir.⁴³³

Türk siyasal kültürünün şekillenmesine çok büyük ve önemli katkıları olan Atatürk'ün, kendi ilkelerinden olan devletçilik ilkesi dışında da

⁴³¹ A.Yaşar SARIBAY: Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.168

⁴³² Gülgün E. TOSUN: a.g.e., s. 260

⁴³³ Ahmet İNSEL: a.g.e., s.14

Türkiye'deki devlet merkezli siyaset anlayışına önemli katkıları vardır. Öncelikle Atatürk, modern devleti klasik anlamıyla bir bütün, mutlak egemen devlet olarak okumuş ve modern devleti kendisini üreten meşruiyet kaynaklığını toplumdan almak yerine bu mutlak egemenlikten almak üzerine kurgulamıştır.⁴³⁴

Bunun yanı sıra Atatürk'ün toplumdan ayrılmış meşruiyet kaynaklığı, toplumdan farklılaşmış bürokrasi, hukuksal düzeni, ekonomik olarak toplumu düzenlemesi, kendine özgü değerler sistemi ve ideolojiyi yaygınlaştırmak istemesi onun; modern devletinin topluma mutlak egemen olmaya, aşırı kurumsallaşmaya, toplumu kontrol etmeye ve kısaca tüm toplumsal alanı kapsamaya çalışma eğilimi içinde olduğunu gösterir.⁴³⁵ Devlet merkezli siyaset, toplumdan özerk konumlandırılan devlet yapısı, yüce devlet gibi tanımlamalar görüldüğü gibi salt olarak Osmanlı siyasal yapısına yada Türkiye Cumhuriyetine ait değildir.

Bugünkü devlet anlayışı Osmanlı Devletinden devralınan siyasal davranış biçiminin uzantısıdır. Osmanlıdan devralınan bu miras günümüzde toplum yaşamını ilgilendiren kararlarda toplumsal temsil kurumlarını ikinci planda bırakmak ve hatta bunları bütünüyle devre dışı tutmak eğilimindedir. Sadece asli kararlar için değil, ikincil, hatta ufak detay gibi gözüken kararlar içinde bu tavır geçerlidir.⁴³⁶ Evet bugünkü devlet anlayışı salt olarak Cumhuriyet rejimine ait değildir ancak devletin toplum üzerindeki denetimi ve düzenleyici rolü Osmanlı siyasal yapısındaki devlet anlayışından çok daha yoğundur.

⁴³⁴ Halis ÇETİN: a.g.e., s.200

⁴³⁵ Halis ÇETİN: a.g.e., s.200

⁴³⁶ Ahmet INSEL: a.g.e., s.280

Sonuçta Türk siyasal kültüründeki devlet algılayışı, modernleşme tarihimizi de derinden etkilemiş hatta bununda ötesinde, devlet kaynaklı, yukarıdan modernleşme süreci, bu algılayışı beslemiştir. Bunun sonucunda ise, devlet meşruiyetin tek kaynağı haline gelmiş ve toplumsal yapıyı değiştirmeye yönelik bütün hareketlerin ana amacı devleti ele geçirme noktasında toplanmıştır.⁴³⁷ Bu yanıyla Türk modernleşmesi bir tarih değiştirme çabası yanında bir toplum değiştirme projesidir ve projenin uygulayıcısı hiç kırılma göstermeksizin modernleştirici devlet ve lider, asker, bürokrat kadrosudur.⁴³⁸

Türk modernleşmesinin bu özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu süreci modernleşme olarak adlandırmaktansa bir modernleştirme projesi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Yukarıdan modernleştirme ile kendi kendini oluşturan toplumsal süreç halindeki modernleşme arasındaki en önemli ayrım, modernleştiricilerin devlet gücünü ellerinde tutmaları ve kendi çıkarlarına göre davranmalarıdır. Bu nedenle Batılılaşmayı savunsalar bile modernliğin bütün boyutlarına bağlı olmayabilirler.⁴³⁹ Bu açıdan bakıldığında Türk modernleşmesinin daha ziyade modernleştirici bir nitelik taşıdığını söylememiz yanlış olmaz.

Bir çok alanda aralarında süreklilik olan Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki bir süreklilik konusu da modernleşme geleneğidir. Türk modernleşmesinin sürekliliği konusundaki en önemli kanıt Türk modernleşmesinin Osmanlı modernleşmesinden almış olduğu miraslardır. Osmanlı modernleşmesinden Türk modernleşmesine kalan miraslar sürecin bir bütün olarak nitelikleri hakkında ipuçları vermektedir.

⁴³⁷ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Siyaset a.g.e., s.248

⁴³⁸ Halis ÇETİN: a.g.e., s.249

⁴³⁹ Çağlar KEYDER: "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu" Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik Ed.ler: Sibel BOZDOĞAN, Reşat KASABA, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, 29-42 s.31

Türk modernleşmesinin Osmanlıdan aldığı mirasların başında devletin modernleştirici misyonuna meşruiyet arayışı gelmektedir. İkinci bir miras ise bürokrasinin, ordunun modernleştirici devlet geleneğinde aldığı etkin rolün sürekliliğidir. Yine üçüncü bir miras ise tüm modernleşme sürecine toplumun katılımının yetersiz ve isteksiz olması, modernleşme taleplerinin toplumdan değil devlet seçkinlerinden gelmiş olmasıdır. Önemli bir diğer miras da modernleşme geleneği içerisinde toplumun birlik ve beraberliğini temsil eden, toplumun üzerinde mutlak bir güçle donatılmış güçlü ve merkezileşmiş devlet olgusunun modernleştirici misyonudur.⁴⁴⁰ Gerçektende iki süreç arasındaki sürekliliği sağlayan bu miraslar Türk modernleşmesinin genel karakterini ortaya koyar niteliktedir.

Türk modernleşme sürecinin sürekliliği dışında Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulamaya konan egemenliğin bölünemezliği, devredilemezliği, parçalanamazlığı ve hatta kuvvetler birliği gibi ilkelerde, modernleştirici devlet rejimine zemin hazırlayarak sürecin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Kemalizm'deki yoğun bağımsızlık ve egemenlik vurgusu, saltanat karşıtı bir içerik taşımasına rağmen kuvvetler birliği halkın ve bireyin özgürlüğünü dışlayan bir yaklaşımla modernleştirici devlet, modernleştirici tek parti ve modernleştirici tek lider anlayışıyla sonuçlanmaktadır.⁴⁴¹

Cumhuriyet rejimindeki tek parti dönemi Türkiye'de devlet geleneğinin oluşmasında önemli bir atlama taşıdır. Geleneksel Osmanlı yapısının dışına çıkılarak, modern bir toplum ve devlet yapısına geçişin belirlendiği, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlendiği bir kırılma noktasıdır. Bu dönemde devletin meşruiyet temelleri yeniden biçimlenirken, toplumun devlet

⁴⁴⁰ Halis ÇETİN: a.g.e., s.246-247

⁴⁴¹ Halis ÇETİN: a.g.e., s.202

karşısındaki konumu ve devlet-toplum arasındaki alanının niteliği de değiştirilmiştir.⁴⁴²

Tek partili dönemin özellikle ilk 10 yılı içinde ekonomik, kültürel, ideolojik, toplumsal ve siyasal boyutta yeniden yaratılan toplumun yeni görüntüsüne ve kalıbına alışabilmesi, uyum sağlayabilmesi sancılı olmuştur. Bu dönemde modernleşme sürecinde, Batıdan örnek alınan siyasal kurumların ve toplumsal modelin orijinalinden farklılık göstermesinin temel nedeni, siyasal kurumların kendiliğinden bir akış içinde sivil toplum alanından doğmayıp, hamura biçim verilir gibi kanunlarla biçimlendirerek oluşturulmak istenmesidir.⁴⁴³

Tek parti döneminin bir diğer özelliği de tek parti yönetiminin bürokrasinin siyasal işlevler görmesine, siyasal kararların alınması ve kuralların konulmasında siyasal bir aktör olarak sisteme dahil olmasına uygun zemini hazırlamış olmasıdır. Tek partili rejimden çok partili hayata geçildikten sonra prensip olarak bürokrasinin iktidar karşısında yansız, siyasal işlevlerden arındırılmış, karar ve kuralları uygulamakla görevi nispeten özerk bir aygıtı dönüşmüş olması gerekirken o zamana kadar kazanmış olduğu geleneksel siyasal norm ve alışkanlıkların da etkisiyle siyasal oluşumlarda rol oynamaya devam etmiş, milli menfaat, ulusal yarar gibi kavramları tanımlamaya çalışmış ve tek parti dönemindeki toplumu inşa misyonunu sürdürmek istediği gözlemlenmiştir.⁴⁴⁴ Bu durum bize bürokratik, yönetici seçkin kesimin, Osmanlı döneminden beri süre gelen toplumu şekillendirme arzusundan, çok partili yaşam sonrasında bile vazgeçmediklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

⁴⁴² Gülgün E. TOSUN: a.g.e., s. 257

⁴⁴³ Gülgün E. TOSUN: a.g.e., s. 267

⁴⁴⁴ Davut DURSUN: a.g.e., s.328

Her ne kadar bürokratik, yönetici seçkinlerin topluma şekil ve yön verme arzularından vazgeçmek istememelerine rağmen, çok partili hayata geçişle birlikte modernleşme sürecini etkileyen faktörler arasına yavaş yavaş da olsa toplumda katılmış ve toplumsal talepler siyasetin biçimlenmesinde belirleyici olmaya başlamıştır.⁴⁴⁵ Ancak toplumdaki devlet anlayışının önemli bir değişime uğradığını gösteren deliller yoktur, devlet yine temel belirleyici pozisyonunu korumaktadır.

1970'li yıllardan sonra ise Türkiye'de devlet, modernleşmenin öncülüğünü misyonunu sürdürecektir gücü kaybetmiş ancak buna karşılık tüm devletçi geleneğini korumaya devam etmiştir. Toplumun giderek hareketlenmesine paralel olarak, devletin toplumu bir şey yapmaya zorlamak iradesi, yerini toplumun hiçbir şey yapmadan durmasını sağlamak çabasına bırakmıştır. Devlet, tüm ilerici, ilerlemeci, çağdaşlaşmacı söylemini bir kenara bırakıp, ayakları altından hızla kayan zemini mümkün olduğu kadar çok tutabilme telaşına düşmüştür.⁴⁴⁶

Sonuç olarak, bir ülkede modernleşme adına ne yaşanmış olursa olsun neticede modernleşme dönemi bir toplumun kendi kaderi değildir. Modernite adı verilen dış dinamikle harekete geçen toplumlar, aldıkları bu kumaştan kendilerine bir elbise dikmeye çalışırlar. İşte Türk modernleşmesi de bu kumaştan kendine bir elbise dikmeye çalışmaktadır ancak benzerlerinden farklı olarak Türk Modernleşmesinin tarzlığını şimdiye kadar hep devlet yapmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Siyaset a.g.e., s.248

⁴⁴⁶ Ahmet İNSEL: a.g.e., s.15

⁴⁴⁷ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi, Ark Yayınevi, Ankara, 1994, s.140

Buraya kadar vermeye çalıştığımız siyasal kültür olarak devlet geleneği ve bütün bir modernleşme sürecinden sonra Türkiye'deki durum hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak, bugün Türkiye'de bir mücadele yaşandığı ve bu mücadelenin geçmişin otoriter-modernleştirme ve ataerkil devleti ile modernist bir siyasal liberalizm ve yurttaşlık kavramı arasında sürdüğü söylenebilir.⁴⁴⁸ Kendini toplumsal değişimin bekçisi olarak gören modernleştirme bir devletten siyasal liberalizm ve yurttaşlık üzerine kurulu modern bir devlete geçişin otomatikman yada kolayca gerçekleşmeyeceği açıktır.

3.2. SÜRECİ ETKİLEYEN DİĞER FAKTÖRLER

Türk toplumunun modernleşme serüveni, ilk başlarda her ne kadar planlı ve programlı bir şekilde yürütülmemiş olsa da onsekizinci yüzyılın ilk yarısında Lale Devri olarak adlandırılan dönemle başlayarak ve günümüze kadar süre gelen bir süreçtir. Bu kadar uzun süre devam eden bir süreci etkileyen, bir kısmını daha önceki bölümlerde vermeye çalıştığımız şüphesiz çok sayıda faktör vardır. Ancak bu bölümde siyasal bir kültür olarak devlet geleneğinin dışında, sürecin ana hatlarını belirleyen, aydın sınıf, bürokratlar ve Batılı devletler ile Avrupa'daki gelişmelerin sürece olan etkileri incelenmeye çalışılacaktır.

Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte belirgin bir ilerleme sürecine giren Batılı toplumlar, bunu düşünce alanında Aydınlanma Felsefesi, Sanayi Devrimi ve Coğrafi keşifler gibi büyük atılımlarla hızlandırmışlardır. Avrupalı toplumlar bu gelişmelerin ışığında gelişimlerini tamamlayarak hızla modernleşirken, Osmanlı İmparatorluğu ise yükselme devrinin verdiği zafer

⁴⁴⁸ Çağlar KEYDER: a.g.m., s.41

ve üstünlük edası içerisinde Avrupa'ya sırtını dönmüş ve sadece kendi iç meseleleriyle meşgul olmaya başlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde başta dünya ticareti ve bölgesel ticaret olmak üzere tüm etkinliklerini kaybetmeye başlayan Osmanlılar; askeri, iktisadi, sosyal, eğitim, hukuk ve ilim alanında artık Batı ile rekabet edemez duruma gelmiştir.

Önceleri refah ve zenginlik elde etmek için Doğu'ya açılan Avrupalı milletler artık Doğulu toplumlardan hem askeri, hem siyasi, hem de sosyal ve kültürel açıdan daha ileri bir safhada bulunuyorlardı. Ancak Batılı toplumların elde ettikleri bu üstünlük geçici bir üstünlük değil, aksine diğer toplumların bu seviyeyi yakalayabilmek için yüzyıllar boyu Batılı toplumları takip etmek ve model almak zorunda bırakacak bir üstünlüktü.

İmparatorluğun yükselme devrinde, kendi uygarlıklarını Batılı uygarlıklardan üstün gören Osmanlılar için Batı'nın bir model olarak izlenmesi gibi bir problem ortaya çıkmamıştır. Ancak geçen zaman içinde Avrupa uygarlığının gelişimini ve gücünü gözden kaçıran Osmanlı, Batılı Devletler karşısında peş peşe yenilgiler alarak bu gücün üstünlüğünü acı bir şekilde tecrübe etmiş ve imparatorluk gerilemeye başladıkça Batı'yı model olarak almak zorunda kalmıştır.

Gerçi İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla birlikte gerilemenin nedeni olarak önce devlet yönetiminin bozukluğu ileri sürülmüş, daha sonra ise Batı'nın askeri üstünlüğü neden olarak gösterilerek Batı'nın model olarak alınmasına askeri alandan başlanmışsa da zamanla başarılı olabilmek için Batı'nın diğer alanlarda da model olarak alınması gerektiği anlaşılmıştır. Bu yüzden Osmanlı'nın modernleşme çabalarını Batı ile ilişkileri ve karşılıklı etkileşimleri çerçevesinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Avrupa'da yaşanan gelişmelerden Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecini en çok etkileyen gelişme, yaydığı milliyetçi akımlarla ileride imparatorluk üzerinde yıkıcı etkilere de yol açacak olan 1789 yılındaki Fransız İhtilali olmuştur. Fransız İhtilali Osmanlıların Batılılaşmasını kolaylaştırmıştır; çünkü İhtilal'e gelen laiklik kavramı, din-dışı olmak itibarıyla Hristiyanlığın dışında bir Batı imajı çiziyordu. Ayrıca ortaya çıkarken Hristiyanlıkla mücadele etmiş olması, laiklikle Osmanlılar arasında ortak bir payda meydana getiriyordu.⁴⁴⁹ Bu durum Osmanlı'lardaki Batılılaşmanın laik bir eksen etrafında ve Fransa'yı örnek alarak gelişmesinin önemli nedenlerinden biridir.

Gerçektende Fransız İhtilali Avrupa'da, tamamen din dışı terimlerle entelektüel ifadesini bulan ilk büyük sosyal ayaklanış idi. Tek başına laikliğin Müslümanlar için büyük bir çekiciliği yoktu. Ancak Hristiyan olmayan, hatta anti-Hristiyan olan, Hristiyanlıktan ayrılışı önde gelen temsilcileri tarafından şiddetle belirtilen bir Batılı harekette, Müslüman dünyası, kendi dini inanç ve geleneklerini tehlikeye atmaksızın, Batı gücünün şaşırtıcı sırrını bulmayı ümit edebilirdi.⁴⁵⁰

Din farklarının önemini azaltan Fransız İhtilali ve ihtilalin laik görüşleri Osmanlı Devletinde Batılı fikirlerin kabulüne daha müsait bir hava yaratmıştır. Fransız ihtilaline kadar Osmanlı'nın Batı ile alışverişi sanat ve kültür konuları ile sınırlı iken, Fransız İhtilali ile birlikte askeri reform hareketlerine hız verilmiş ve Batı düşüncesinin Osmanlı'daki yıkıcı etkileri (milliyetçi isyanlar) ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Mehmet SARITAŞ: "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişin Sosyo-Ekonomik Dinamikleri" Türk Yurdu Dergisi, XIX-XX,148-149 ,Aralık 1999-Ocak 2000: 88-96,700.Yılında Osmanlı Sayısı,

⁴⁵⁰ Bernard LEWIS: a.g.e. s.551

⁴⁵¹ Halis ÇETİN: a.g.e., s.194

Zaten Osmanlı İmparatorluğunda gerçek reformlar onsekizinci yüzyılda askeri okulların açılmasıyla birlikte öncelikle orduda başlamıştı. Bunlar Batı, özellikle Fransız örneklerine göre kurulmuş okullardı ve öğretmenleri Batı'dan getirilmişti. Bu durum Fransız ihtilaliyle birlikte iyice hız kazanmış ve böylece gerek ülkeye yeni sokulmuş olan matbaada basılan din dışı konulardaki kitaplar gerekse askeri okullar Batı ile temas sağlayarak Batıya dair bilgilerin yayılmasına yardım etmişlerdir.⁴⁵²

Bu dönemde Batıdan Fransa yoluyla ülkeye yeni fikirlerde gelmişti. Bu yeni fikirler “hürriyet”, “eşitlik” ve “milliyet” idi ve Fransız devrimine yol açan sloganlar etrafında oluşmuştu. Bu fikirlerden ilk ikisi aynen benimsenirken, üçüncüsü ise yerel şartlara uygun bir şekilde ikame edilmiştir. Bu yeni fikirler, önce belirli unsurlar halinde, daha sonrada o unsurların ait olduğu bir bütün ile birlikte gelmiştir. Nitekim, hürriyet, eşitlik ve milliyet fikirlerinden sonra da Yeni Düzen fikri gelmiştir. Yeni Düzen (Nizam-ı Cedid) hem Fransız Devriminde ortaya çıkan düzeni, hem de Osmanlılardaki genel reform programını anlatan ortak bir kavram olmuştur.⁴⁵³

Fransız İhtilali ve sonrasında yaşanan gelişmelerin Osmanlı modernleşmesine bir etkisi de Tanzimat Fermanında görülmektedir. 1839 yılında ilan olunan Tanzimat Fermanı, Batıya yönelişin, fikir bakımından Batının etkisinin Osmanlı Devletine önemli bir yansımasıdır. Fransız inkılabının milli egemenlik ve bağımsızlık anlayışının bir mücadelesi olan 1830 ihtilalleri, Osmanlı Devletinde Tanzimat Fermanında kendini göstermiştir. Batı dünyası ile siyasi ve hukuki bir ilişki başlamış ve düşünce

⁴⁵² Kemal KARPAT: a.g.e., s.13

⁴⁵³ Mehmet SARITAŞ: a.g.m., s.95

özgürlüğü, milli egemenlik, meşrutiyet,cumhuriyet gibi kavramlar aydınların ilgisini çekmeye başlamıştır.⁴⁵⁴

Batılı devletlerin Osmanlı modernleşmesine önemli etkilerinden biride Osmanlı siyasal yapısında yeni güç odakları doğurmuş olmasıdır. Osmanlı siyasal yapısındaki en büyük güç İngiltere ve Fransa'nın desteğine sahip, yabancı dil bilen ve Tercüme Odasından yetişen Hariciye Paşalarıdır. İngilizlerin desteklediği Mustafa Reşit Paşa ve Fransızların desteklediği Ali ve Fuat Paşalar Tanzimat döneminin ileri gelen paşalarıdır.⁴⁵⁵

Osmanlı modernleşme hareketlerinde dikkatleri çeken önemli bir husus da, reformların asker-sivil bürokrat kesim ve medrese kökenli olmayan ilim edebiyat dünyasına mensup bir grup aydın tarafından başlatılmış olmasıdır. Medrese tarihi süreç içerisinde kendini yenileyemediği gibi reform sürecinde muhafazakar bir fonksiyon üstlenerek modernleşme çabalarını engelleyici bir rol üstlenmiştir.⁴⁵⁶

Osmanlı toplumunu, Reaya ve Askeri sınıf olmak üzere temelde iki ana unsura ayırmak mümkündür. Reaya sınıfının siyasal katılım sürecinde hemen hemen hiçbir rolü yok iken İcrai Askeri Zümre, saray erkanı, devlet memurları ve din adamlarından oluşan Askeri sınıf⁴⁵⁷ padişahla birlikte imparatorluğu yönetmekteydi. Bu nedenle devlet yönetiminde askeri sınıfın belirgin bir etkisi

⁴⁵⁴ Ercan HAYTOĞLU: "Osmanlı Devletinde Demokrasi Gelişimi ve Çok Partili Siyasi Hayat" Türk Yurdu Dergisi, XIX-XX,148-149 ,Aralık 1999-Ocak 2000: 531-539,700.Yılında Osmanlı Sayısı

⁴⁵⁵ Hamit ERSOY: a.g.m., s.264

⁴⁵⁶ Abdullah ALPEREN: "Osmanlı Devletinde Modernleşme ve Din" Osmanlı C.7 212-220, Yeni Türkiye Yayınları,Ankara,1999,s.212

⁴⁵⁷ Ercüment KURAN: Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler,T.D.V. Yayınları, Ankara,1994,s.112

mevcuttu ancak bu Türk Devlet geleneğinden gelen bir durumdu ve Osmanlı devleti için yeni ve farklı bir durum söz konusu değildi.

Onyedinci yüzyılla birlikte ise Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel siyasal yapısı giderek karmaşık ve karşılanması zor hale gelen toplumsal ihtiyaçları gidermekten uzak bir duruma gelmiştir. Osmanlı'yı hızla geride bırakan Avrupa ülkelerini yakından izleyen, sınırlı sayıdaki Osmanlı Aydınları yönetimin reform yapmak zorunda olduğunu dile getiriyordu. Sonunda Aydınların haklı olduğunu gören devlet yönetimi ve padişah iktidarlarının varlığını borçlu hissettikleri ordu başta olmak üzere Dışişleri ve Eğitim alanlarında reform yapmaya karar vermiştir.⁴⁵⁸

Aslında modernleşmenin ordudan başlamasının asıl nedeni Osmanlı'nın Batıyla aralarındaki potansiyel farkın ilk kez savaş alanlarında ortaya çıkmış olmasıdır. Klasik dönemlerin, Avrupa devletlerinin oluşturduğu müttefik ordularını dize getiren başarılı Osmanlı ordusunun artık tek tek bile bu devletler karşısında başarısız neticeler alması ister istemez Osmanlı reformcularının dikkatlerini bu noktaya yoğunlaştırmalarına neden olmuştur.⁴⁵⁹ Bu duruma devlet yönetimi içindeki askeri sınıfın ağırlığı da eklenince ilk reform hareketleri iyiden iyiye askeri alanda yoğunlaşmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı iktidar merkezine,yapıyı karmaşıklaştıran yeni öğeler eklenmiştir. Artık bürokratlar, kulluk statülerini reddetmekte, siyasal iktidarın dizginlerini ele geçirip çağdaşlaşma hareketinin önderliğini üstlenmekteydiler. Bunlar, İmparatorluğa kişi haklarının korunmasına ilişkin, Batı kökenli kavramlar da getirmişlerdir ancak, bu girişimler yakından

⁴⁵⁸ Hamit ERSOY: "Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu"

Osmanlı C.6 264-270,Yeni Türkiye Yayınları,Ankara,1999,s.264

⁴⁵⁹ Ali AKYILDIZ: Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,İletişim Yayınları,İstanbul,2004,s.18

incelendiğinde, yeni yeni ortaya çıkmakta olan çağdaş bürokrasinin, aslında kendi haklarını belirlemek ve korumak peşinde olduğu açıkça görülmektedir.⁴⁶⁰

Osmanlı Devlet hayatında bürokratları güçlendiren diğer bir gelişmede II.Mahmut'un merkezi yönetimi güçlendirerek, merkezde güçlü bir bürokratik yapının kurulmasına yol açmasıdır. Böylece ordunun paralelinde Türk modernleşmesinin ikinci güçlü aktörü olarak bürokrat sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıf Tanzimatla başlayan süreçte ise devletin toplumu düzenlemek için müdahalelerine zemin hazırlamıştır. Türk modernleşmesinin modernleştirici yönü, toplum mühendisliği de bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.⁴⁶¹

Görüldüğü gibi Türk Siyasal Kültüründe bürokratik gelenek daha başından itibaren otoriter bir karakter taşımaktadır. Tanzimat ile birlikte, sivil bürokrasi, bağımsızlığını sağlayabilmek ve kendi modernleştirme programını uygulayabilmek için otoriter bir devlet idaresi geliştirmiştir. Çoğu tercüme odasından yetişmiş, laik bir eğitim almış ve diploması yada devlet maliyesi konusunda uzmanlaşmış bürokratik elit, devlet idaresinin sınırlı bir elit tarafından yerine getirilmesi gereğine inanmakta ve devlet yönetimine yalnızca kendilerini yetkili görmekteydiler.⁴⁶²

Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açan Tanzimat fermanını ilan eden bu bürokrat gruba Babiâli diktatörleri de denilmiştir. Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurdukları devirler olmuştur, ama Tanzimat döneminde sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadroda yönetime egemen olmuştur. İmparatorluğun modernleşme tarihinin bu çarpıcı

⁴⁶⁰ Şerif MARDİN: a.g.e., s.107

⁴⁶¹ Halis ÇETİN: a.g.e., s.194

⁴⁶² Mümtaz'er TÜRKÖNE:Siyaset a.g.e., s. 248

döneminde Babıâli bürokratları yönetime hakimdi. Ancak burada, Tanzimat dönemi yöneticilerinin yakın tarihin en becerikli, yaratıcı kadroları ve bürokrasinin içinde yetişip yükselen devlet memurları olduğunu da belirtmek gerekir.⁴⁶³

Daha öncede belirtildiği gibi başarılı bürokratların ve dolayısıyla Tanzimat reformu gibi önemli gelişmelerin yaşanmasında Tercüme Odası ve sefarethanelerin önemi büyüktür. Osmanlı modernleşme sürecinde Hariciye sınıfından yetişen bürokratların modernleşmeye önemli katkıları olmuştur ve bu aslında modernleşme sürecinin hala devam eden özelliklerinden biridir; modernleştirici bir meslek olarak hariciye sınıfı.⁴⁶⁴

Gerçektende Hariciye sınıfına mensup bürokratların devlet yönetimine ve modernleşme sürecine birçok önemli katkıları olmuştur. Buna, Türk diplomasisinin mimarı Mehmed Raşid Efendi, ilk ikamet elçisi Yusuf Agah Efendi ve onun çırağı Mahmud Raif Efendi'nin Avrupalılara özellikle İngilizlere körü körüne ve hissi olmayan, aksine akılcı ve gerçekçi yaklaşımları sayesinde Fransa'nın Osmanlı üzerinde yaklaşık üçyüz yıl süren tesirinin kırılmasına yol açmış olması örnek olarak gösterilebilir.⁴⁶⁵

Avrupa'yla ilgili ilk diplomatik değerlendirmeler de sürekli diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı Hariciye memurlarından gelmiştir.⁴⁶⁶ Ayrıca Hariciye teşkilatı Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılında varlığını sürdürebilmek için umut bağladığı

⁴⁶³ İlber ORTAYLI: İmparatorluğun... a.g.e., s.89

⁴⁶⁴ İhsan D.DAĞI: "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü" Osmanlı C.7 322-326, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.323

⁴⁶⁵ M. Alaaddin YALÇINKAYA: "Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devletinin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü" Osmanlı C.6 684-694, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.692

⁴⁶⁶ Abdullah ALPEREN: a.g.m., s.215

neredeyse tek teşkilat olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü orduda yapılan reformlar bir türlü arzu edilen sonuçları vermeyince devletin bekasını temin etmek için başka arayışlar içine girilmiş ve sonunda devletin ayakta kalması için dış desteğin, özellikle Batılı devletlerin desteğinin sağlanması gerektiği şeklinde bir kanaat yetkili çevrelere ciddi şekilde hakim olmuştur.⁴⁶⁷ Bunun gerçekleştirilmesi ise büyük oranda diplomatlara düşüyordu.

Öncelikle yaşamını sürdürmek ve geri kalmışlığını gidermek için Batılı devletlerin desteğini sağlamak isteyen Osmanlı yönetimi, çok başarılı işler gerçekleştirmelerine rağmen diplomatların tek başına bu desteği sağlayamayacağının farkındadır. Bunun yanı sıra Osmanlı yönetici seçkinleri Avrupa'nın desteğini kazanmanın en iyi yolunun siyasal reformlar yapmak olduğunu da anlamıştır. Bu, doğrudan bir dış baskı olmasa da yöneticilerin reformcu girişimlerinin dışsal kaynaklarını açıklamaktadır; reformlar, Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerini rahatlatıcı bir politika olarak görülmüştür.⁴⁶⁸ Şüphesiz bu durum ise Osmanlı modernleşmesini doğrudan etkiler niteliktedir.

Batılı devletlerin Osmanlı modernleşme sürecine etkisini göstermesi açısından ilginç bir örnekte 1856 yılında ilan edilen Islahat fermanıdır. Bu fermanın Avrupalı güçlerin doğrudan baskıları sonucu ilan edilmiş olduğu veya Paris müzakerelerinde Batılı devletlerin desteğini sağlamak üzere Osmanlı yönetiminin bir inisiyatifi sonucu ilan edildiği söylenebilir. Ancak her iki argümanda reform hareketleri üzerinde Batı etkisinin varlığı iddiasını doğrular. Her iki durumda da reformların içeriği ve sunum biçimi Osmanlı tebaasının değil Avrupalı güçlerin hoşnutluğunu kazanmayı amaçladığı söylenebilir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Hamit ERSOY: a.g.m., s.265

⁴⁶⁸ İhsan D.DAĞI: a.g.m., s.324

⁴⁶⁹ İhsan D.DAĞI: a.g.m., s.324

1876 yılında ilan edilen Kanuni Esasi içinde Avrupalı devletlerin dayatması sonucu kabul edildiği iddiaları vardır. Ancak Kanuni Esasi'nin sadece Avrupalı devletlerin dayatması nedeniyle ilan edildiği söylenemez⁴⁷⁰; 1876 Anayasası, Osmanlı Aydınlarının siyasi alanda reform, yani meşruti idare isteği, padişah ve etrafındakilerin Yeni Osmanlılık siyasetini gerçekleştirmek arzusu ve son olarak da yabancı devletlerin baskısı gibi dönemin iç ve dış dinamiklerinin bir eseri olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷¹

Ondokuzuncu yüzyılda hayata geçirilen yeniliklerin hepsinde Batılı güçlerin zorlamasıyla olduğu söylenemez ise de; bu dönemde, Avrupalı güçlerin, özellikle Hristiyan tebaanın azınlık hakları üzerinde yoğunlaşan reform talep ve baskıları arayışında olduğu unutulmamalıdır. Ancak Avrupa modeli bir yönetim ile Osmanlı Devleti'nin medeni bir devlet statüsü kazanabileceği Avrupalı güçlerin işlediği temel temaydı. Sonuçta Avrupalı güçler reformcu devlet adamlarını desteklemiş ve İstanbul'daki elçilikleri vasıtasıyla reform politikaları dayatmaya çalışmışlardır.⁴⁷² Bu biçimiyle reformların, Avrupalı güçler tarafından teşvik edildiği, etkilendiği ve bazen de zorlandığı; diğer yandan ise reformların Avrupalı güçlerin desteğini almak için bir dış politika aracı olarak Osmanlı yönetici seçkinleri tarafından kullanıldığı söylenebilir.

Osmanlı modernleşme sürecinde; modernleşmenin gerçekleştirilmesinde üzerlerine büyük yük düşen aydınlarımız, kendilerini modernleşme ile idrak etmişler ve modernleşme sürecinde iş görerek, modernleştirici bir misyon

⁴⁷⁰ Zühtü ARSLAN: Türk Anayasacılığının Kökenleri: Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler Osmanlı C.7 386-394, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.388

⁴⁷¹ Abdullah ALPEREN: a.g.m. 217

⁴⁷² İhsan D.DAĞI: a.g.m., s.322-323

yüklenmişlerdir.⁴⁷³ Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarındaki reform hareketlerinin tarihi, geniş ölçüde, Batılı eğitim görmüş aydınların İslamiyet'in dini toplumu üzerine Batılı laik bir siyasal sınıflandırma ve örgüt kalıbı koyma çabalarıyla ilgilidir.⁴⁷⁴

Osmanlı aydınının belirgin bir özelliği de devletli niteliğidir. Osmanlı Aydını, modernleşen bir devletin çatısı altında kendi kendini idrake başladığı andan itibaren imal ettiği fikirlerin merkezine devleti yerleştirmiştir. Devlet, Osmanlı Aydınının vazgeçilmez, ihmal edilmez eksenidir. Onun için her şeyden önce devletin yaşatılması esastır ve aydının toplum-siyaset tasarımı devletin belirleyici konumdadır.⁴⁷⁵ Bu durum ise bize Türk modernleşmesinin devletçi karakterinin anlaşılmasında ipucu vermektedir.

Kurtuluş savaşının kazanılmasıyla birlikte ülkede, Mustafa Kemal'in önderliğini yaptığı, milliyetçilerin Batılılaşma yanlısı kanadı, yeni ortaya çıkan siyasal sistem içinde siyasal üstünlük kazanmış ve 1923 yılında da Cumhuriyeti ilan etmiştir. Osmanlının geleneksel Batı yanlısı kişilerin temsilcileri olan bu kimseler, radikal bir sosyo-kültürel değişim gerçekleştirerek modern bir toplum kurmak istemişlerdir. Merkezi bir yönetim sistemi ile geleneklerini paylaştıkları büyük bir bürokratik kadroyu miras alan Kemalistler, böylece hayallerini gerçekleştirmek için ellerinde hazır bir araç bulmuşlardır.⁴⁷⁶

Cumhuriyet tarihindeki modernleşme sürecine, cumhuriyetin varlığını borçlu olduğu Mustafa Kemal Atatürk damgasını vurmuştur. Atatürk'ün

⁴⁷³ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Türk Modernleşmesi, Lotus Yayınevi, Ankara, 2003, s.159

⁴⁷⁴ Bernard LEWIS: a.g.e. s.56

⁴⁷⁵ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Türk Modernleşmesi a.g.e., s.183

⁴⁷⁶ İlter TURAN: "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası" Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi Yay.Haz. J.M. LANDAU, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s.153

gerçekleştirmiş olduğu devrim, bir toplumda üst yapı araçlarını kullanarak, altyapısal değişimler yaratma yönteminin en güzel örneğidir. Diğer bir ifadeyle, Atatürk, elindeki siyasal gücü, yani devlet gücünü kullanarak yeni bir toplumsal ve ekonomik yapı biçimlendirmiştir.⁴⁷⁷

Cumhuriyet dönemine damgasını vuran Kemalizm, üçüncü dünya'nın ilk modernleşme ideolojilerinden biriydi, fakat Avrupa'nın modern ideolojilerinden veya üçüncü dünyanın farklı yerlerinde Avrupa'nın ideolojilerini uygulamaya çalışan haleflerinden farklı biçimde, Kemalizm Türk toplumunun yapısal özelliklerini analiz ederek işe başlamamıştır. Türkiye'de modernleşme yukarıdan zorla getirilmişti, Kemalizm ilkeleri ise büyük ölçüde bu sürecin pratik gereksinimlerinden ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁸

Türk modernleşme geleneğinin Osmanlı Devletinden devraldığı birtakım modernleşme mirasları ise bize Türk modernleşmesinin sürekliliği yönünde bazı ipuçları vermektedir. Türk modernleşmesinin sürekliliğini gösteren miraslardan birisi; bürokrasinin ve ordunun modernleştirici devlet geleneğinde aldığı etkin rolün devam etmesi, bir diğeri ise; tüm modernleşme sürecine toplumun katılımının yetersiz ve isteksiz olması, modernleşme taleplerinin toplumdan değil devlet seçkinlerinden gelmesidir.⁴⁷⁹

Osmanlı'dan modernleşme mirasıyla birlikte Bürokratik kadrosunu da miras alan Türkiye Cumhuriyetinde bu kadrolar, her ne kadar ideolojik bakımdan kendi aralarında bölünmüş olsalar da bürokratik bir yönetim geleneğini temsil ediyorlardı. Böylece bu kadroların rollerini nasıl gördükleri,

⁴⁷⁷ Emre KONGAR: 21.Yüzyılda Türkiye,Remzi Kitabevi,İstanbul,1999,s.123

⁴⁷⁸ Udo STEINBACH: "II.Dünya Savaşından Sonra Türkiye'nin Siyasal Kültürü Üzerinde Atatürk'ün Etkisi" Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi Yay.Haz. J.M. LANDAU,Sarmal Yayınevi, İstanbul,1999,s.113

⁴⁷⁹ Halis ÇETİN: a.g.e., s.246-247

toplumda devletin rolü ve devlet ile vatandaşlık ilişkileri hakkındaki fikirleri, Cumhuriyetin siyasal ve idari kurumlarının biçimlenmesi ve çalışmasında önemli öğeleri oluşturmuştur.⁴⁸⁰

Cumhuriyet dönemindeki modernleşmenin Osmanlı modernleşmesinden miras aldığı yönler olduğu kadar farklı yönleri de vardır. İki dönem arasındaki temel farklılık modernleşme çalışmalarının Cumhuriyete kadar eklektik Batıcı anlayışa, yani sadece tekniğin, teknolojinin alınmasına dayalı bir anlayışın hakim olması, cumhuriyetten sonra ise Batıyı bütüncü ve sistematik olarak ele alan bir anlayışın hakim olmasıdır.⁴⁸¹

Ayrıca Osmanlı modernleşmesinde devlete rağmen aydınlar, ordu, dış şartlar tarafından halklara yönelik bir hareket, Cumhuriyet modernleşmesinde ise halklara rağmen devlet (ordu, aydınlar, önder) tarafından ulusa yönelik bir modernleştirme söz konusudur. Her iki anlayışta modernleşme yerine modernleştirme geleneğinden beslenmiş ve bu geleneğin retoriği ve programı uygulanmaya çalışılmıştır.⁴⁸²

⁴⁸⁰ İlter TURAN: a.g.m., s.141

⁴⁸¹ Mümtaz'er TÜRKÖNE: Siyaset, a.g.e., s.183

⁴⁸² Halis ÇETİN: a.g.e., s.249

SONUÇ

Onüçüncü yüzyılın sonlarında tarih sahnesindeki yerini alan Osmanlı Beyliği takip ettiği tutarlı ve istikrarlı politikalarla kısa süre içinde üç kıtada egemen bir imparatorluk haline gelmişti. Ancak geçip giden zaman içinde üstünlükler ve başarılarla dolu bir geçmişin gururuyla kendi iç dünyasına kapanmış; Avrupa'daki bilimsel, sosyal ve iktisadi gelişmelere ayak uyduramamıştır. Bu durumda, eski askeri başarıların yerini yenilgilerin almasına neden olmuştur. İşte bu giderek kötüleşen durumdan kurtulmak içinde yavaş yavaş daha başka türlü davranmak ve köklü bazı değişiklikler yapma düşüncesi Osmanlı düşünce ve yönetim hayatında doğmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin, Batılı devletlerden geri ve güçsüz kaldığını, yeni ıslahatlar yapılması gerektiğini anlaması; onyedinci yüzyılın sonundan itibaren askeri alandaki alınan başarısızlıklar ve yenilgiler sayesinde olmuştur. Osmanlı'nın Batı karşısında güçsüz konuma geçmesini sağlayan en önemli neden Ateşli silahların icadı örneğinde görüldüğü gibi Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmeler ve bu gelişmelere Osmanlı'nın ayak uyduramamasıdır.

Osmanlı Devleti'nin onyedinci ve onsekizinci yüzyılda Batılı Devletler ile yaptığı savaşlar, Osmanlı devletine, kendi teknik donanımını Avrupalı devletlerle karşılaştırma imkanı vermiştir. Ancak bu karşılaştırma Osmanlılar için kötü sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti ellerindeki savaş aletlerinin yetersiz olduğunu, teknik anlamda yenilik yapmak gerektiğini maddi ve manevi büyük zararlar ödeyerek ve toprak kaybederek acı bir şekilde öğrenmişlerdir.

Osmanlı Devleti Batı karşısındaki güçsüzlüğünü ve teknolojik anlamda geriliğini ilk olarak askeri alanda hissettiği için gerçekleştirilen ilk reformlar çoğunlukla askeri alanda gerçekleştirilmiş ve bu durum daha sonra da devam ederek Türk Modernleşmesinin karakteristik bir özelliğini oluşturmuştur. Askeri alandaki başarısızlıklar sonucu ilk olarak bu alanda başlayan reform hareketleri Lale Devri olarak adlandırılan dönemle birlikte, modernleşme hareketlerinin başlangıcı olarak adlandırabileceğimiz bir süreç içine girmiştir.

Lale Devrinde gerçekleştirilen reformlar ve yenileşme hareketleri Osmanlı Devletindeki ilk şuurlu fakat plansız Batılılaşma hareketleridir. Bu dönemde Avrupa'yı daha iyi tanımak maksadıyla Avrupa'nın başlıca ülkelerine elçiler gönderilmiş ve matbaa Türkler tarafından yine bu dönemde ilk kez kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerin dışında denizcilik, itfaiye ve moda alanında da ilk Batılılaşma hareketleri gerçekleştirilmiştir. Lale Devrinde diğer dönemlerin aksine askeri alandaki yenilikler diğer alanlardaki yeniliklere nazaran daha sınırlı kalmışsa da, bu dönemde; Batılı savaş usullerinin alınmasına çalışılmış ve bu amaçla Avrupa'dan uzmanlar getirtilmeye başlanmıştır.

Lale Devrinden sonraki dönemlerde ise Lale Devrinin aksine askeri reformlara önem verilmiştir ve bu dönemde askeri sahadaki yenileşme hareketleri başlangıçta dönmlerin sonralarıysa doğrudan doğruya Avrupalı uzmanların idaresinde yürütülmüştür. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki, modernleşme hareketleri arasında öğretim kurumlarındaki yenilik hareketleri de yer almıştır. Teknik olarak Avrupa ülkeleri seviyesine gelebilmek için gerekli atılımların yapılabilmesinde en önemli ihtiyaç şüphesiz yetişmiş insan gücü idi. Bu amaçla Osmanlı Devlet'i Avrupalı okulları örnek alarak yeni okullar açma yoluna gitmiştir.

III.Selim'in tahta çıkmasıyla birlikte uygulamaya konan Nizâm-ı Cedid hareketi Osmanlı Devleti'nde onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda yapılan yenilik hareketlerinde yeni bir düşünceyi, anlayışı kısaca yeni bir aşamayı teşkil etmekteydi. Bu dönemde gerçekleştirilen yenilik hareketleri, Avrupa kültür ve medeniyetinden yararlanılarak devletin bünyesinde yapılacak geniş çaplı bir ıslahatı içermiştir.

Bu dönemde askeri alanda; mevcut asker ocaklarının disiplinli, talimli ve düzenli hale getirilmesi, Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulması ve donanmanın ıslahı, eğitim ve savaş tekniğine ilişkin okullar ile savaş gereçleri imalat tesislerinin kurulup gelişmesi gibi yenilikler gerçekleştirilmiştir. Ancak Osmanlı Devletinde, yenileşme hareketlerinin başarıya ulaşabilmesinin yolunun bu hareketlerin bir bütün olarak gerçekleştirilmesi gerektiğinin bilincinde olan Padişah III.Selim askeri alanda yaptığı yeniliklerin dışında başta idari, ekonomik, mali, sosyal ve siyasi olmak üzere birçok alanda da yenilik hareketlerine girişmiştir.

II.Mahmut'un tahta geçmesi ile birlikte ise Modernleşme hareketleri artarak ve alan olarak da genişleyerek devam etmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği, yenileşme hareketlerinin batılılaşma anlayışı ile bütünleşerek askeri alanın dışında sosyal ve kültürel alanları da kapsamına almış olmasıdır. Ancak II.Mahmut her ne kadar yenileşme hareketlerinin kapsamını genişleterek askeri alanın dışında da önemli yenileşme hareketlerine girişse de Ordunun askeri eğitim ve disiplinden yoksun mevcut haliyle başarılı olamayacağını anlayan diğer ıslahatçı padişahlar gibi oda orduyu yeniden yapılandırmaya çalışmıştır. Bu amaçla 1808'de daha önce III.Selim'in kurduğu ve dağıtılan Nizâm-ı Cedid ordusunu çağrıştıran "Sekban-ı Cedid" isimli yeni modern bir ordu kurulduysa da bu ordunun ömrü uzun olmamış ve aynı yıl çıkan bir yeniçeri isyanı sonucunda kapatılmıştır.

Yaşanan bu olumsuz gelişmeye rağmen II.Mahmut Avrupa eğitim ve teçhizatıyla yeni bir ordu kurma cesaretini göstermiş ve 1826 yılında “Eşkıncı” adında yeni ve modern bir ocağın kuruluşunu resmen ilan etmiştir. Ancak sık sık ayaklanarak devleti zor duruma düşüren yeniçeri ocağı bu gelişme üzerine son kez yine ayaklanmış ve bu ayaklanmayı fırsat olarak değerlendiren Sultan II.Mahmut tarafından, yenileşme hareketlerini kabul etmedikleri gibi yapılmaya çalışılan yeniliklerin önünde de en büyük engeli oluşturan Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır.

Osmanlı Devletinin yükseliş döneminde büyük hizmetler gördüğü halde, zamanla değerini kaybederek devletin gerilemesine neden olan ve sürekli olarak yenilik hareketlerine karşı çıkan yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ile birlikte II. Mahmut, Batılı tarzdaki yenilik hareketlerini daha rahat uygulama ortamı bulmuştur. Bu sayede II.Mahmut Yeniçeri Ocağının kaldırıldığı tarih olan 1826 yıldan 1839 yılında ölümüne kadar geçen sürede büyük bir reform hareketine girişmiş; cumhuriyetin kuruluşuna kadarki Türk Reformcuların izleyeceği ana hatları kurmuştur.

Türk Modernleşmesi için önemli bir mihenk taşı da Tanzimat Fermanı ve fermanın yayınlanmasıyla başlayan, Tanzimat dönemi olarak adlandırılan dönemdir. Tanzimat fermanında; Osmanlı tebaasının hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve iltizama ilişkin bütün suiistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin adil ve açık bir şekilde yargılanması ve farklı dine mensup kişilerin eşitliği gibi ilkeler ilan edilmiştir.

Türk modernleşme tarihinde önemli bir yere sahip olan Tanzimat Fermanının dikkat çekici bir özelliği vardır, o da; Osmanlı devlet geleneğinin bir sonucu olarak yöneticilerin; teb’a karşısında yerine getirmeye söz verdikleri,

tek taraflı bir vaadler bütünü olmasıdır. Fermanda bahsedilen konuların gerçekleştirilmesini denetleyebilecek herhangi bir siyasal yada toplumsal bir mekanizma yoktur. Ayrıca halka tanınan haklarla ilgili toplumun devlete bir baskısı yada ciddi bir isteği söz konusu değildir. Fermanda halka tanınan bütün haklar devlet tarafından halkın istekleri göz önünde bulundurulmadan verilmiş haklardır.

Bu dönemde yenilik gerçekleştirilen çeşitli alanlar arasında en önemlisi haklar alanında gerçekleştirilen yeniliklerdir. Tanzimat fermanının ilkeleri, Osmanlı Devleti'nin haklar bakımından gelişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Tanrı hakları sistemi üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devletinde Tanzimat fermanıyla Tanrı hakları sistemine son verilmemiştir fakat Batılı devletlerce haklarla ilgili olarak kabul edilmiş olan bazı prensipler alınmıştır.

Tanzimat dönemindeki modernleşme hareketlerini daha önceki modernleşme hareketlerinden ayıran en önemli farklılık düşünce sisteminden kaynaklanmaktadır. Tanzimat'tan önceki hareketleri yönetenler, Doğunun düşünce sisteminden kopmayarak Batıdan alınacak bir takım örneklerle imparatorluğa çeki düzen verileceğini ve Batının üstünlüğünün düşünce alanında değil de teknik alanda olduğunu düşünmüşlerdir. Tanzimat döneminde ise Batı düşünce sistemi bütünü ile temasa geçilmiş ve Batının askeri ve teknik alanları kadar eğitim ve sanat gibi sosyal alanlardaki üstünlüğünden de faydalanılmaya çalışılmıştır.

Bu arada II.Mahmut döneminden itibaren güçlenen merkezi yönetim, zaman ilerledikçe merkezde güçlü bir bürokratik yapının kurulmasına yol açmış, bu sınıf ise Tanzimatla başlayan süreçte giderek seçkin bir yapı kazanmış ve devletin toplumu düzenlemek için müdahalelerine zemin hazırlamıştır. Devletin kurtarılması fikri üzerine yoğunlaşan seçkin

bürokratlar, kendilerine özgü yaşayış tarzları ile ayrıcalıklı bir konum elde etmişler ve hemen her şeyi kanunlarla yukarıdan aşağıya biçimlendirmeye başlamışlardır. İşte Türk modernleşmesinin modernleştirici yönü, yada diğer bir ifadeyle toplum mühendisliği de bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.

Ayrıca devlet yönetiminde bürokratların sayıca çoğalması ve güçlenmesi ile siyasal yapıda zaten var olan yüce, kutsal devlet imajının birleşmesi, soyut devletin vücut bulduğu yönetici kadrolar şahsında ortaya çıkan seçkinciliğin iyiden iyiye yükselişine imkan sağlamıştır. Bunun yanı sıra bu şekilde yükselen bir değer olarak seçkinciliğin Türk siyasal yapısı içerisinde yer alması ve devletin toplum üzerinde özerk bir yapı olarak konumlanması gibi gelişmeler Türk siyasal hayatında bugünkü güçlü elitçi ve vesayetçi yönelimlerin temelini oluşturmuştur.

Ondokuzuncu yüzyılda yaşanan bu gelişmeler sonucunda ülkede iyiden iyiye bürokratik bir gelenek gelişmiştir. Yine bu dönemde padişahın mutlak iktidarı da sınırlandırılmaya başlanmış ancak daha öncede belirttiğimiz gibi padişahıtan alınan sınırlı iktidar da devlet yönetimindeki bu yeni güce, bürokrat sınıfa geçmiştir. Durum böyle olunca da Bürokrat sınıfın rollerini nasıl gördükleri, toplumda devletin rolü ve devlet ile vatandaşlık ilişkileri hakkındaki fikirleri Osmanlı siyasal yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devletinden sonra kurulan Cumhuriyet yönetiminin de bu bürokratik kadroyu büyük oranda miras olarak aldığını göz önünde bulunduracak olursak seçkinci bürokratik yapının cumhuriyet döneminde de büyük oranda devam ettiği söylenebilir ki, günümüzde yaşanan bir çok gelişme bunu kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak Türk siyasal kültüründeki devlet ile toplum arasındaki ilişkilere hakim olan unsurun, devlet elitlerinin kendilerine yüklediği toplum

mühendisliği misyonu olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı döneminden günümüze kadar devam eden modernleşme sürecinde toplumun ve kurumlarının belirli amaçlar doğrultusunda yukarıdan aşağıya düzenlenebileceğini düşünen bu yaklaşımın öncüleri de devlet elitleri olduğu ve devleti de bu seçkinci zümre yönettiği için, Türk modernleşmesinde de sürece yön veren devlet ya da diğer bir ifadeyle seçkinci bürokratlar olmuştur.

KAYNAKÇA

AGOSTON,Gabor

1999 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi"
(1450-1700)" *Osmanlı C.6* Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

AKDAĞ,Mustafa

1974 "*Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar*"

AKGÜNDÜZ,Ahmet -ÖZTÜRK,Said

1999 *Bilinmeyen Osmanlı* İstanbul:O.S.A.V

AKŞİN,Sina

2001 *Türkiye'nin Yakın Tarihi* Ankara: İmaj Yayıncılık

AKTEPE,Münir

1979 "III. Ahmed" *T.D.V. İslam Ansiklopedisi C.2.*, İstanbul

AKYAZ,Doğan

2000 "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Subay Yetiştirme
Meselesi ve İstiklal Harbindeki Askeri Kadronun Ortaya Çıkış Serüveni"
Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Ankara:Genelkurmay Basımevi 529-
541

AKYILDIZ,Ali

2004 *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* İstanbul:İletişim Yayınları

AKYOL,Taha

1996 *Medine'den Lozan'a* İstanbul

AKYÜZ, Yahya

1999 *Türk Eğitim Tarihi* İstanbul:Alfa Yayınları

ALTINAY,Ahmet Refik

1973 *Lale Devri* Ankara:M.E.B. Basımevi

ALPEREN,Abdullah

1999 "Osmanlı Devletinde Modernleşme ve Din" *Osmanlı C.7* 212-220
Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

AND,Metin

1970 *Meşrutiyet Döneminin Türk Tiyatrosu* Ankara:Bilgi Basımevi

ARMAOĞLU,Fahir

1975 *Siyasi Tarih '1789-1960'* Ankara:Ayyıldız Matbaası

ARSLAN,Zühtü

1999 Türk Anayasacılığının Kökenleri: Osmanlı Tecrübesi Üzerine
Düşünceler *Osmanlı C.7* 386-394 Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

ATEŞ,Toktamış

2002 *Türk Devrim Tarihi* İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

ATEŞER,A. Rıfki

2001 "Osmanlı Askeri Gücüne Yeniden Etkinlik Kazandırmaya Yönelik
İslahat Girişimleri ..." *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*

Ankara:Genelkurmay Basımevi

AYDIN,Suavi

1993 *Modernleşme ve Milliyetçilik* Ankara:Gündoğan Yayınları

BAYUR,Y.Hikmet

1983 *Türk İnkılâbı Tarihi C.2* Ankara:T.T.K.Yayınları

Ankara:D.T.C.F.

BECERMEN,Cengiz:

2000 *Osmanlı-Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun
Değerlendirilmesi* Bolu:Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi

BERKES ,Niyazi

2003 *Türkiye'de Çağdaşlaşma* Yay.Haz.Ahmet KUYAŞ İstanbul:Yapı Kredi
Yayınları

BERMAN,Marshall

1992 *Modernlik Dün, Bugün ve Yarın* Çev.Ümit ALTUĞ İstanbul Birikim Yay

ÇATALTEPE,Sipahi

1999 "III.Selim Devri Askeri İslahatı Nizam-ı Cedid Ordusu" *Osmanlı C.7*

Ankara:Yeni Türkiye Yayınları 241-249

CEZAR,Yavuz

1986 *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi* İstanbul:Alan
Yayınları

ÇETİN,Halis

2003 *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleşirme Krizleri* Ankara:Siyasal Kitabevi

ÇİĞDEM,Ahmet

1997 *Aydınlanma Düşüncesi* İstanbul:İletişim Yayınları

D.DAĞI,İhsan

1999 “Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü” *Osmanlı C.7* 322-326
Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

DEMİRHAN,Ahmet

1992 *Modernlik* İstanbul:Ağaç Yayınevi

DENKEL,Arda

1997 *Düşünceler ve Gerekçeler-Felsefe Yazıları I* İstanbul:Göçebe Yayınları

DER LOO, Van Hans

1993 *Modernizmin Paradoksları* Çev.Kadir CANATAN :Bilgi ve Hikmet
Sayı:1

DEVELLİOĞLU,Ferit

1986 *Osmanlıca Türkçe Lügat* Ankara:Aydın Kitabevi

DURSUN,Davut

2004 *Siyaset Bilimi* İstanbul:Beta Kitap

ERDOĞAN TOSUN,Gülgün

2001 *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*

EREN,Arslan

1999 “Osmanlı Ekonomisindeki Kurumsal Gelişmeler”, *Osmanlı c.3*
Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

EROĞLU,Hazma

1982 *Türk İnkılap Tarihi* İstanbul:Milli Eğitim Basımevi

ERSOY,Hamit

1999 “Batılılaşma Girişimleri ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu”
Osmanlı C.6 264-270 Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

GENCER,Ali İhsan

1989 “Tanzimat” *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi C.11* İstanbul:Çağ Yayınları

GENCER,A.İhsan

1991 "Bahriye" *T.D.V.İ.A.* İstanbul:T.D.V. Yayınları495-509

GENCER,A.İhsan

1999 "Osmanlı Türklerinde Denizcilik" *Osmanlı C.6* 569-589 Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

GÜL,Muhittin

2003 *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* Ankara:Barış Kitabevi

GÜRSOY,Ülkü

1999 *II.Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma* Ankara

HALAÇOĞLU,Ahmet

1998 "Humbaracı" *T.D.V.İ.A. C.18* İstanbul:T.D.V.Yayınları

HANİOĞLU,M. Şükrü

2004 "Meşrutiyet" *T.D.V.İ.A. C.29* Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

HAYTA,Necdet- ÜNAL,Uğur

2003 *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri* Ankara: Gazi Kitabevi

HAYTOĞLU,Ercan

1999 "Osmanlı Devletinde Demokrasi Gelişimi ve Çok Partili Siyasi Hayat" *Türk Yurdu Dergisi XIX-XX*,148-149 ,Aralık 1999-Ocak 2000: 531-539 (700.Yılında Osmanlı Sayısı)

HEPER,Metin

1980 "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi" *Toplum ve Bilim* sayı:9-10, Bahar 1980 s.4-5

HOBSBAWM,Eric

1998 *Sanayi ve İmparatorluk* Çev. Abdullah ERSOY Ankara:Dost Kitabevi

HUNTINGTON, S.P.- DOMİNGUEZ, J.I.

1985 *Siyasal Gelişme* Çev.:Ergun ÖZBUDUN Ankara:S Yayınları

İLGÜREL,Mücteba

1989 "18.yy.da Osmanlı İktisadi Hayatı" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi c.11* İstanbul:Çağ Yayınları

İLHAN,Suat

1991 "Tanzimat'ın Yeri" *Belleten C.LV* Ankara:T.T.K.

İNSEL,Ahmet

2001 *Türkiye Toplumunun Bunalımı* İstanbul:Birikim Yayınları

JEANNIERE, Ebel

1990 *Modernizm Postmodernizm* Çev. N.T.KÜÇÜK İstanbul: Birikim Yayınları

KAÇAR, Mustafa

1999 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishanelerin Kuruluşu", *Osmanlı* C.8 Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

KAHYA, Esin 1999 "Batılılaşma Hareketleri Çerçevesinde Osmanlılarda Bilimsel Yapılanmanın Kısa Bir Değerlendirmesi" *Türk Yurdu Dergisi*, XX, 149, Aralık 1999 Ocak 2000 (700. Yılında Osmanlı Sayısı)

KALAYCIOĞLU, Ersin

1984 *Çağdaş Siyasal Bilim* Beta Yayınları

Ankara: T.T.K.

KARAL, E. Ziya

1960 "Ebubekir Râtıb Efendi'nin Nizam-ı Cedid Islahatı'ndaki Rolü" *5. Türk Tarih Kongresi* Ankara: T.T.K.

KARAL, E. Ziya

1970 *Osmanlı Tarihi* C.5 Ankara: T.T.K. Basımevi

KARAL, E. Ziya

1983 *Osmanlı Tarihi* C.8 Ankara: T.T.K. Basımevi

KARAL, E. Ziya

1988 *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları -Nizâm-ı Cedid- [1789-1807]*

KARPAT, Kemal

1967 *Türk Demokrasi Tarihi* İstanbul

KASALAK, Kadir

2000 "Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961)", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* Ankara: Genelkurmay Basımevi

KEYDER, Çağlar

1998 "1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu" *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* Ed. ler: Sibel BOZDOĞAN, Reşat KASABA İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 29-42

KİLİ, Suna

1995 *Atatürk Devrimi* Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları

KILI, S. - GÖZÜBÜYÜK, Ş.

1985 *Türk Anayasa Metinleri 'Sened-i İttifak'tan Günümüze'* Ankara

K. KILIÇ, Selda

1999 "1876 Kanun-ı Esasinin Hazırlanışı" *Osmanlı* Ankara:Yeni Türkiye Yayınları

KOÇER, H. Ali

1987 *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu* Ankara:Uzman Yayınları

KOÇLAR, Bekir

1992 "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti" *Türk Yurdu Dergisi* C.12 Ankara

KODAMAN, Bayram

1989 "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi" *D.G.B.İ.T. C.12* İstanbul:Çağ Yayınları

KONGAR, Emre

1972 *Toplumsal Değişme (Kuramlar-İlkeler)* İstanbul:Bilgi Yayınevi

KONGAR, Emre

1999 *21.Yüzyılda Türkiye* İstanbul.Remzi Kitabevi

KÖKER, Levent

1995 *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi* İstanbul:İletişim Yayınları

KUNT, Metin ve başk.

1997 *Türkiye Tarihi* İstanbul:Cem Yayınevi

KUMAR, Krishan:

2004 *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları* Çev. Mehmet Küçük Ankara: Dost Kitabevi

KURAN, A. Bedevi

1956 *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* Ankara: T.T.K

KURAN, A. Bedevi

1959 *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri* İstanbul:Çeltüt Matbaası

KURAN,Ercüment

1967 "Türkiye'nin Batılılaşması'nda Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü" 6.Türk Tarih Kongresi Ankara:T.T.K.

KURAN,Ercüment

1976 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri" *Türk Dünyası El Kitabı* Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

KURAN,Ercüment

1999 "Osmanlı Türklerinin Batıyı Algılamaları" *Türk Yurdu Dergisi* (700.Yılında Osmanlı Sayısı) 37-39

KURAN,Ercüment

1994 *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler* Ankara:T.D.V. Yayınları

KURDAKUL,Necdet

1997 *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri* Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları

KÜÇÜKKALAY,A. Mesud

2001 *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler 'Avrupa ve Osmanlı Devleti'* Konya:Çizgi Kitabevi

LEWIS, Bernard

1984 *Modern Türkiye'nin Doğuşu* Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi

Mahmut Raif Efendi

1988 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli* İstanbul

MANTRAN,Robert

1992 *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Çev.:Server TANİLLİ* İstanbul:Adam Yayınları

MARDİN,Şerif

1997 *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* İstanbul:İletişim Yayınları

OKTAY Cemil

2003 *Siyaset Bilimi İncelemeleri* İstanbul:Alfa Yayınevi

ORTAYLI,İlber

1979 *Türkiye İdare Tarihi* Ankara:TODAİE Yayınları

İstanbul:Alfa Yayınları

ORTAYLI, İlber

2002 *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* İstanbul:İletişim Yayınları

ORTAYLI, İlber

2004 "Osmanlı'da 18.yy. Düşünce Dünyasına Dair Notlar" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce c.1* İstanbul:İletişim Yayınları

OZANKAYA, Özer

2003 *Cumhuriyet Çınarı* İstanbul:Cem Yayınevi

ÖKE, Mim Kemal

1989 "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu" *D.G.B.İ.T. C.12* İstanbul:Çağ Yayınları

ÖZBEY, Mustafa

2001 "II.Meşrutiyet Sürecinde Askeri Orta öğretim Kurumlarında Eğitim ve Öğretim" *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* Ankara:Genelkurmay Basımevi s.346

ÖZBUDUN, Ergun

1990 "Türkiye'de Siyasal ve Kültürel Demokrasi" *Türkiye'de Demokrasi ve Demokrasi Kültürünün Gelişmesi* Yay.Haz. Hüsnü Erkan İzmir:Türk Demokrasi Vakfı

ÖZBUDUN, Ergun

1998 *Türk Anayasa Hukuku* Ankara:Yetkin Yayınları

ÖZBUDUN, Ergun

2003 *Çağdaş Türk Politikası – Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller* Çev.A.Resul USUL İstanbul:Doğan Kitap

ÖZCAN, Abdülkadir

1991 "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye" T.D.V.İ.A. İstanbul:T.D.V. Yayınları 457-458

ÖZİPEK, B. Berat

2003 "Devlet" Mümtaz'er TÜRKÖNE (Ed.) *Siyaset* Ankara:Lotus Yayınevi

ÖZKİRAZ, Ahmet

2003 *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum* Konya:Çizgi Kitabevi

ÖZTÜRK, O. Metin

1993 *Ordu ve Politika* Ankara:Gündoğan Yayınları

PIERSON,Christopher

2000 *Modern Devlet* Çev. Dilek HATTATOĞLU İstanbul:Çivi Yazıları

SARIBAY,A.Yaşar

1994 *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam* İstanbul:İletişim Yayınları

SARICAOĞLU,M .Esat

2001 *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri*

II.Mahmut Örneğinde Edirne Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları

SARITAŞ,Mehmet

1999 "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişin Sosyo-Ekonomik Dinamikleri" *Türk Yurdu Dergisi* XIX-XX,148-149 ,Aralık 1999-Ocak 2000: 88-96 (700.Yılında Osmanlı Sayısı)

SAYAR,Nihad

1978 *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*

İstanbul:N. Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları

SAYDAM,Abdullah

1999 *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* Trabzon:Derya Kitabevi

SEZER,Hamiyet

2000 "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askeri-Sosyal Gelişmeler" *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*

Ankara:Genelkurmay Basımevi 67-78

STEİNBACH,Udo

1999 "II.Dünya Savaşından Sonra Türkiye'nin Siyasal Kültürü Üzerinde Atatürk'ün Etkisi" *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi* Yay.Haz. J.M.

LANDAU İstanbul:Sarmal Yayınevi

ŞAHİN, Muhammed

1999 *Türk Tarihi ve Kültürü* Ankara:Gündüz Yayınları

TACHAU, Frank

1999 "Kemalist Türkiye'nin Siyasal Kültürü" *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi* Yay.Haz. J.M. LANDAU İstanbul:Sarmal Yayınevi

TANÖR,Bülent

1995 *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri "1789-1980"* İstanbul

TOPAL, Osman

2002 *Türkiye’de Siyasal Modernleşme* Sakarya:Sakarya Üniversitesi

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

TOURAINÉ Alain

2004 *Modernliğin Eleştirisi* Çev.Hülya TUFAN İstanbul:Yapı Kredi Yayınları

TUNAYA, Tarık Zafer

1999 *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri- II*

İstanbul:Yenigün Yayınları

TUNAYA, T. Zafer

2001 “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid” *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler* İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

TURAN, İlter

1999 “Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası” *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi* Yay.Haz. J.M. LANDAU

İstanbul:Sarmal Yayınevi

TURHAN, Mümtaz

1987 *Kültür Değişimleri* İstanbul:Marmara İlahiyat Yayınları

TÜRKÖNE, Mümtaz’er

1994 *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi* Ankara:Ark Yayınevi

TÜRKÖNE, Mümtaz’er

2003 *Siyaset* Ankara: Lotus Yayınevi

TÜRKÖNE, Mümtaz’er

2003 *Türk Modernleşmesi* Ankara:Lotus Yayınevi

UÇAROL, Rifat

1989 “Yakın Çağ Başlarında Osmanlı İmparatorluğu” *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi c.11* İstanbul:Çağ Yayınları

UNAT, Faik Reşit

1987 *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* Ankara:T.T.K.

UNAT, Faik Reşit (Yay.Haz)

1943 *Abdi Tarihi, Patrona Halil Hakkında Bir Eser* Ankara:T.T.K.

UNAT,F.Reşit

1964 *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* Ankara:Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi

ÜNAL,Uğur

III.Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd) Ankara:Gazi

Üniversitesi:Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

ÜNAL,Uğur

2002 "III.Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının Islahı Çalışmaları" *Askeri Tarih Bülteni* Ankara:Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

Yayınları,Şubat 2002,sayı:52 167-177

ÜNAL,Uğur

2003 "III.Selim Döneminde Osmanlı Bahriyesi", *Askeri Tarih Araştırmaları*

Dergisi Ankara:Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

Yayınları,Şubat,sayı:1 81-93

WEST David:

1998 *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş* Çev.Ahmet CEVİZCİ

İstanbul:Paradigma Yayınları

YALÇIN,Ali

1995 *Tanzimatla Beraber Türk Kamu Yönetiminde Meydana Gelen*

Değişmeler Ankara:Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

YALÇINKAYA,M.Alaaddin

1999 "Nizâm-ı Cedid Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde

İngilizlerin Rolü" *Osmanlı C.6* Ankara:Yeni Türkiye Yayınlar

YILDIZ,H.Dursun

1989 "Türkiye Cumhuriyeti" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi C.12*

YÜCEL,Y.-SEVİM,A.

1992 *Türkiye Tarihi 4* Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi İstanbul:Çağ

Yayınları

ÖZET

Türk toplumu yaklaşık üç yüzyıl önce başlayarak günümüze değin süre gelen bir modernleşme serüveni yaşamıştır ve halende yaşamaktadır. Bu süreç; siyasi, sosyal ve kültürel mirası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin alt yapısını oluşturan Osmanlı Devleti'nin duraklama devrinden günümüze kadar geçen süreyi kapsayan geniş bir zaman dilimini içine almaktadır.

İlk şuurlu fakat plansız modernleşme çabaları Lale Devrinde başlamış, daha sonraki dönemlerde ise Lale devrine nazaran gittikçe daha planlı ve şuurlu modernleşme hareketlerine girilmiştir. Tanzimat Dönemiyle birlikte Türk Modernleşmesi oldukça önemli ilerlemeler sağlamış ve bu dönemde Batı'lı anlamda kişisel haklarla ilgili bazı prensipler kabul edilmiştir. Tanzimat Dönemindeki gelişmeler Meşrutî yönetim tarzına giden yolu açmış ve yaklaşık otuz yıl sonra ülkede Meşrutîyet ilan edilmiştir.

Osmanlı Devletindeki Meşrutî yönetimde bir ara kesinti yaşansa da daha sonra devletin dağılışına kadar devam etmiş ve devletin dağılışıyla birlikte ise yerine Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Geçen süre zarfında yönetim değişikliklerine rağmen modernleşme çabaları mümkün olduğunca devam ettirilmiş ve bu sayede bugün kendi şahsına münhasır bir karaktere sahip Türk Modernleşmesi olgusu ortaya çıkmıştır. Bu olgunun en belirgin özelliğini ise bir siyasal kültür olarak devlet geleneği tarafından şekillendirilmesi oluşturmaktadır.

ABSTRACT

Turkish nation started its quest for modernization about three hundred years ago and still continuing this adventure . This era covers a large time span starting from the halting period of the Ottoman empire, which constituted the sub structure of the modern Turkish republic to the present day with its social, cultural and political heritage, to the present day

The first conscious but unplanned modernization attempts which started in the Tulip era became much more organized latter on . The Turkish modernization movement took important steps starting from the declaration Tanzimat (rearrangement) and there were some important principles accepted in the frame work of individual rights . The developments in the rearrangement era paved the way for the declaration of the monarchy thirty years latter.

The monarchy regime although had some interruptions continued till the collapse of the nation and was finally replaced with Turkish republic. During this period the modernization attempts were continued as much as possible which resulted in the creation of a specific Turkish Modernization concept. The most striking feature of this concept is that it was flourished around a state tradition as a political culture.